

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ номері:

Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні [спроба реконструкції]

Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова

Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського

Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя [1936—1956 рр.]

Державотворчий процес в Україні [підсумки першого п'ятиріччя]

Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України

6'96

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. О. Єкельчик, Я. Д. Ісаявич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Ресніт (заст. головного редактора), В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохв'яч, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тронько

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

докт. іст. наук *О. П. Ресніт*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів

Пастюрг вилання — серія КВ, № 263, зареєстровано
14.XII.1993 р. Держкомвидавком України

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *Т. М. Шенберович*
Коректор *Н. А. Дерев'яно*
Комп'ютерна верстка *Л. І. Прокопчук*

Здано до набору 08.10.96. Підл. до друку 19.11.96. Формат
70 × 108/16. Папір газетний. Гарн. Тип Тьбімс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,3. Обл.-вкл. арк. 14,0.
Тираж 1860 прим. Зам. 6-535.

Оригінал-макет підготовлено у видавничій «Наукова думка»,
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.
ВАТ «Київська книжкова друкарня наукової книги»,
252030 Київ 4, вул. Б. Хмельницького, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 6 (411) ноябрь—декабрь 1996, Национальная академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1937 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолий, Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Грушевского, 4.

Адреса редакції:
252001, Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 6 (411)

ЛИСТОПАД — ГРУДЕНЬ 1996

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

130-річчя від дня народження М. С. Грушевського

- Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) (*Звєичення*) 3
- Макаров В. І. (*Ельця, Росія*). Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова (*Звєичення*) 25
- Скада Л. Д. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського 38

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

- Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936—1956 рр.) 50

СТАТТІ

- Кульчицький С. В. Державотворчий процес в Україні (підсумки першого п'ятиріччя) 69
- Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України 79

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Пилипенко С. М. (*Севастополь*). Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40—70-ті роки XVIII ст. 91

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Ковалець Н. С. Єаген Перкович сидуєт римсько-католицького священника на тлі державного атеїзму 101

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Бережиський В. Г. Війни Київської Русі з печенігами 115

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Історія Київської Русі на сторінках хроніки П. Дмитровича 120
«Компендум» (уривки) 122

ОГЛЯДИ

Маслов О. О. (Сумська обл., сел. Шалішів). Сторінками журналу «Слов'янські
воєнні дослідження» 125

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Котляр М. Ф., П. Толочко. Київська Русь 128
Боровський Я. С., О. П. Моця, В. М. Ричка. Київська Русь: від язичництва до
християнства 132
Сергієнко Г. Я., О. Ф. Сидоренко. Українські землі у міжнародній торгівлі
(IX — середина XVII ст.) 134
Курило В. М., Лисенко О. Є., О. П. Рєєт. Українська революція і робіт-
ничтво 137
Зав'ялов А. С. (Дніпропетровськ). І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. Нариси з іс-
торії німецьких колоній в Україні 141
Солдатенко В. Ф. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у
двох томах. Том I 143

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Пірко В. О. (Донецьк). Про час заснування м. Бахмута 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Чухліб Т. В. Науково-практична краєзнавча конференція «Семен Палій та Фас-
таціона в історії України» 149
Мещеряков В. Ф. (Харків), Міхеев В. К. (Харків), Посо-
хов С. І. (Харків). Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на
порозі XXI ст.: підсумки та перспективи» 150
Винар Любомир (США, Кошт). Створення Міжнародного академічного ко-
мітету для відзначення 150-річчя М. С. Грушевського 153

• • •

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1996 р. 155

130-річчя від дня народження М. С. Грушевського

О. С. Рубльов (Київ)

**Михайло Грушевський:
перший рік у Радянській Україні
(спроба реконструкції)***

Якщо участі у суспільно-політичному житті республіки М. С. Грушевський принципово не брав, то науково-організаційні питання поглинали левову частку його часу та сил.

19 травня академік просив Спільне зібрання підтримати перед Наркомосом клопотання про термінове асигнування 100 червінців на відновлюваний Історичною секцією квартальник «Україна» та історичний збірник при ній (разом — 48 друк. арк. на рік, тобто 720 червінців при частковому фінансуванні з боку видавництва) для того, щоб видати першу книгу «України» до з'їзду дослідників продуктивних сил республіки. Академічний загальний ухвалив «одностайно підтримати клопотання, зазначивши, що це має бути спеціальна дотація попри загальні суми на видання»¹.

Нарікання Грушевського на необхідність витратити багато енергії й часу, щоб зрушити з місця елементарні науково-видавничі проекти, відверто висловлені у листівці до В. Кузіва від 25 травня 1924 р.: «Тут у нас просто літо після зими почалось. Я якось тримаюся; неприємно, що з усімакими науковими планами йде незвичайно тупо: Київ нині глуха провінція, і щоб що-небудь робити, треба або щомісяця заглядати до Харкова, або в Харкові сидіти»².

29 травня М. С. Грушевський звернувся з листом до київського уповноваженого Наукового комітету НКО УСРР, в якому просив затвердити перших п'ять аспірантів кафедри історії України (О. І. Барановича, С. В. Глушка, П. С. Глядківського, М. М. Ткаченка, С. В. Шамраа), «котрі могли б з користю зараз же почати заняття»³. І невдовзі, 1 червня, не чекаючи формального затвердження Наркомосу, співробітники кафедри історії України розпочали заняття з дванадцятьма перспективними молодими дослідниками (включаючи й п'ять згаданих кандидатів на аспірантів). Протягом першого літнього місяця відбулося два «повних зібрання аспірантів з керівниками, на котрих з'ясовується загальний характер знань і нахил кандидатів до тієї чи іншої групи». Слухачі одержали списки обов'язкової рекомендованої літератури, з ними проводилися практичні заняття по джерельному матеріалу з історії України⁴.

У травні—червні 1924 р. М. С. Грушевський завершував роботу над рукописом праці «З історії релігійної думки на Україні». Справи тримали його у Києві. Науково-організаційні та видавничі проекти, пропозиції Михайла Сергійовича щодо розгортання діяльності історичних установ Академії тоді ще не дістали необхідної підтримки урядових структур. Влада обмежувалася самими лише обіцянками. ВУАН надала йому карт-бланш, але реальної допомоги від неї тоді було сподіватися.

Тим часом дуже спекотне літо⁵ сприяло «вакаційним» настроям не

* Закінчення. Початок див. Укр. іст. журн., 1996. — № 5.

лише серед рядових громадян, а й урядовців. Останнє особливо непокоїло М. С. Грушевського: виникала небезпека, що розв'язання наболілих питань Історичної секції відтягнеться на осінь. У тогочасному листуванні ученого чітко вираховується антитеза: бурхлива енергія п'ятдесятисемирічного Грушевського — млявість місцевого громадянства, насамперед чиновництва. «Тепер літо, а тут люде такі не відзначались від «дач» та «моря». Ми пересиділи у Києві, і я пильнував справ, — але тутешні люде так не можуть»⁶ (виділено мною. — О. Р.), — нарікає вчений у листі до К. Студинського.

У листі в Харків до Д. І. Багалія від 20 червня 1924 р. Грушевський констатував велику бюрократичну тяганину із затвердженням його науково-дослідної кафедри історії України, так підсумувавши свої враження — «загалі умови праці погибельні»⁷.

Приблизно в той самий час, тобто в середині червня, академік надсилав черговий матеріал щодо формування східних кордонів України секретареві ВУЦВК, члену тристоронньої (УСРР, БСРР, РСФФР) міжкурядової комісії з територіальних питань О. І. Буценку⁸. Користуючись перебуванням високого урядовця в Києві, М. С. Грушевський перетворює супровідний лист до історичної довідки про кордони у ґрунтовний меморандум з аналізом власного (невтішеного побутового і невизначеного академічного) становища, стану та перспектив діяльності історичних установ ВУАН, перспектив видавничої праці тощо.

«Наркомпрот декретував мені повисщену платню і по мойому предстваленню призначив мені до допомоги трьох співробітників, — йшлося у листі. — Але одночасно з убогого бюджету Академії счеркнув 50 одиниць, так що раніш зачислені співробітники зістались без платні. Хоч це сталося незалежно, але хронологично совпало і дало привід до бачонок, що мені дали підвищену [платню] і співробітникам коштом тих співробітників. Отже, й само по собі воно сталося недобре і мені особисто неприємно, просто невикосимо. Прошу джончє відновити в бюджеті тих 50 одиниць [—].»

Нарікав Грушевський на невиконання його видавничої програми, хотря «зайшла тут в такий глухий кут, що коли Харків й не витягне, не поставить справді на ноги, то се буде така компромітація, що мені нічого не останется, як махнути рукою на всі наукові плани і проситись назад за кордон — хоч як се не було мені прикро». Справою друкування квартальника «Україна» спершу зацікавився Союз робітничих кооперативів (Соробком), але з'ясувалося, що «він як кооператив мусить на се дістати дозвіл Губкома (самі по собі мої видання не потрібують цензури, бо виходитимуть під фірмою Академії наук, за підписом неодмінного секретаря). І свого дозволу він чекає вже другій місяць і не дістає. Тим часом дістав директиви представник Держвидавництва: дуже він обрізав мої плани, визначив дуже широкі матеріальні умови, я згодивсь — аби тільки почали діло. Коли прийшлося підписувати умову, виявилось, що він не може виплатити навіть першого аванса. Знов стоп... А се вже 4-й місяць іде, як я замість працювати науково висиджую в прийомних й розстроюю собі нерви».

М. С. Грушевський наголошував на тому, що необхідно терміново «випустити подвійну книжку «Україна», як 1—2 випуска за сей рік, розміром 15 аркушів. (Весь матеріал вже зібраний і треба його випустити зараз). Потім випустити книжки 3—4-ту по 12 аркушів. Також треба негайно приступити до друку 4-го тому «Історії української літератури». Все инше з осеню».

Окремі місяця листа нагадували ультиматум. В разі неприйняття його пропозицій, насамперед щодо квартальника «Україна», Грушевський навіть збирався поїхати з УСРР: «Щиро кажу — мені тут нічого робити й прийдеться жалувати, що я сюди вернувся. Нічого, буквально нічогоцінько з моїх наукових плянів мені досі не вдалося здійснити, і Ви добре розумієте, яке гіточе деморалізуюче вражіння робить [се] і тут і за кордоном і як се мені тяжко».

Нарікав у листі Михайло Сергійович і на відсутність власного помешкання⁷.

Звернення Грушевського до О. І. Буценка, аналогічні висловлювання академіка у найближчому оточенні та академічних колах, в листах до своїх кореспондентів амусили владу прискорити розв'язання нагальних вимог Історичної секції ВУАН.

27 червня на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У два підпункти порядку денного присвячувалися Грушевському. Було запропоновано «Київському губкому надати академіку Грушевському у довічне користування належний йому будинок», а Наркомос УСРР зобов'язувався «розв'язати питання про існування журналу «Україна»⁸.

Того ж дня — 27 червня 1924 р. — у листі до В. Кузіва вчений повідомляв: «3 «Україною» була морока без кінця, нарешті цього тижня умова підписана і рукописи віддано до друку. Як вийде (по умові, в серпні), то вишло на Ваші руки 2 або 3 прим., щоб продали до книгарні [...] (Видання не наше буде, а «Державного видавництва України» [...] Про туше ще було дуже довго писати. Журимось, що спека, при браку дощів, могла дуже зіпсувати врожай, а в нім вся надія будучого року, бо сподівання заграницної позики досі не блиснуть»⁹.

30 червня М. С. Грушевський пише передмову до подвійної книжки відновленої «України», де, зокрема, зазначає: «Поновляючи видання наукового журналу українознавства, котрого потреба так сильно відчувається всіми кінцями України, спішно якомога скорше випустити в світ його першу книжку, щоб вона своєю появою дала імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства всіх частин нашої землі, як вістниці кращих і нормальніших умов культурного життя і наукової праці, як запоручниця того, що ся праця не марнуватиметься, а йтиме безпосередньо в науковий і культурний обіг. Не затримуємо П'яти, аж можна буде одержати праці наших старих і новоприданих співробітників з різних центрів України, з П західних земель і з-за кордону, аж виповняться і наладяться відділи хроніки українського наукового життя і под. Пускаємо те, що зібралось в нашій старій науковій осередку, в тім переконанню, що факт появи *сеї* книги потрібніший, ніж як-небудь огляди, інформації і дописи з місць, для оживлення і упрямовання наукової роботи. В дальших книжках програма видання розгорнеться повніше, а на початок і імпульс — сподіваємось — вистане і свого» (виділено мною. — О. Р.).

З програми журналу М. С. Грушевський принципово і беззастережно вилучив так звану історико-партійну тематику: «Бо се входить в сферу інших видань. Також і статті на теми сучасного громадського життя в програму нашого журналу не входять». Завершувалась передмова проханням до всіх «прихильників української науки якомога популяризувати й поширювати наш журнал, як орган наукового єднання і планового досліджування минулого й сучасного України — як реальний засіб утримування його в суцільності і зв'язку»¹⁰.

1 липня 1924 р. Мала президія ВУЦК (на виконання ухвали Політбюро ЦК КП(б)У від 27 червня) своїм рішенням передала «академікові проф. Грушевському в дожиттєве користування фігелю у дворі його буш[ової] садиби в м. Києві при П'яньківській вул. під ч. 9»¹¹. Відновлення права власності, хоч і обмежен певними рамками, на цей двоповерховий кам'яний, з напівапідвалом будинокч остотно поліпшило житлово-побутові умови ученого.

А тим часом історик виїхав у наукове відрядження до Чернігова, в якому перебував з 5 по 11 липня.

Розповідаючи про свої враження від цієї мандрівки, М. С. Грушевський у листі до одного із своїх вієнських знайомих, оприлюдненому в серпні львівським «Діло», писав: «Зробив я цього місяця (липня) екскурсію до Чернігова — дуже приємну, хоч кінець кінцем мусів утікати, бо з кожним днем прибувало різної роботи — живої і цікавої, на котру у мене не ставало часу.

Кольсь завзятій і небезпечній конкурент Києва, Чернігів давно затих

і став «пригородом» Києва, його невеличкою, але цінною і цікавою філією в українському житті. Найменше з губерніяльних міст України, воно рахує щось понад 30 тисяч мешканців, але повне дороговісних пам'яток, споминів і важких наукових матеріалів.

Це українська Равенна, де дороговісні пам'ятки, музеї і архіви тихо спочивають серед тихих провінціальних улочок, садків і луґів, привітно витаючи заїзжого гостя — бо звичайно занадто мало тиснуться увагою місцевої людности. Як і тій справжній Равенні, це надає йому незвичайний шар.

Однак не самі лише мальовничі краєвиди, затишок стародавнього українського міста вабили Михайла Сергійовича. Його подорож мала чітко визначену наукову мету: «Головним завданням моєї екскурсії було — зацікавити культурних робітників Чернігівщини, які працюють на селах, збиранням етнографічного матеріалу. Цього місяця в Чернігові відбувалися педагогічні курси для інструкторів народного шкільництва, що представляли провідний елемент народного учительства (котрих на Чернігівщині рахується 4 тисячі)»¹⁴.

У Чернігові відбулося кілька виступів ученого. 8 липня у залі Чернігівського ІНО проходили загальні збори ініціативної групи по організації Чернігівського інституту краєзнавства, під час яких М. С. Грушевський виголосив доповідь «Завдання етнологічного і фольклорного досліду Північної України»¹⁵.

Цілком зрозуміло, що поява легендарної особи М. С. Грушевського, відомого дослідника, колишнього голови Української Центральної Ради викликала неабиякий інтерес у тогочасному провінційному Чернігові.

Атмосферу, в якій відбувався його перший природний виступ у Чернігові, не без гумору охарактеризував сам науковець у згаданому листі до Відня: «Місцевий інститут краєзнавства зібрав природні збори, на котрих я мів звернутися до курсантів з рефератом у цій справі. Але на перші збори публіка посунула такою масою, що владство унеможливила це завдання. Завідатель народньої освіти навіть звернувся до поліції, щоб вона закрила збори, бо вони, мовляв, перетворилися в політичну маніфестацію на честь Грушевського; присутні члени губерніяльного виконавчого комітету заявили, що збори мають чисто наукову ціль, і вони відбулися до кінця. Але серед натовпу і гамору публіки, котра справді тепло мене привітала, мій реферат майже пропав. Для цієї справи було скликано кілька помешких конференцій, і потім я ще мав змогу зробити інструкторський виклад в закритій аудиторії тих же курсів».

В результаті виступів Грушевського «понад 70 курсистів зголосилось на кореспондентів новозаснованих комісії Академії — примітивної культури та її відгомонів в українським побуті і фольклорі, і комісії історичної пісенщини, що ставить своїм черговим завданням обслідування репертуру співачок-професіоналістів: лірників, кобзарів, старців».

Оже, підмовував учений: «Шире зацікавлення справою дійсно було помічено, і я з цього боку чую себе задоволеною»¹⁶.

Після повернення з Чернігова М. С. Грушевський 14 липня підготував «Звідомлення» для Історично-філологічного відділу, з яким виступив 21 липня на Спільному зібранні ВУАН. Підводячи підсумки свого чотиримісячного побуту в УСРР та праці в Академії, він зазначав: «Не вважаючи на присутність в рядах членів і співробітників ВУАН багатьох визначних і досвідчених істориків, історичні студії, спеціально по історії України і українського народу, не були досі відповідно представлені в загальнім плані робіт ВУАН. [...] Чимало плянів Відділ і Спільне зібрання, скільки знаю, такі й відкладали до мого повороту на Україну і приступлення до праці в Академії. Повернувши до Києва, я дуже заподіявмо старався вяснити нинішні умови і можливості історичної праці в рамках Академії та зв'язаних з нею установ і організувати сю працю. Археологічна комісія з моїм приходом стала відбувати щомісячні регулярні засідання; я збираю конференції дослідників по різним спеціальним науко-

вим і організаційним питанням; приглядався науковим установам київським, був в Харкові і в останніх отсе днях — з тою ж ціллю — в Чернігові, вивисняв дослідчі й видавничі можливості. Розуміється, далеко не вважаю сеї організаційної роботи закінченою».

У зв'язку із складанням кошторису ВУАН на 1924/25 бюджетний рік (що починався тоді з 1 жовтня) Грушевський висловлював свої зауваження і пропозиції. Виходячи з позицій максималізму в науково-організаційній та видавничій роботі, він пропонував організацію ряду нових постійних комісій, а також включення до кошторису посад п'яти керівників комісії та десяти штатних співробітників, наголосивши при цьому: «Число досить велике, як на дотеперішні штати I Відділу, але ці штати взагалі нерозмірно малі в порівнянні з науковою роботою, яка мусить бути розвинена Відділом і, безумовно, мусить бути збільшена взагалі. Спеціально ж історична дослідча і видавнича робота до сього часу, як я вже зазначив, в плані робіт Відділу займала дуже мало місця і бодай тепер мусить бути поставлена в відповідних розмірах»¹⁷.

Напередодні Спільного зібрання, у неділю 20 липня 1924 р., київський «Більшовик» змістив інформацію небожа Михайла Сергійовича — С. В. Шамрая — про кафедру історії України, її структуру у складі п'яти секцій, заплановану Грушевським¹⁸. Очевидно, що Сергій Вікторович подав цю замітку за згодою керівника кафедри, свого дядька. Проте вже 24 липня М. С. Грушевському було надіслано витяг з протоколу засідання президії Наукового комітету НКО УСРР від 8 числа того ж місяця. Розглянувши питання про керівництво секцій при кафедрі історії України на чолі з Грушевським, Науковий комітет ухвалив затвердити організацію лише двох секцій замість п'яти, а саме: соціально-економічної історії (керівник — М. С. Грушевський) та методології й соціології (керівник — О. Ю. Гермайзе). Організація решти секцій була визнана «в даний час зайвою, оскільки не розпочата взагалі робота кафедри історії України»¹⁹. Отже, для М. С. Грушевського розпочинався черговий тур боротьби за інтереси керіваних ним історичних установ Академії.

Про тогочасні умови наукового і приватного життя вченого довідуємося з його листування із закордонними кореспондентами, насамперед В. Кузівим та К. Студинським. З ними академіка в ці місяці об'єднувала, до того ж, й спільна справа — підготовка до друку та видання книги «З історії релігійної думки на Україні», справа, яка нагадувала детективну історію: рукопис її завершувався Грушевським в УСРР, частинами надіслався до Львова (очевидно, через дипломатичний апарат УСРР — з огляду на відсутність поштової конвенції з Польщею), звідки К. Студинський переправляв копію тексту до Сполучених Штатів В. Кузіву — ініціатору, замовнику і спонсору видання. Він читав текст, висловлював Грушевському свої побажання, зокрема щодо доступності викладу для пересічного американського робітника українського походження, збирав кошти від передплатників та фінансував друкування книжки у Львові.

В листі до К. Студинського від 3 серпня 1924 р. Михайло Сергійович зауважує: «Рад, що одержали мою рукопис (йдеться про «З історії релігійної думки на Україні» — О. Р.). Того самого дорогого післано Вам копію П для Кузіва. Йому в справі накладу книги напишу. Він питає мене, скільки буде коштувати друк; прошу ласкаво обчислити ціну книги в 10 аркушів в кількості 2000 прим. і валістисі він хоче розписати передплату»²⁰. Тут же академік нарікає на відсутність урядового фінансування видавничих проєктів та закупівлі книжок за кордоном: «Грошей Харків не дав, але ми наскребемо з своїх і сими даними пішлемо 50 дол[ярів] на адресу Товариства (я чекав, не посилав, що, може, Харків пішло, але вчора прийшла відмова — з браку засобів). Сих відмов прийшло разом кілька і зробили сумний настрій — і вигляди на наступаючий рік. Вєсь час зробіли нас, що на осінь буде збільшення дотацій, і я тут почав організувати різні нові комісії, але тепер починаємо думати, що, мабуть, ніяких нових дотацій не дістанемо! Одинокий засіб, се видання, до котрих приступаю».

Академіка, як завжди, непокоїла думка про своє улюблене дітище: «Яких трудів і клопотів, часу і дипломатії коштувало мені відновлення «України», се колись довідається. I—II кв. (подвійна) наразі і в друку, вже 4 аркуші викладано, але я, поки в руках книги не маю (обіцяють до 20.VIII), все ще не хочу хвалитись нею. Зміст різнорідний і досить інтересний. Шкода, що нічого не прийшло з Галичини, ні Ви нічого не прислали — бодай рецензій, ні В. Дорошенко — обіцяного огляду. Я поставив на обгортці [ваше] ім'я між ближшими співробітниками, щоб замаркувати зв'язок з Львовом, але було б приємніше, щоб щось було і в середині. Постішайте скорше, бодай на кв. III, котрої манускрипт почну віддавати з кінцем цього місяця»¹.

4 серпня Михайло Сергійович звертався до В. Кузіва з питання підготовки до друку праці «З історії релігійної думки на Україні: «Поки що я рад, що рукопис вся вже переїхала кордон. Я попрошу Студинського переслати Вам II частину, Ви напишіть свої замітки щодо стилю і змісту — що потрібно пропустити. Я її відповідно виправлю, і буде готова до друку». Тут же згадується про крах сподівань на збільшення дотацій з нового фінансового року: «До останнього часу все обіщали на осінь нові дотації, а тепер пішло гасло — відкинути з огляду на нестачу грошей. I так маємо перед собою, мабуть, тяжку осінь і ще тяжшу зиму».

Повернення М. С. Грушевського в Україну викликало неоднозначні оцінки української преси у США. Про реакцію вченого на такі публікації довідуються із згаданого листа до американського адресата: «В Ваших часописах іде дурна полеміка про мене, як бачу (на жаль, одинока газета, котра доходить, се «Щоденні вісті»); одна і друга сторона пише дурницю, роблячи з мене вжиток ad usum (тут: для обґрунтування (лат.). — О. Р.) своєї позиції. Неприємно, та нічого не поробиш. Поки не буде скільки-небудь свободної преси тут, нічого не можна вяснити. I далі — вже традиційна для академіка — характеристика енергетичних затрат на відновлення «України»: «Я живив тепер усю енергію, щоб відновити «Україну». Почав заходи скоро тільки приїхав. Через 3½ місяці підписав умову з видавництвом, через місяць пішло до складання, і тепер пильную виходу. Неймовірно, щоб така елементарна річ вимагала стільки труду і часу. Треба знати тутешні відносини, щоб се оцінити. Тому я й не виїхав на літо, і моя родина також, хоч се й треба було б, щоб трохи освіжитись на осінь і зиму. Рік був дуже тяжкий, особливо психично. Та й жите наше далі неунормоване. Не маємо помешкання, «живем провізирочно»².

Одну із своїх розвідок, змішених у журналі «Україна», близький співробітник М. С. Грушевського — В. І. Шербина — починає так: «В одній з мальовничих околиць Києва — Китаїв (верстов 8 від осередку міста) київська секція наукових робітників улаштувала для своїх членів будинок відпочинку. Щороку збираються там улітку українські вчені та письменники, щоб користуватися природою місцевості та гарними умовами життя. Цю велику садбу, що колись мала назву Преображенського скиту, навкруги оточує гай. Серед садби є кілька будинків для житла, окремих будинків для бібліотеки з кабінетом для занять, добре влаштована ідальня, пристойний майдан для тенісу чи крокету і т. і. Сполучення з містом провадиться міським трамваем, а далі власним автомобілем.

Будинок відпочинку засновано недавно (1924 р.). Раніш уся місцевість, що лежить між двома підкладними Лаври монастирями — Голосіївським та Китаївським, належала Лаврі»³.

У цій мальовничій місцевості з 15 серпня по 16 вересня і відпочивав з родиною академік М. С. Грушевський у перший рік свого перебування в УСРР. (I в наступні роки Китаїв неодноразово був його літньою «резиденцією»⁴.)

Очевидно, на початку свого існування будинок відпочинку ще не мав власного автотранспорту. Прийнятні у листі до В. Кузіва від 16 вересня 1924 р. Грушевський згадує: «Місяць прожили ми під Київом, на колійній Лаврській пасіці, в прекрасній місцевості. На жаль, я мусів часто ходити до Києва і се відбирало багато часу — 2 години дороги, з того 1½ години

пішо, в однім напрямі, так що я ночував в Києві і другого дня вертав. Але в кождім разі се був приємний відпочинок. Думали на море, на кримський берег, але се занадто дорого, й інтерес праці не дозволяв віддалитись на довге саме в серпні почався друк з незвичайно тяжким трудом відновленої «України» 1914—1918 рр. Тепер якраз скінчився, весь час прихотилося доглядати того друку та пильнувати всіх несподіванок, які при тій виникали. Ві второк був перший примірник»²⁵.

В останній день перебування на відпочинку в Китаєві М. С. Грушевський відповів на лист ще одного з його американських кореспондентів — Т. Починка, який переповідав закиди вченому з боку «Оборони України» — організації радикального справування у США й Канаді. «Оборонці» інкримінували Грушевському зраду національних інтересів у зв'язку з його поверненням на Батьківщину.

Роздратування Грушевського з цього приводу відчувається майже в кожному рядку листа. Завдяки такому смощіному сплескові ми маємо доволі розгорнуту аргументацію мотивів його приїзду в УСРР. По сучі спровокований Т. Починком, Михайло Сергійович прагне пояснити свою ліній поведінки, дистанціюватись від партійно-державних структур (ще 5 липня 1923 р. він повідомляв Т. Починкові з Бадена: «Я большевикам ніякий приятель, мало хто стільки потерпів від них, як я [...]») ²⁶, наголосивши на важливості для нації своєї науково-культурної місії: «Отже, культурна робота для Вас «мізерія», народи забезпечують своє існування не твердюю працею на ґрунті, а інтригами та поклонами еміграції по чужих краях, і таке инше! Коли Ви, розумний чоловік, які читали нашу літературу і цілий рік кореспондували зо мною, піддалися отаким політиканським, емігрантським бляфам, — міркую з того, як сильно за сей рік ззагалі підупало громадське життя і думка в Америці. Гривня місцевих Ваших большевиків і против-большевиків заслонила все, і нікто дальше не видить понад отсю борню місцевих гуртків».

«Ставите мені ріжні питання про тутешнє життє — але книгу, а не листа треба було б написати, щоб на них відповісти. Не маю змоги на се», — М. С. Грушевський, як завжди, обережний і утримується від докладних оцінок внутрішнього становища в УСРР, оскільки має «почутє пильного ока над усім» ²⁷ і змушений рахуватися з ймовірністю нерлюстрування своїх листів ²⁸.

«Скажу Вам ширю і по-приятельськи, хочете вірте, хочете — ні, що ше нічого не написав против свого переконання, ні в друкованих статтях ні в листах. До мене багато вдавались від ріжних тутешніх газет, щоб я їм написав, чи дав interview на політичні теми, але я відповідаю, що коли нема свободи друку, і я не можу писати про що хочю, то волію триматись виключно наукових питань, і нікто — хоч би й ворог — не доведе мені, що я щось писав слхбляючи паукующим кругам, — обстоює свою позицію академик. — Отже, скажу про себе, що се Ви помилились, дистанци таке вражіннє з мого листу, що я жалую свого повороту, і вернувся тільки з матеріяльної нужди. На те, щоб прожити, міг я дістати і в Празі — давали мені учительську посаду. Але я прийшов до того переконання, що робота за кордоном стає все менше продуктивною, користою з національного становища і на Україні вже можна працювати з більшою користою, — тож я і прийняв заклик Української Академії наук. [...] І я Вам ширю кажу, що не було ні одного дня, щоб я жалував, що вернувся, і дуже задоволені з того, що я на Україні, можу тут працювати, хоча життє тут труднє, і праця теж трудная».

Стверджуючи, що «користь же від своєї роботи таки бачу», Грушевський загнував про вихід подвійної книжки «України», реалізацію найбільшим часом інших своїх наукових проєктів, наголосивши при цьому: «Україна (і Галичина) належать до найбільш потерпівших країв світу, а культурних засобів українських і перед тим було мало. Підняти тепер їх тяжко. А я культурної роботи не легковажу, як Ваші товариші. 40 літ я працював на культурній ниві, і багато заслужених для нашого народу людей все життє їй віддали. Наше нещастє було, що політичні можливості

відкрились перед нами, перш ніж були створені тверді культурні національні підстави. Ви справедливо жалуете над браком національної свідомості у емігрантів з України. А що ж може дати ту свідомість як не культурна праця! Не було її, не могло бути при царських режімі»

Не погоджувався науковець і з закидами своїх політичних опонентів в еміграції, що він, мовля, принизив своїм приїздом в УСРР гідність колишнього голови Центральної Ради. Історик відстоював власну лінію поведінки: «Вони, Вини[виченко] і Петлюра тоді і потім старались усіма способами позбавити мене всякого авторитету, не допускали ні до чого. Їх агенти за кордоном всяко оббрикували мене, і унеможливили мені яку-небудь чи політичну чи культурну акцію, аж як стало відомо, що я хочу вертати, тоді вони вислали до мене заяву, що я як голова [Центральної] Ради (навіть не бувши, а нібито нинішній голова Українського) уряду! так написали) не маю морального права вертати — не вважаючи на всі мої помилки і негативні сторони діяльності, — і тоді почали кампанія в пресі. [...] Я переконався, що ці люди міняють свої «переконання» так, як їм краще для даного моменту, а Ваші часописи, не маючи ніякого ширшого погляду, а вважаючи тільки на свої гурткові рахунки, відкривають свої шпальти то тому, то сьому! Що ж до користей закордонної політичної і культурної роботи, то ті панове попропустили за кордоном мільони українських, чеських і інших грошей, а де наслідки? Я вважаю, що хто дійсно не має ніякої змоги вернутись, нехай чесно старається працювати для добра народу за кордоном, тільки нехай не каже, що то більше значить, як робота в краю, бо з того ж тільки можна буде пізнати, що бреше!»²⁹

Невважаючи на примирливу кінцівку відповіді Т. Починку («Написавмо обміркуйте! Я раді буду, коли ми і далі з Вами в деїм прийнятні будемо одної думки») ³⁰, листування з ним на цьому припинилося.

Лист Грушевського до В. Кузіва від 16 вересня завершується фразою: «На другий тиждень вибераясь до Харкова; потім Вам напишу» ³¹.

Отже, протягом останньої декади вересня — усього жовтня 1924 р. академік перебував у найбільш тривалому того року відрядженні. Маршрут його поїздки пролягав через кілька міст: Київ — Харків — Москва — Ленінград — Москва — Харків — Київ.

4 листопада 1924 р. він повідомляв В. Кузіва: «Вернувся я недавно з великої подорожі — був в Харкові, Москві, Петербурзі, і з поворотом ще спинався в Москві і Харкові, провадив майже місяць, витратив купу грошей — бо подорожування стало тут дуже дорогим» ³² (загалом життя дуже дороге — і в страшнім контрасті до загального браку фондів — навіть визначні совітські діячі, які дістають найвищу платню, 98 доларів місячно, мусять худитись і економити). Але се треба було зробити, щоб зоглянутись в ситуації, спеціяльно в перспективах наукової праці. Та вернувши застав купу роботи [...]» ³³

Докладних відомостей про побут Грушевського у Москві та Ленінграді не маємо. Але рекогносцирувально-науковий характер цієї подорожі зрозу́млий, як і літнєвої поїздки до Чернігова. У Ленінграді він, очевидно, мав зустрічі й бесідував з головою Товариства дослідників української історії, письменства і мови, академіком ВУАН В. М. Перетцом. До речі, Михайло Сергієвич, як свідчить наведений лист до В. Кузіва, живає ще «старорежимою» назви «коліски революції» — Петербург (навіть не «Петроград»), хоча місто щойно тоді переіменували на Ленінград. Юний сучасник Грушевського — вісімнадцятирічний Дмитро Шостакович в одному із своїх листів того періоду іронічно поєднував стару і нову назву міста на Неві, даючи кореспонденцію: «14 декабра 24 года. Санкт-Ленинбург» ³⁴. Якщо майбутній славетний композитор дозволяв собі жарти щодо заходів влади (таке тоді ще вибачалося), то представник київської (ще нечисленно) когорти «реваншівелів новітнього благочиння» якийсь Олекса Корпан сердито писав до редакції «Більшовика»: «Дивуєшся, коли накінець київська публіка навчиться запам'ятувати назви вулиць, переіменованих в честь наших революційних діячів-героїв. Особливо це помітно на авіаїях, які випу-

скає російська драма під дирекцією Е. Е. Галантера. Здається, тов. директор Галантер, що Ви також живете на сьомому році революції і повинні особливо тепер добре запам'ятати, що буша вулиця Фундуклівська зветься іменем Лєніна»³⁵.

Проте, як вже згадувалося, М. С. Грушевський принципово «в політику не мішався»³⁶.

Якщо про побут вченого в Москві та Ленінграді ми знаємо лише в самих загальних рисах, то про його осяjne перебування у Харкові маємо докладніші відомості. В 20-х числах вересня він подав до НКО УСРР «Звідомлення науково-дослідної кафедри історії України про роботу в квітні—вересні 1924 р.» Під час цього довготривалого відрядження академік від переговорів з заступником наркома освіти Я. П. Ряппо і заступником голови Укрголовнауки М. І. Яворським.

26 жовтня 1924 р. президія кафедри історії України в Києві заслухала повідомлення М. С. Грушевського про його поїздку до Харкова у зв'язку з організацією кафедри. Доповідач запевнив присутніх, що справа ця «стоїть добре» і найближчим часом план роботи кафедри, а також штат її співробітників і аспірантів мають бути затверджені.

В результаті вищезгаданих переговорів 24 жовтня з'явилася постанова Укрголовпрофосвіти, згідно з якою науково-дослідна кафедра закріплювалася при ВУАН у складі трьох секцій: соціологічної обґрунтування історії й методології (керівник — О. Ю. Гермайне, член — професор П. В. Клименко), соціально-економічної і політичної історії (керівник — О. С. Грушевський, член — В. І. Щербина), історично-культурна на чолі з М. С. Грушевським (підсекції матеріальної культури — професор В. Ю. Данилевич, духовної культури — М. С. Грушевський). Членами кафедри затверджувалися В. І. Щербина та В. Ю. Данилевич, аспірантами — В. А. Ігнатієнко, О. І. Баранович, С. В. Глушко, М. М. Ткаченко, С. В. Шамай.

29 жовтня ухвала НКО була доведена до відома співробітників кафедри, а 1 грудня постанова Укрголовпрофосвіти зачитана на Спільному зібранні ВУАН. А незабаром з Харкова надійшла негативна відповідь на запит А. Ю. Кримського про закордонне відрядження Грушевського, оскільки його «не можна дати через політичні міркування»³⁷.

М. С. Грушевського не задовольняв порядок розв'язання питань розбудови історичних установ ВУАН. Як тільки наприкінці листопада 1924 р. в офіційному «Збірнику розпоряджень» ВУЦВК, де було вміщено списки штатів і структури ВУАН на 1925 р., академік не побачив схвалених раніше штатів та структури історичних установ, він одразу звернувся з листом до заступника керівника Наукового комітету НКО УСРР М. І. Яворського. В ньому він висловив здивування з цього приводу: «Вчора зачитано було на засіданні Академії штати і структури П, надруковані в ч. 23—24 «Збірника розпоряджень». Штати мають дату 8.VIII.1924 і викликали загальне здивування, бо ж вони цілком розминаються з дійсним станом. Я, зокрема, не знаходжу в них ні одної з комісій історичного характеру і ні одної посади своїх співробітників, — ні тих, які я зостав приїхавши, ні тих, які були засновані на моє прошення 30.III і потім в жовтні с. р. Як це розуміти? Архаїзм, котрий не має реального значіння? Бо ж не допуская, щоб Ви чи Наркомос має замір покасувати всі історичні посади, поліщити мене без співробітників? Що ж я тоді годен зробити?! Тим часом штати сі викликають тривогу, або навіть і паніку»³⁸.

НКО таку форму відносин сприйняв як порушення «етикету». Тому незабаром Академія одержала лист (від 8 грудня, № 28192) за підписом М. І. Яворського, який було зачитано на Спільному зібранні 15 грудня. Документ надійшов «з приводу приватних запитів, між іншим листування проф. Грушевського до різних офіційних представників України в справі штатів». Відзначивши необхідність «втягнути в число аспірантів по секції матеріальної культури кафедри історії України» техніків, а не словесників, президія Укрголовнауки «категорично пропонує ВУАН припинити приватне листування з офіційними запитаннями її членів до офіційних пред-

ставників Українського уряду в справі, що доторкає не їх приватно, а ВУ-АН». Зауваження Яворського «взяли до відома»³⁹.

Невдовзі надійшло рішення президії Укрголовнауки за підписом П. Голуби Я. П. Ряпо від 30 грудня 1924 р. (№ 5) про кафедру академіка Грушевського. Йому, як керівнику кафедри, пропонувалося «рахуватися як з положенням АН, так і з грошовими засобами», а також «триматися загального порядку і робити заходи через АН, а не помімо неї, окремо від себе». Проте Спільне зібрання 15 січня 1925 р. констатувало, що «всі комісії і справи академіка М. С. Грушевського, про які він клопотався у Харкові, перейшли через ухвалу історично-філологічного відділу і Спільного зібрання», неузгодженими були лише запити Інституту наукової мови⁴⁰.

Гід час жовтневого перебування у Харкові М. С. Грушевський вів переговори з керівництвом ДВУ щодо продажу за кордоном редактованої ним «України» та реалізації в УСРР його книжок, надрукованих у Львові. Так, 8 жовтня 1924 р. керівництво Держвидаву України листовно звернулося до Книгарки НТШ у Львові й українських книгарень у США та Австрії: «Ію пропозиції проф. М. Грушевського надсилаємо Вам при цьому один примірник нового журналу на Радянській Україні «Україна». Коли потрібно більше, просимо звернутися до (далі подавалася адреса Центрального торговельного відділу ДВУ. — О. Р.)»⁴¹.

А 20 жовтня того ж року за згодою керівництва ДВУ М. С. Грушевський особисто звертався до К. Студинського: «Прошу Вас видати представникам Внешторга СССР в Празі, або Варшаві отсі мої книги для доставки Державному видавництву України: «Історія української літератури», т. I, II і III — по одній тисячі примірників, «Історія України-Руси», т. II, III і VIII, част. 1 — по п'ятсот прим., т. I і VIII, част. 2 і 3 — по двісті прим., т. V й VII — по п'ятдесят прим.

Згадане агентство має від Вас прийняти ці книги рахунком і видати Вам посвідчення в одержанню відданої кількості книг, в двох примірниках, з котрих один Ви задержите у себе, а другий пришлете мені»⁴².

Поява першого (новийного) числа відновленої «України» спричинила загострення відносин її редактора з неодмінним секретарем ВУАН А. Ю. Кримським.

5 жовтня 1924 р. в київському «Більшовику» зі статтю виступив літератор, голова Спілки селянських письменників «Плут» С. В. Пилипенко. Публікація мала промовисту назву — «Академполіглотія» — і починалася так: «Ось перед очима науковий трьохмісячник українства «Україна». Щоправда — орган Історичної секції Академії. Але ж — орган українознавства. Але ж — орган академічний.

От я і хочу, щоб мова в цьому науковому трьохмісячнику українознавства була академічна, була зразкова. Я хочу, щоб якесь слово не писалось на одній сторінці (прикладом 205-й) нагорі «некрольога», а внизу «некролога». Я хочу не бачити в академічному виданні такої коректи, як останній рядок передмови, бо я не знаю, як писати: чи «в судільності», а чи «в судільности». Читавши статтю М. Макаренка, я не йму віри тепер академічному словнику, де зберігається написання «роз», бо тут натрапляю слово «ростпись». Акад. Олексій Новицький пише (стор. 16) «обличчя», акад. П. Тутківський (стор. 13) «десятьрічка», акад. М. Грушевський «завданням», акад. С. Єфремов «завданням», «дарвинизм», «пролетар», а на першій сторінці видання бачимо «колегія».

Цих прикладів, хто б хотів, винайшов тисячма, а висновок з цього: в Академії наук Всукраїнській панує Академполіглотія, кожний академік має свою мову і свій правопис.

Другий висновок: існує в нас Інститут наукової мови, що претендує на диктатуру в сфері дозволів щодо ортографії, але, очевидно, ця диктатура оминає «державу в державі» — нашу ВУАН.

Колишньому студентіві історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира хотіло «взоніти гласом велієм: «О, Наркомосе України радянської, соціалістичної! Земля ваша велика й обільна, а пра-

вопису академічного в неї і досі немає. Зроби, Наркомосе, лад на нашій землі. Зроби так, щоб і навчителі й школярі знали, чого додержуватись»⁴³.

Як газетяр Сергій Володимирович зробив влучний «постріл»: відсутність єдиного правопису в авторів «України» (Грушевський особисто використовував старий галицький правопис) була серйозною вадою видання. Та такою була ситуація взагалі в УСРР — робота щодо нормативного українського літературного правопису лише розпочалася. Втім, не самі лише недоліки були в «Україні», відновлення українознавчого часопису стало справжньою подією культурно-наукового життя УСРР.

Критичні виступи в пресі щодо мови видавч ВУАН (до них згодом підключився партійно-громадський діяч, голова Київської губернської комісії з перевірки українізації А. М. Сліпаський⁴⁴) зачіпали інтереси А. Ю. Кримського як директора Інституту української наукової мови та Неодмінного секретаря ВУАН, який давав дозвіл на вихід у світ академічних праць, у тому числі й «України».

Після повернення М. С. Грушевського з тривалого відрядження 15 листопада 1924 р. між ним та Кримським сталася перша гостра сучка саме з мовного питання. С. О. Ефремов залишив нам агадку про неї: «Сьогодні вперше одверто стялися Кримський та Грушевський, вийшло це за правопис. Грушевському хочеться задержати — навпроти академічного, обов'язкового — старий галицький правопис, од якого — до речі сказавши — тепер і самі галичане вже одмовилися. І от він на засіданні Управи зняв це питання, — не до речі, бо не Управи це компетенція. Хотів він, щоб Академія дала дозвіл друкувати «Україну» кількома правописами, залежно від авторів. Кримський відповів, що це річ неможлива. Загорілося філологічне змагання, що небаром перейшло на особисті випади [...] Розійшлися не людо. Боюся, що почнеться тепер боротьба поза стінами й поза лаштунками, користуючись харківськими знайомостями. А в результаті можемо погрузити в болото по самі вуха»⁴⁵.

Тією ж датою — 15 листопада — позначено завершення підготовки четвертої (останньої) книги «України» за 1924 р. В редакційній післямові, котру, зрозуміло, писав Грушевський, простежуються відгуки цієї дискусії, і редактор прагне обґрунтувати власну точку зору. «Закінчуючи перший річний відновленої «України», вважаємо потрібним сказати скільки слів в додаток до висловленого у вступному слові I-ої книжки, — так починається редакційна стаття. — Ми приступили до цього діла, ставлячи собі завданням наочно показати можливості організованої наукової праці в нинішніх умовах життя і відносинах Радянської України, щоб оживити цю працю, зробити її більш плановою і життєвою. Протягом півроку, після кількісної повної застопи і розвалу на цім полі, ми зложили і видрукували чотири книжки (три книги «України» і четверту — відновлених «Записок Наукового товариства», як «Науковий збірник за 1924 р») [...] Зробили це силами майже самого тільки Києва (передусім — Історичної секції [бувшого] Наукового товариства). Ціну поміч дістали ми з Чернігова — цього одвічного товариша і помічника Києва в культурній праці, трохи з Львова і взагалі Галичини, з Каміньця, Житомира, Полтави, Ніжиня, Запоріжжя, з-поза України — найбільше від Товариства дослідників української історії, літератури і мови в Ленінграді».

М. С. Грушевський мав чим пишатися: завдяки його вулканічній енергії та наполегливості вдалося відродити історичні видання і встановити сталі контакти з українознавчими осередками не лише на національній території, в тому числі у Східній Галичині, а й в Росії. Внаслідок згаданих нами відряджень академіка до Чернігова та Ленінграда налагодилися зв'язки з науковцями цих міст. Якщо пригадати фразу Грушевського з його листа до О. І. Буценка: «Нічого, буквально нічого ніякого з моїх наукових плянів мені досі не вдалося здійснити»⁴⁶, — то антитезою їй є післямова до четвертої книжки «України» за 1924 р.

Однак не самі лише здобутки були у нелегкій праці відновлення та розпоргання українознавчих досліджень: «Було тих труднощів багато. Організаційна енергія наша в величезній масі, на жаль, мусіла йти на побо-

рення всяких технічних дефектів і невязок, протягом цілих місяців з дня в день, зранку і до кінця робочого дня, — далеко більше ніж на чисто редакційну чи наукову роботу. Цим пояснюються і наші технічні дефекти в коректі, в правописі, часом і в виборі та розкладі матеріялу, котрі ми просямо судити в зв'язку з обставинами. Адже ще літом цього року наші видавничі плани здавались утопією (згадаємо червневий лист М. С. Грушевського до секретаря ВУЦВК. — О. Р.), і тільки ще рік тому гадки наших товаришів в роботі не могли підійматись над клопотами про саме тільки прогедовання, а про організацію видавничої роботи серед свіжих страшних слідів горожанської війни і голоду не могло бути й мови».

Далі академік переходив до дразливого питання про мову, зокрема правписи (правописи) першої книжки відродженої «України». Захищаючи власну позицію, П редактор писав: «Сама українська наукова мова ще тільки переходить, в нових рамках української державности, свої останні стадії формалі, через котрі, при всім бажанню, не можемо перескочити».

Розуміємо нетерпеливість людей, які хотіли все це бачити улаштованим і уніфікованим до йоти, готовим виступити в повній парадній формі на кожний поклик. Але органічна робота має свій закон і право. Складна робота над українською науковою мовою, термінологією й правописом мусить в повній мірі рахуватися з складним, тяжким і трудним процесом, котрим розвивалось і розвивається культурно-національне життя України, якої майже половина зостається поза межами Республіки. В інтересах регламентації й уніфікації не можна штучно об'єднати мову і культуру, не годиться штучно зводити їх до якогось нижчого півкультурного рівня задля самого тільки прискіпшення виробу технічного, ділового чи канцелярійного стилю. Наука повинна приходити в поміч цим технічним процесам, але її ніяк не можна припрятати в пристяжку до цієї роботи та поганяти разом з нею».

Вчений відповідає своїм опонентам як в УСРР, так і поза її межами, насамперед в еміграції: «Рахуючись з неминучістю вказаних вище технічних дефектів, ми вважали їх другорядними супроти вашої головної мети — маніфестації відродженої української наукової праці на широкім полі українознавства, від преісторії й історії матеріяльної культури та мистецтва, від мови, фольклору й письменства до історії соціальної і політичної, права, економіки, краєзнавства і революційної історії останніх часів. Поборюючи дуже тяжкі практичні труднощі і невязки, серед неустанних накликів — залишити безвадіну, як декому здавалось, боротьбу з цими перепонами на наших ґрунті та перенести цю роботу за кордон, де можна було мати до послуг і матеріяльні і технічні засоби бездоганні, — ми пробосм ішли до цієї своєї мети — маніфестувати наукову роботу у себе дома, в Українській Республіці. І ми думаємо, що в очах людей, які вміють відріжжити суще від побічного і головне від другорядного, ми свою мету в повній мірі досягнули»⁴⁷ (виділено нами. — О. Р.).

7 грудня 1924 р. А. Ю. Кримський, відповідаючи на закиди щодо правопису видань ВУАН, вмістив статтю у київському «Вільшовику». Згадавши виступ у пресі С. В. Пилипенка, Неодмінний секретар дипломатично не назвав критиковане видання — «Україну» (закамуфлювавши її під «одну з видань Держвидаву»), не згадувалось і прізвище Грушевського.

Не заперечуючи проти справедливості критики, Агахангел Юхимович зазначав: «Всеукраїнська Академія наук має реальну спроможність послідовно переводити офіційний академічний правопис тільки в тих своїх виданнях, які друкуються в її власній друкарні. Завідує цією друкарнею видавничтво «Червоної шляхи», і, перебуваючи в тісному контакті з Академією наук, згадавши видавничтво так само дотримується академічного правопису [...] й в усіх своїх спеціальних виданнях, котрі нічого спільного з академічними не мають. Що ж до Держвидаву, то він, як вилко, абсолютно не надає ваги

правильності й однастайності українського правопису; а Академія не має законної змоги присудувати його держатися інакшими думок.

Академік радів ДВУ наслідувати приклад «Червоного шляху» й запровадити «декілька посад тимущих коректорів-спеціалістів, які могли б пильно слідкувати за всіма українськими виданнями Держвидаву». Що ж до очолюваного ним Інституту української наукової мови, то Кримський зауважував, що він «абсолютно не має ніякої компетенції в справах загальної чистоти мови, або в якихись інших філологічних питаннях. Він має єдину й спеціальну мету [...] — виробити наукову термінологію: ботанічну, зоологічну, геологічну і т. ін.»⁴⁸

Уважно стежило за полемікою щодо правопису у київській пресі львівське «Діло», яке відгукнулося на неї 14 грудня: «Треба тут замітити, що різні «українізатори» [...] часто тепер апелюють до ВУАН, щоб вона положила край суперечкам, як треба правильно по-українськи писати. Але роблять це здебільшого не тому, що їм на самій річі залежить, а тому, щоб дьобнути саму ВУАН. За притоку до цього штурму на ВУАН взяли вони першу книжку «Україні», орган Історичної секції ВУАН, що почала виходити під редакцією проф. М. Грушевського. Складена і видана, судячи по всьому, нашивку, ця книжка, дійсно, має багато друкарських похибок та й мова статей не є узгіднена і за це всі хвятилися: Дивіться, мовляв, сама ВУАН не порішила справи, як треба правильно по-українськи писати, то й ми почекаємо, а тим часом «общепонятним» (тобто російською мовою. — О. Р.) послуговуватися будемо...»

Однак, як зауважував львівський газетяр, «отой «штурм» на ВУАН робить вражіння, що тут не про узгіднення мови, не про правопис і друкарські похибки ходить, тільки відчувається якесь недоброзичливість до наукової інституції, може тому, що вона більше звертає уваги на український дух своїх публікацій, ніж на їх мову і правопис. Промайнула навіть чутка в радянських часописах, що ВУАН, подібно іншим радянським установам, буде піддана ревізії і «чистити», з точки погляду П ролі в українізації життя. Чого доброго ще «розукраїнізують», заборонять впр. видавати «Україну», щоб не ширила язикового баламуття, а академіка М. Грушевського звільнять з посади, як недбалого редактора...»⁴⁹

Однією з важливих проблем, що впокоїли М. С. Грушевського відразу після приїзду в УСРР, було забезпечення належної наукової інфраструктури — йшлося, насамперед, про налагодження регулярного постачання новинок закордонної наукової літератури — соціологічної, історичної, етнологічної тощо.

У листі до К. Студинського від 18 квітня 1924 р. академік зауважує: «Галицьких видань взагалі тут дуже обмаль, треба буде спровадити кілька комплектів всього важнішого, бо дуже потрібно».⁵⁰ 28 квітня він же повідомляє В. Кузіва: «Тут боліше почувается брак закордонних наукових видань і часописей, а спровадженню перешкоджує брак коштів — і труднорозумно пересилки».⁵¹ 27 травня М. С. Грушевський офіційно звертається до Наркомосу УСРР з приводу передлати закордонних видань, відзначаючи відсутність ряду іноземних книжок та журналів за останні десять років (тобто від початку першої світової війни), що негативно позначалося на розгортанні українознавчих досліджень. У цьому меморандумі Михайло Сергієвич пропонує налагодити постійний зв'язок з книгарнею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і через неї вписувати потрібні німецькі, французькі, англійські та італійські видання.⁵²

Втім, для налагодження такого зв'язку і придбання закордонних видань потрібні були кошти. Оскільки дотації з Харкова були справою успішною і залежали від видів на врожай, кон'юнктури міжнародної політики або просто від прямих можновладців, перші кроки в цьому напрямі вчений здійснював за власні кошти.

Майже відразу після приїзду до Києва історик відновив встановлені ще у віденський період життя зв'язки з лондонською книжоторгівельною фірмою братів В. та Г. Фойл (W. & G. Foyle, Ltd., booksellers, second hand and new), зокрема з керівником її російського відділу Б. Видрох з паризь-

ким книгопродавцем та видавцем Марселем Жіаром (Marcel Giard, libraire-éditeur). 29 липня 1924 р. останній, наприклад, повідомляв Грушевського про виконання його замовлення, вибачаючись при цьому, що не має можливості надіслати працю «Rostovtzeff (The Iranians and the Greeks in South Russia), яку ми не знайшли у Парижі й котру важко дістати шляхом обміну, оскільки праці, замовлені таким чином у Великобританії, коштують надмірно»⁵³. Однак через інші книготорговельні фірми вчений зміг придбати монографію М. І. Ростовцева, колишнього професора Петроградського, а в 1920—1925 рр. — Мадісонського університету (штат Вісконсін, США)⁵⁴.

Втім, Грушевського — медіциста та автора багатотомної «Історії України-Русь», над якою він тоді продовжував працювати, — найбільше хвилювало регулярне надходження польськомовних історичних видань: монографій та періодик. Серед останньої: «Ateneum Wileńskie», «Kwartalnik historyczny» — окремі числа та річні комплекти (особливо за 1920—1924 рр.). Цікавив ученого й неперіодичний збірник «Reformacja w Polsce» (в листі до К. Студинського від 3 серпня він нагадує: «Прочив я якось Вас розвідати, що є в польській літературі про поширення гуситських ідей в Польщі. До цього додаю і друге питання — що є взагалі про впливи чеської мови чеських перекладів Св. Письма в Польщі в XV і поч. XVI в. Се інтересе для висвітлення перекладу Скорини ітс.»)⁵⁵.

Серед тогочасних замовлень М. С. Грушевського такі монографії польських істориків: Z a k r z e w s k i W. Powstanie i wzrost reformacji w Polsce, 1520—1572 (1870); K u b a l a L. Wojna Moskiewska r. 1654—1655 (1910); K u b a l a L. Wojna Szwedzka w r. 1655 i 1656 (1913) та інші праці Л. Кубалі⁵⁶, Ф. Равіті-Гавронського, а також інших авторів.

Проте пропозиції академіка, висловлені в листі до НКО УСРР від 27 травня, щодо налагодження сталого зв'язку з книгарнею НТШ у Львові тривалий час залишалися на папері, і принаймні у 1924 р. ще не були реалізовані: давалася взнаки відсутність поштової конвенції між СРСР та Польщею. Нарікання на це постійно зустрічаємо в тодішній кореспонденції ученого. В листі до В. Кузіва від 4 серпня він жаліється: «Комунікація з Львовом так утруднена і неспавна ще й досі, що ледьке порозумітись з Американом, як щось зробити у Львові [...]». 16 вересня тому ж адресату Грушевський повідомляє: «Мене від Львова тепер ділить тяжка границя. Почтової конвенції з Польщею досі нема, а крім того офіційльна і неофіційна шпійонерія слідить за моїми зносинами з Галичиною»⁵⁷. Під «шпійонерією» Михайло Сергійович мав на увазі, ймовірно, не лише польські спецслужби, а й «вітчизняних» філерів.

Прагнучи будь-що налагодити книгообмінні зв'язки із Східною Галичиною, академік вдався до єдино можливого для себе тоді каналу — дипломатичного — через Повпредство та Консульство СРСР у Варшаві (Консульство СРСР у Львові почало працювати лише з 1927 р.). Про це, зокрема, свідчить видана М. С. Грушевському в Харкові 30 вересня 1924 р. його віденським знайомим М. В. Левицьким «посвідка» (розписка), що останній одержав «для пересилки в Варшаву на покупку книжок для Української Академії наук сорок рублів»⁵⁸. Екс-дипломат чехав тоді нового призначення (з листопада Михайло Васильович став головою Правління Укдрержстраху, членом Колегії НК РСІ УСРР), але виконати доручення історика вважав справою честі.

Про те, як саме були витрачені ці чотири червінці, свідчать листи секретаря Консульської частини Повпредства СРСР у Варшаві Т. І. Репи до керівника прес-бюро Агентства НКЗС СРСР у Києві Г. Г. Петренка від 14 та 31 жовтня 1924 р. В них повідомлялось про купівлю чотирьох книжок Л. Кубалі, двох випусків збірника «Реформація в Польщі» та «Kwartalnik historyczny» за 1923 р.)⁵⁹. Книгарнею, через яку Т. І. Репи реалізовував замовлення М. С. Грушевського, була варшавська фірма «Trzaska, Evert @ Michalski».

Особисте звернення Тимофія Івановича до Грушевського від 27 січня 1925 р. торкається виконання доручень історика. Лист цікавий своїми под-

робицями, завдяки чому з'ясовуються канали, по яких історичні установи під керівництвом М. С. Грушевського діставали польську історичну літературу та періодику, а також підтримували зв'язок з Львовом, зокрема з Науковим товариством ім. Шевченка. Саме тому вважаємо за потрібне навести документ цілком «Вельми[р]оважний!» тов. Грушевський!

Всі Ваші листи попали мені в руки — і по всім силам стараєся виконати Ваші прохання. — І так Ваш заказ, посланий Левницькому, виконав знові і вислав Вам через Левницького за двома посылками (рахунок від 14/Х—24 43.50 зл[отих] п[ольських] і рахунок [від] 29/Х—32.75 зл[отих] п[ольських]. Осталось в мене Ваших грошей 26.95 зл[отих] п[ольських] (рахуючи 4 черв[и]ниці) по 5 дол. = 20 дол. à 5.16 зл[отих] п[ольських] = 103 зл[отих] 20 гр[ошей].

Зараз висилаю Вам «Zwyczae pogrzebowy ludu polskiego» — 4.70 зл[отих] п[ольських] «Święta smaragd» ще немає. Обіцяли розшукати, по отриманні їх вишлемо.

Принципально говорив я з Тржаскою (одним з власників книгарні. — О. Р.). Почтова конвенція ще не вийшла в життя. І тут нічого не порадити. Але принципово згодився Тржаска, щоби Ви йому давали списки потрібних Вам книжок. Він буде сам виконувати — а мені буде передавати готові до відсилки книжки. Це посылки улеґітять процедуру — що мені — при моїй обтяженості роботою не треба буде самому провадити рахунків і акцепції висланих Вам книжок. Коротко: заказним письмом пишіть прямо Тржасці: такі-то книжки доставте в Посольство для мене (Посольство — Репі) — Ваш адрес. Гроші висилайте через УлНКЗСправ в Києві Петренко мені, для Тржаски. Ці гроші я негайно буду передавати в книгарню і вони вже будуть всі закази виконувати.

Тільки про техніку на будуче. Коли ж конвенція постова вийде в життя, то тоді вже зумієте безпосередньо і посилки діставати. А пока — то одинокий путь, який указав я вище. Що до пропашої посилки першої — то вона правдоподібно в Левницького десь загубилась. Від нас вона вийшла з поштою. Пока кінчу. Дал Від Федя Б. 10 дол. отримав і вони в мене. Чекають на новий заказ літератури. З щирим привітом. Ваш Т и м і ш Р е л а»⁶⁰

Згаданий у листах Репі від 31 жовтня 1924 р. та 27 січня 1925 р. таємничий «Федь зі Львова», він же — «Федь Ва», який виконував окремі доручення Грушевського й зв'язував останнього з Науковим товариством ім. Шевченка та його головою К. Студинським, — свідчення того, що радянська дипломатія (у притаманній їй манері) залюбки використовувала у своїй діяльності напівлегальні й нелегальні канали. Адже в даному разі — за відсутності дипломатичного представництва СРСР у Львові — окремі таємні доручення виконував й виступав у ролі зв'язківця між ВУАН та українськими вченими Східної Галичини (поряд з виконанням своїх основних функцій) член ЦК Компартії Західної України Федір Бей-Орловський⁶¹. Кінець 1924 р. позначився для М. С. Грушевського зростанням напруженості у взаєминах з керівництвом Академії. 19 грудня її віце-президент С. О. Єфремов під враженням розмов з колишнім міністром закордонних справ УНР А. В. Ніковським, який тоді повернувся в Україну, занотував: «Ціла смуга глупоти й героїства, продажності й саможертви, високого піднесення й підлоти перейшла через мене. А вражіння загальне — там, за хордоном, наша справа скінчена і без перспектив. [...] Невтішна сторінка нашої історії, безпосередній прогяг авантюриства, нечесноти й легкомисности, які починаються ще з Центральної Ради. Грушевський — ватажок, морально вартий своєї череди, і цей напрямок азійського політиканства, в якому заправився партійні діячі часів [Центральної] Ради, власне вигубив справу. Тспер вони мало не всі тут, принаймні «видніші» — вклонилися Золотій Орді і п'ють кумис»⁶².

Як бачимо, оцінки Єфремова — безапеляційно-категоричні, пориження — дошкульні. І наврад чи справедливі. До золотоординських васалів (разом з керівником Історичної секції) Сергій Олександрович зарахував також провід УАПЦ («дідами в Золоту Орду, тепер п'ють кумис...» — запис від 16 грудня) та Неодмінного секретаря ВУАН —

А. Ю. Кримського («цікаво, чим то скінчиться мандрівка до Золотої Орди Кримського», — нотатка від 18 грудня). Втім, аналогічне порівняння застосує і сам М. С. Грушевський у своїх «Споминах». Розповідаючи про перші кроки діяльності Центральної Ради й необхідність провадити переговори з Тимчасовим урядом, він зауважував: «Нікому з Ц[ентральної] Ради не хотілось їхати в посольстві «до ханської ставки», бо не було надії добитись якогось успіху»⁶³ (виділено нами. — О. Р.).

Новий 1925 рік родина Грушевських зустрічала у своїй домові у Києві. 7 січня 1925 р. академік повідомляв К. Студинському до Львова: «На свят вечір пригадували ми ріжних далеких родичів та приятелів, згадали й Вас, дорогий Товаришу! [...] Ми були раді, що сей вечір провели на рідній землі, по стількох літах блукання»⁶⁴. Узагальнююча оцінка річного перебування в УСРР міститься в листі до Е. Фариняка від 10 березня 1925 р.: «Ми отсе семи днями скінчили рік нашого життя тут. Було всякої[го], і доброго і злого, — але ні разу не жалували, що вернулись, і тишилось, що живемо на рідній землі і бодай щось трохи — небагато [можемо] для неї робити!»⁶⁵

Ставлення влади до М. С. Грушевського протягом 1924 р. залишалось в цілому індивідуально-толерантним (попри окремі випадки проти Історика, як, наприклад, вміщена 12 грудня у «Вістях ВУЦВК» карикатура на нього разом із Схоропадським, Петлюрою, Денкінін, Врангелем, Пилсудським та Махном)⁶⁶. На звернення вченого функціонери держaparату в цілому (хоча й із зволіканням) реагували адекватно. Втім, взаємини Грушевського з окремими представниками владних структур потребують окремого докладного висвітлення. Зазначимо лише, що наприкінці року зіпсувалися стосунки з одним з так званих «*diu minores*» — «молодших богів» (лат.) — М. І. Яворським, поширеним типом можновладця з претензіями на науковість, «також істориком» і кандидатом у члени-кореспонденти ВУАН.

Протягом 1924 р. відбувається ескалація напруженості у взаємовідносинах М. С. Грушевського з керівним tandemом ВУАН — А. Ю. Кримським та С. О. Єфремовим. Апогею цей конфлікт сягає вже в подальших роках, що виходить за рамки нашого дослідження.

Як зазначає сучасна вітчизняна історіографія, боротьба поміж академічними угрупованнями мала скоріше тактичний, ніж стратегічний характер. Так, на думку Р. Я. Пірога, «боротьба між угрупованнями була гострою і несправедливою водночас [...] При цьому, незважаючи на певні відмінності у політичних поглядах, вона не була ідейною. Грушевський ближче стояв до радянської влади, ніж Єфремов, але обидва не сприймали її ні розумом, ні душею». За словами того ж автора, «перший намагався пристосуватися, жити і творити, використовувати вимушену прихильність властей для відновлення життєвого ладу, в тому числі й за рахунок інших, а другий — терпів, зціплюючи зуби, ненавидючи радянську владу, комуністичну ідеологію всім єством»⁶⁷.

У перші місяці після повернення в Україну бурхлива діяльність М. С. Грушевського як керівника Історичної секції реанімувала життя Академії, що, здавалося, перебувала у летаргічному сні, а її провід, займаючи оборонну позицію щодо влади, займався розподілом (на користь установ-фаворитів) тих мізерних коштів, що вряди-годи надходили з Харкова. Отже, з приходом Історика у ВУАН почала посилюватися тактика локального наступу у взаєминах з республіканською адміністрацією. Цю нову тактику спочатку підтримали Спільне зібрання і керівництво Академії. Лише з втратою цієї підтримки і початком відвертих конфліктів у Відділі, на Спільному зібранні та з членами Президії ВУАН М. С. Грушевський почав регулярно безпосередньо звертатися до харківського центру, «вибиваючи» штати, кошти, асигнування на видавничу програму керованих ним установ. Такі звернення та поїздки і Грушевського особисто, і його довірених осіб без відома Відділу, Президії та Управи ВУАН викликали обурення керівництва Академії, вважались порушенням академічної етики. Конфлікт

цей загострюється наприкінці 1924 р., розгортається у 1925 р., а свого апогею досягає у 1927—1928 рр. —

У серпні 1924 р. минала перша річниця оприлюднення відомого рішення уряду УСРР про здійснення в республіці заходів щодо українізації. Нова національна політика більшовиків була одним з тих факторів, що вплинули на рішення вченого повернутися на Батьківщину. В свою чергу, протягом першого та всіх наступних років свого життя в СРСР Грушевський і особисто, і через діяльність керованих ним історичних установ виступає важливим чинником українізаційної політики.

«Собаки брешуть, а караван собі прямує», — стверджує французьке прислів'я. І караван історичних установ ВУАН під проводом академіка М. С. Грушевського у 1924 р. торував шлях у майбутнє, гуртуючи та виховуючи кадри нової генерації істориків України...

¹ Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Асадемі: Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — С. 70.

² ЦДАУ України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 296 за.

Як бачимо з цього листа, вже в травні 1924 р. М. С. Грушевський зрозумів нагальну потребу в постійних «човникових» рейдах за маршрутом Київ — Харків, Харків — Київ для підтримання зв'язку з владними структурами УСРР, зокрема Наркомосом. Оскільки Михайлу Сергійовичу, людині літній, важко було постійно курсувати між двома столицями України (справжньою і «наказаною»), то ці функції з 1925 р. взяв на себе його секретар Ф. Я. Савченко — один із закордонних співробітників Грушевського.

Іх знайомство відбулося у Парижі в 1919 р. Академік згадував: «Познайомившись ж зі мною в 1919 р., він (Савченко. — С. Р.) став під моїм керівництвом працювати над фольклором, етнологією і соціологією, і 1924 р. виїхав його першим праця, зроблена під моїм керівництвом: «Обрядовість найпримітивніших» ЦДАУ України, ф. 166, оп. 6, спр. 4915, арк. 147). Після повернення М. С. Грушевського в Україну за його ініціативою 6 червня і Відділ ВУАН порушив клопотання перед урядом УСРР про приїзд Ф. Я. Савченка з Берліна для штатної роботи в Академії. 30 листопада Президія ВУЦВК повернула Федору Яковичу українське громадянство й дозволила в'їзд в УСРР. В середині грудня 1924 р. він вже був у Києві.

З цього часу і до 1931 р., як згадував Н. Д. Полонська-Василенко, Ф. Я. Савченко був «екстернем та «аташе» М. С. Грушевського у всіх справах: він допомагав у редакційній справі, пологоджував усі видавничі справи в «Держвидав», брав у всіх справах Грушевського до Харкова і т. д. В науковому відношенні він був керівником Комісії Західної України, співробітником Комісії історичної пізнавості, науково-дослідної кафедри історії України у Києві. — С. Р.). Крім невеликої кількості статей, він надрукував книгу: «Заборона українства в 1876 р.» (Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. 173. — С. 30) (докладніше див.: Рубльов О. С. Особистий секретар академіка М. С. Грушевського Ф. Я. Савченко // Республіканське краєзнавство (20—30-ті роки). — С. 168—173; Рубльов О. С. «Аташе» академіка М. С. Грушевського: Савченко Федір Якович // Реабілітовані історії / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К.; Полтава, 1992. — С. 50—57).

³ ЦДАУ України, ф. 166, оп. 3, спр. 419, арк. 12—12 за.

⁴ Там же, арк. 9 за.

⁵ За час метеорологічних спостережень середня червнева температура в Києві, наприклад, була вище, ніж 1924 р. (з максимумом у 34,9°, лише 1901 р. (Див.: Местная жизнь. Жаркий июль в Киеве: По данным метеорол. обсерватории // Пролетарская правда. — 1924. — 2 июля).

⁶ Цит. за: У підсольотних змаганнях. — С. 431.

⁷ Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 71.

⁸ Лист М. С. Грушевського аналізовано і вперше опубліковано канд. іст. наук В. Д. Боском (Див.: «Чого у сюди вернувся?»; Лист М. С. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. І. Буценка (Публ. В. Д. Боска // Літ. Україна. — 1990. — 19 липня).

Оригінальні листи невідомо, машинописну його копію Буценко надіслав для інформації першому секретареві ЦК КП(б)У В. І. Квірінгу 9 липня 1924 р. На підставі цього документу традиційно датуються початком липня. Проте відомо, що академік звертався до секретаря ВУЦВК під час перебування останнього в Києві і висловлював бажання зустрітись з ним для особистої бесіди. Опанас Іванович, у свою чергу, інформував Квірінга, що розмова відбулася. А приїзд Буценко у Київ для участі в роботі розширеного пленуму губвиконкому, що відбувся 10—12 червня 1924 р. (Див.: Поширений пленум губвиконкому // Вільшовик. — 1924. — 14 червня).

Отже, згаданий лист М. С. Грушевського, ймовірно, слід датувати серединою червня. На користь цього свідчать і досить оперативна відповідь на порушені академіком питання з боку вищого партійно-державного керівництва УСРР, що зафіксовано у листі постановою 27 червня — 1 липня 1924 р.

⁹ Див.: Великий українців: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упо-

ред, підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., провдт. А. П. Давиденка. — К., 1992. — С. 288—291.

Надсилаючи копію звернення Грушевського до відома Е. І. Кайрінга, О. І. Буценка писав: «С своєї сторони, считаю необходимым обратить внимание на два момента: 1) на то, чтобы проф. Грушевского поставить в более лучшие материальные условия, дать ему ставку ответственного работника, предоставить ему лучшую квартиру, дать телефон и др. коммунальные услуги, для чего НКПросу имеет по существу суждение; 2) нагрузить проф. Грушевского до некоторой степени работой, по описанию жизни Киевщины и др. материалами, на которых можно было бы проверить идеологические стремления проф. Грушевского».

Во время моего присутствия в Киеве Грушевский со мной встретился, и я вынес впечатление, что его работа, которую явет ему Ахаденка, не удовлетворит».

Прочувши суждення і повідомляючи мене, в якій площині нужно бы ответить мне на данное письмо» (Лист. за: «Что я собою вернусь?». Лист М. С. Грушевського до секретаря ВУЦК О. І. Буценка / Публ. В. Д. Бочка // Лт. Україна. — 1990. — 19 липня).

Дізнавшись про постійні клопотання академіка щодо збільшення асигнувань на дослідження, Голова РНК УСРР В. Я. Чубар невимушено кажує: «Что из Центрального Рада заоружилась?» На початку червня 1924 р. на Всеукраїнській нараді з питань політичної освіти зав. апартом ЦК КП(б)У О. Я. Шумський пояснює: «Грушевський претендує до редакційної алади, але він розуміє, що редакция керує господарським будином, а культосвітня робота підлягає інтелігенції. Ясно, що такий підхід до вищої освіти і політичної роботи загрожувє нам небезпечною» (Лист. П р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського останні десятиліття (1924—1934). — С. 41—42).

Отже, влада пильно приділялася до свого колективного політичного противника, але, давши йому певні гарантії щодо наукової роботи перед поверненням в Україну, зусилля була зручуватися з умовами М. С. Грушевського.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 48, арк. 93 за.

¹¹ ЦДА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 2, спр. 266, арк. 305 за, 306 за.

¹² Дня: Віст редакції // Україна. — 1924. — Кн. 1/2. — С. 5—6.

У закордонному українстві роботі Грушевського як редактора «України» присвячено оглядову розвідку А. Жуковського (Дня: Жуковський і Р. А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український Історик. — 1986. — № 1/2. — С. 5—20).

Докладно відчайдушних зусиль для відновлення квартиранка, М. С. Грушевський не чекав надходження статей, написаних на замовлення (це вимагало часу, а згодина могло поставити під загрозу перспектив видання або відклати його вихід на незначиній території. Тому перевага віддавалася вже підготовленим рукописам. Так, у першій книжці відновленої «України» з'явилася розвідка Ф. Я. Савченка з характерною датою — «Париж, 1922» (Дня: С в ч е н к о Ф. Вальзах на Україні (1847—1850) // Україна. — 1924. — Кн. 1/2. — С. 134—151). 9 жовтня 1922 р. датовано статтю С. О. Єфремова, вищену там же (Дня: Є ф р е м о в С. Ахад. Віст початків українств Генесис Цей Кирило-Методієвського братів // Україна. — 1924. — Кн. 1/2. — С. 88—96).

Щодо новини С. О. Єфремова дат знову закинуто за лаштунки підготовки першого числа відновленої «України». 13 серпня заготовлено «Дня я був до «України Грушевського статтю про генезис Кирило-Методієвського братств. Видиць Держидка, славянознав, посила П на цензуру до губкома, хоча добре знає, що академічний цензури не підлягають, а той, на будучи журак, катує резолюції: «Не вострешено, а несвойственно, бо чина мирно-фужие посвящались на те, що «становище обов'язує», що вони, як державні виданництва, можуть підлягати партійній цензурі. Я відповів на це, що цілостинні-цензурами яляються люди, які нічого нікому не тямлять, а втім може поставити крапки над «е», щоб вони не ціплялись. Потім дівався, що мої «крапки» цензури таки не задовольнили і вони домагались, щоб статтю текм вкати зовсім з книжки. Бушши в Держидкаві здруть, почая знову про це розмову, аж мене перебивають: аса, моляля, гаразд: статтю пропущено. Хай їм греша...»

Ось через які місткства доводилося проходити авторам. Невласко уявляти, які бюрократично-ідеологічні перепони змушений був долати редактор, відповівачи за весь часопис. Залиши С. О. Єфремова з релігійною Грушевським «Україною» тривалий й надлий. У третій П князі члені у співавторств надрукували в розділі «Некролог» добірку «Заслужені для української науки і українств ділячі, що померли в рр. 1918—1923», котра містить цінну біографічну інформацію. Зрозуміло, і тут давися аманки цензури перепони. Наприклад, у некролі відома українського педагога, громадсько-політичного діяча В. П. Науменка згадується: «Помер Науменко 8 липня 1919 р.» Із зрозумілих мотивів відсутня згадка, що причиною смерті Володимира Павловича був розстріл за вироком ВУЦК як колективного містра народної освіти за П. Скорондського» (Дня: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 187).

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 995, арк. 31.

¹⁴ Лист. за: Українська Равнина: Проф. М. Грушевський у Чернігові // Дня. — 1924. — 31 серпня.

¹⁵ Дня: Проф. М. Грушевський в Чернігові // Красное знамя (Чернівці). — 1924. — 8 жовт. (Ця російсько-українська двомовність «робітничо-селянської газети Чернівців» — характерна ознака періоду крива українців).

¹⁶ Лист. за: Українська Равнина: Проф. М. Грушевський у Чернігові // Дня. — 1924. — 31 серпня.

У Чернігові Михайло Сергійович не тільки займався науково-академічними справами, а й відвідував старих знайомих, розпитуючись про бачуже життя.

Злободенною темою товариських розмов між української інтелігенції була, зрозуміло, ук-

раїнізації, зокрема наближення терміну — 1 серпня 1924 р. — переведення діловодства радянських установ на українську мову згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови».

«Протягом цього року, — зауважував Грушевський, — несли курси українізації мови, на не витрачено чималі (а при юніонній бідності державного скарбу — навіть-таки великі) кошти, тисячі українських інтелігентів поставлено було на цю роботу і вони мали цілий рік заробіток; слухачів поділено на кілька черг, які одна за другою переходили практичну науку української мови і складали іспит. Розуміється, не всі пройшли, але всі поспішали ці іспити, і далеко не всі справді присвоїли собі дійсне знання».

Серед тих, хто долав іспитовий бар'єр, учений розвіяв три категорії: «Одні дійсно серйозно підучились української мови, деякі навіть ввійшли в смак її, зацікавились українським письменством, переконались в його вартості, — може їх небагато, але такі є, а сам стрічав їх».

Інші, тих, мабуть, найбільше, дещо собі присвоїли, для іспиту, але наскільки лише можна — держаться далі російської мови. Треті — помічається між впливовими партійними робітниками та циніки для уряду «спешами» (спеціалістами), котрі знають, що служба їх в кожнім разі знайдеться, — вони заваляють, що на Україні не літяться і передуть кудись до інших країн».

От чи буде уряд дійсно забирати таких з України і заступати українцям, це й питання, яке цікавить багатьох» (Дня: Українська Равнина: Проф. М. Грушевський у Чернівцях // Дня. — 1924. — 31 серпня).

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 419, арк. 55—57.

¹⁸ Дня: Ш а м р а й С. Н. д. кафедра історії українського народу // Білшовик. — 1924. — 20 липня.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 85.

²⁰ 7 січня 1925 р. М. С. Грушевський інформував К. Студинського: «Як знаєте, я весь вільний час віддаю «історії літератури», але часу маю дуже мало, і вона посувається дуже поволі. По приїзді дописував оту працю для Кузіва; саме дістав від нього відомість, що він дістав від Вас II-гу половину, але Ви не пишете, чи маєте другий приєдрик II-гої половини також і у себе. Прошу ласкаво допомогти йому видрукувати, він в грошевих справах чоловік дуже акуратний, завжди вирішював всі рахунки досконально» (Лит. за: У півстолітніх змаганнях. — С. 442).

Того ж року книгу видано у Львові (Дня: Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — Львів, 1925. — 160 с.). На титульному аркуші (англійською мовою) подано гриф Українського соціологічного інституту та звання М. Грушевського — член Української Академії наук.

²¹ Лит. за: У півстолітніх змаганнях. — С. 430.

²² ЦДА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 297 за. — 299.

²³ Дня: Ш е р б н и а В. «Пресображенський спит» у Китаєві в його колишньому й сучасному стані // Україна. — 1928. — Кн. 3(28). — С. 44.

²⁴ Саме тут, під час відвідин В. Кузіва Києва у 1926 р. застала його сильна злива, що змусила американського гостя заночувати в академіка. Завдяки цьому з'явилася цікава довідка: «Тим свідчу, що грім Кузіва Василь заночував у мене через велику дощ на дачі, з четверга на п'ятницю, з 29 на 30.VI, коло Китаєва, в Виноградному саді. Академік М. Грушевський й 30.VI.1926» (ЦДА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 309). Документ свідчить, мабуть, що гість перебував у домашній керівника історичної секції, а не, скажімо, закладала вибухівку під один з мостів через Дніпро.

²⁵ ЦДА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 300 за. — 301.

²⁶ Лит. за: Листи М. Грушевського до Т. Починка (з фонду Н. Григорієва): 3 матеріали Музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / Публ. М. А н т о н о в и ч а // Український історик. — 1969. — № 4. — С. 96.

²⁷ ЦДА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 205 за.

²⁸ Лист М. С. Грушевського до Е. Фаринника від 7 жовтня 1925 р. починається так: «Дорогий Товарищу! Вашого листа з 23.VIII і п'ять доліарів я дістав. Як бачите з того, лист до мене не переглядаються» (Дня: Листи М. Грушевського до Е. Фаринника: Від 16 березня 1924 [р.] до 12 лютого 1927 [р.] / Публ. М. А н т о н о в и ч а // Український історик. — 1977. — № 3/4. — С. 109).

Ці рядки, однак, свідчать, що, по-перше, академік змусений рахуватися з можливістю перлюстрування власної кореспонденції; по-друге, поштової службовці не вкрали в даному разі (що було поширеним явищем) грошей, вкладених у лист з-за кордону; по-третьє, гроші у конверті як ніяк не є доказом того, що його не розпечували і лист не читали сторонні пильні очі — швидше, навпаки: аби перлюстрування пройшло непоміченим, слідкувачі повинні були зберігти грошові вкладення.

²⁹ Дня: Листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листів: до Д. Островського / Публ. М. Антоновича // Український історик. — 1970. — № 1/3. — С. 179—182.

Цей принципово важливий лист М. С. Грушевського до Т. Починка від 16 вересня 1924 р. переруковано у хрестоматії «Великий українців» (с. 293—297).

На важливості культурної праці на Батьківщині наголошувала і постійний опонент М. С. Грушевського влад. С. О. Сфренова, який у листі до Є. Х. Чикаленка від 4 жовтня 1925 р. зазначає: «Я раз у раз стою і тепер стою за те, що ми занадто біди на культурній силі, щоб розтринькати їх ще й поав океаном. Кому можна вертатися — треба вертатися. Робітників мало, а чеських та культурних і зовсім не гурт, а потреба тут, на ґрунті, в них більша, ніж де; роботи — непочате поле» (Лит. за: М і я к о в с ь к и й В. Листи

С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / Ред. М. Антонович // Український історик. — 1975. — № 1/2. — С. 142.

²⁹ Цит. за: Листи М. Грушевського до Т. Починок // Український історик. — 1970. — № 1/3. — С. 182.

³⁰ ЦПА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, стр. 266, арк. 301 зв.

³¹ Про вартість тогочасного подорожування свідчить, наприклад, документ про відраження завдуючого Центральним історичним архівом у м. Києві В. В. Міхаського. З нього довідуються, що лише проїзд залізницею Київ — Ленінград та Ленінград — Київ коштував 87 крб. 40 коп. (при місячному утриманні 80 крб, тобто 109,25 % платні): ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, стр. 136, арк. 55.

³² ЦПА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, стр. 266, арк. 304.

³³ Дія: «Мне исполнилось восемнадцать лет...»: Писма Д. Д. Шостаковича к Л. Н. Оберину / Публ. М. Г. Козловой // Встречи с прошлым. Сб. мат. ЦГАЛИ СССР / Редкол.: Н. Б. Волкова (отв. ред.) и др. — М., 1984. — Вып. 5. — С. 244.

³⁴ Дія: К о р п а н О. Лист до редакції // Вільшовик. — 1924. — 13 листопада.

³⁵ Натомість С. О. Єфремов занотував найдрібніші деталі тогочасного побуту. Характеризуючи тодішню пошестя абрєатур, він пише 16 січня 1924 р.: «Як до скорочень англізи люди, показує таке оповідання. Ніби в Києві біля якогось будинка стоїть провінція! і з неперозумним питає: яка установка десьє ВХОД. А то був протієнський собі «вход» та і годі».

³⁶ Дія: С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. Назв. праця. — С. 73.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, стр. 244, арк. 312—313.

Ситуація прокоментована С. О. Єфремовим у нотатці від 28 листопада: «Шлір рік нам обіцяли з Харкова, що от восени мають Академію озолотити, дати усі можливості працювати, матеріально обставляти так, що все буде що треба. І от — маємо. Сьогодні прийшли надруковані в офіційному органі нові штати Академії. Це якось «ізбікніє м'ягшець», особливо на першому Відділі. В штатах нема зовсім комісії історичного словника, нема комісії біографічного словника, нема жадної з комісій Грушевського. [...] Скрізь позменшувано число штатних членів. [...] Особливо цікаво вийшло з Грушевським. Ідуть білчасиско, чим, надали йому й комісії, й співробітництва, й раптом — тарак — нічого не лишилось. Прох, як варто після цього було бідати й говорити».

³⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, стр. 245, арк. 100.

³⁹ 10 грудня С. О. Єфремов записав: «101 лист Академії з такою помпою опубліковані в урядовому органі. [...] Вільше: вибило неперозуміння, про яке прийшов сьогодні офіційний лист. Так і пошуть: вибило неперозуміння, нам підсунуто старі, що з 1921 р. штати, і «мені підписали. Чисто по-самодержавному. Ну і апарати у нашої влади — нема до казати. [...] Зате з пересерда громозержні в тосу ж таки папері зганяють [лість] на Грушевського. [Форме нема догана Академії за те, що Грушевський турбує «владущих» своїми приватними листами в справі скорочення штатів. А Грушевський, не значачи ще про це, ходить імениником та пишється, яка-то одвага там на верхах: написав — і осталося по його. Що то скаже, як довідатсьє.»

18 грудня він же занотує: «В Харкові бачив Пугач листа, посланого з верхів Грушевському. Дуже різко і навіть брутально написаний. Просто якийсь похід в офіційнісіх кругах проти Грушевського і до того ж гидкий. В усіхміх разі самі ж йому дали право до них обертатись, а тепер ображуютьсє й зганяють злість. Дрбнєнєкі люди, і помилка Грушевського, що він з ними заходив».

Загострення взаємин М. С. Грушевського з М. І. Яворським знайшло відображення й у кореспонденції А. Ю. Кримського. У листі до Д. І. Вагалія від 13 січня 1925 р. він зазначає: «У нас на Відділі арозуміли добре, що треба вибрати Яворського на члена-кореспондента, по ватері історії резолюції! На жаль, М. С. Грушевський ватері не є і цілий місяць дуже сердитсьє на Яворського, і ніхто не значається прохати його про рєнацію. Через те прохання до Вас: складіть, будь ласка, коротку оцінку його праць, в як буде вона готова, та візьміть у нього ситісішум вітає і перешліть все це до нас» (видлення наше. — О. Р.) (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, № 210). Проте Д. І. Вагалій вважав для себе некорєктним обійти в цьому відношенні М. С. Грушевського — «безперечно, першого історика України у всьому обсязі цієї дисципліни» (Дія: С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. Назв. праця. — С. 78).

⁴⁰ Дія: С о х а н ь П. С., У л ь я н о в с ь к и й В. І., К і р ж а є в С. М. Назв. праця. — С. 74.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, стр. 962, арк. 65.

⁴² Там же, стр. 961, арк. 103.

Проте заведення в УСРР згаданої літератури здійснювалось так повільно, що майже через рік, 21 серпня 1925 р., керівництво ДВУ звернулося до Укргопаліту: «ДВУ просить видати нам дозвіл на ввоз із Львова в Харків літератури академіка М. Грушевського, що ми в нього закупили» (далі передчувався зазначити ще томи «історії української літератури» та «історії України-Руси») (ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, стр. 1103, арк. 12. Основною причиною такого зволікання була, вірогідно, тривала відсутність повної конвенції між Польщею та СРСР).

⁴³ Дія: П и л и п е н к о С. Академпалітлогія // Вільшовик. — 1924. — 5 жовтня.

⁴⁴ «Ювора Кримський виїхав до Харкова, — занотував 18 грудня С. О. Єфремов. — Я zostавсь і за Неодмінного секретаря. І почалися зарєз прикрости. Вечері дістав листа від Сіпанського (комуніст), що вони призначили якийсь диспут про українську мову і залекують Академію, щоб дала своїх докладчиків. Про це сьогодні надруковано вже й оповістки в

«Вільшовику». Коли б це не загрожувало Академії, я знав би як одновісти, отже довелося справу залагодити зяврою. Не знають, що робити, та й дуріють. Зізнав алість на секретарстві Спільного зібрання, що зайшов до мене, щоб перегоріти про той дурний диспут. Почував себе, блядоща, вичиди, нікочо. Згаданий диспут відбувся 19 грудня 1924 р. Протокол його опубліковано (Див. Формальні проблеми життя і розвитку сучасної української мови: Протокол диспуту / Публ. Е. Г. Циганкової // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 2. — С. 52—53).

⁴⁵ Побоворана С. О. Єфремова щодо «боротьби поєн спільними Я поєн ладгукимам, користуючись харківським знайомством», спрадлилося вже найближчим диком. Ініціатором цього разу виступив А. Ю. Кримський. В його листі до Д. І. Багалія у Харків від 28 листопада 1924 р. йдеться: «Буду з Вами зосім ширій, значючі до того, що од Вас мої слова не підуть далі (тобто: розумійте це навики і розкажіть усім знайомим. — О. Р.), та Я скажу, що відколи приїхав Грушевський Я, Академія асеняка дихає інтригамц, які попросту отруюють повітря (вищелена наше. — О. Р.) Чи інтригує він і проти мене, не знаю гаразд думаю, що Я проти мене він повинен копати, бо така вже його адача. [...] Найогидніш він облягує аскаю поганню людий свого фаху, неагдних з ним, чи живуть вони в Київі, чи не в Київі. Не хочу нічого говорити про його відносини супроти Вас, бо це дини комічю, а не огидю (Він надто високо стоїть), а от супроти Євварницького його інтриги вже не комічні, а брідні. [...]»

До того ж доводиться узесь час стертигати, щоб він не правив Академію до анікоє коміпротній політичній! Особливо треба напорозувати вука, коли Грушевський силується провондти когось у діячі члени або а члени-кореспонденти тут беруть гору не тільки інтриги його парафів, та Я усіні політичні ремініщенія члєв Центральної Ради або анітрєш. Саме тепер силується він перевести вибір проф. Відду. Ін'я — для асх нас без мінитку незайомо (а чи Ви чували про такого аенего?); а пре його Грушевський а член-кореспонденту тому, що це ректор «Українського університету» в Праг. Політична антирадянська окраска того університету надто асім відома — Я, неважаючи на те, Грушевський пре Відду до нас, дарма, що з того вибору, напелене, вибде для нас скандал перед радянською аладню» (Відділ руполітичних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, № 208, арк. 2, 4).

З цими радками Кримського («відколи приїхав Грушевський, Академія асеняка дихає інтригамц») перекується твердження однієї з перших історіографів ВУАН — Н. Д. Подольської-Василівної: «І він І. Ю. Кримський мав нестринну адачу, і микри до приїзду Грушевського засідання (Відділу Я Спільного зібрання Академії. — О. Р.) набувам тепер пераименійний характер гостроти Я суверенос» (Див.: Подольська-Василівна Н. Кримський І. Українська Академія наук: Нарис історії. — Мюнхен, 1955. — Ч. І (1918—1930). — С. 46—47).

Проте «юририє» характер засідань ВУАН до приїзду Грушевського спростує листування того ж А. Ю. Кримського. Наприклад, у 1922 р. Неодіноїш секретар мав гострий конфлікт з відомим математиком, акад. ВУАН а 1922 р. М. М. Кривоном (1879—1955). 25 жовтня 1922 р. Атангелю Юхимович повідомля Багалієв: «З Харкова нам прислано на друг Ю мільярди крб. Ми, І-ній Відділ, анітрохи не сумнівалися, що гроші ці, агідно з постановою Наукової комітету і Наркомпроу (з серпня) і Ю серпня), призначаются на всі три Відділи Академії наук і через те наперед постановили подарувати а) Вашу «Історіографію», б) другу книжку «Записок» (більша П частина готова ще з 1919 р.). Але як прийшли гроші, то акад. Кривоно (коч і ачена, але страшенно тула ладина, часом мало не цілст) він до Спільного зібрання пропозавію не давати нічого і Відділу (Ваша книжка, на його думку, не потрібна нікому, а і книжку Історико-філологічних «Записок» ми вже, моваля, і так маємо ще з 1919 р.) і всі гроші, аспереч постанові Наукової комітету і Наркомпроу, обернули на друг праць тільки П Відділу. Вільшима академіків — то Н Відділ, через те вони охоче ахопилися за що безладуду і безакомую думку, і Відділ представників і Відділ не могли зробити нічого. Президент Липський, щоб не допустити до анікоє-протязаконної постанови, закрив засідання і аюкочую аляво» (ВР Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, № 206).

⁴⁶ Цит. за: Великий українців. — С. 290.

⁴⁷ Див.: Від редакції // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 189—190.

⁴⁸ Див.: Кримський І. А. Відповідь на одкріті листи до Української Академії наук // Вільшовику. — 1924. — 7 грудня.

⁴⁹ Див.: А. В. «Розукраїніація» // Діло. — 1924. — Ч. 278. — 14 грудня. — С. 3.

⁵⁰ Цит. за: У півстолітніх змаганнях. — С. 421. Згодом звядки зусилили М. С. Грушевського та звязали з ним науковця НТШ у Львові до кінця 1920-х рр. а УРСР було закладено півдівлені колекції західноукраїнської періодики («Вечерниця», «Мета», «Наша», «Трава», «Світ», «Пло», «Русько» тощо) на рад років (Льв.: Р у б л о в о О. С., Черчєніо Ю. А. Назв. прац. — С. 55—56).

⁵¹ ЦПА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, стр. 266, арк. 295.

⁵² ЦДАВУ України, ф. 166, оп. 4, стр. 245, арк. 80—81 а. Документ опубліковано у кн.: Соханя П. С., Ульяновський Я. І. К і р ж а в а С. М. Назв. прац. — С. 215—216).

⁵³ Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 3, стр. 170, арк. 338 (сил.) — НА ШУ НАН України).

⁵⁴ Там же, арк. 167. 2 жовтня 1924 р. книга ажалав у Грушевського на робочому столі. Коштувала вона академікові 4 фунти 6 шилінгів.

Наступного року М. С. Грушевський аністия в «Україні» рецензію на цілх праць М. І. Ростовцева, зауважиши, зокрема, щодо згаданої «роскішно і, на жаль, неогорно дору-

гоф виданої оксфордським видавництвом» книжкис «Прихідник, антикварний монумент літом, при подвійнім доволі нольким ставні англійського фунта, коштувала 46 карбованця, не рахуючи пересилки» Шлодо автора у рецензії Яшлюк: «Від червня 1918 р. він правдоє в Фрашці й Англії — читає курс в Collège de France, в Оксфорді, потім об'їздить з курсом про східні і грецькі міста Чорноморського побережжя американські міста і, нарешті, займає катедру історії в маленьким провінціальним університеті Сполучених Держав — в Madison (штат Wisconsin)».

Інтерес Грушевського до публікації М. І. Ростовцева мав особистий характер — як до наукового допитка, так і зокрема, зважає: «Суворо опинюючись в останній своїй праці (мається на увазі розвідка Ростовцева 1922 р. про походження Русі. — О. Р.) мою історію України (хоча з змісту її червоні повною рукою) за те, що вона, мовля, перейнята бажаним «цілком віддана» руську історію від української і змислює сій останній віддати історію Київської держави, так що аж прикро сию книгу читати [...] сам автор робить яку прислугу своїм читачам, старанно зважаючи в один клубок «Русі» всі сі культурні райони й епохи, так далекі від тих форм і вивець, які замчайно мисляться під сим терміном» (Дія: Г р у ш е в с ь к и й М. Рес. над Р о с т о в ц е в а М. І. Залюство и иранство на юге Россіеи Общій очерк. — Петроград: Изд-во «Оени», 1918. — VII, 190 с.; *Iranians and Greeks in South Russia* by M. Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Oxford, at the Clarendon Press, 1922. — XVI, 160 p.; *Les origines de la Russie*, par M. Rostovtzeff // *Revue des études slaves*. — 1922. — P. 5—18; Р о с т о в ц е в М. И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических / Российская Академия историч. материальной культуры. — 1925. — VIII, 623 с. // *Україна*. — 1925. — Кн. 404. — С. 151, 153.

⁵⁵ Цит. за: У пистолітніх зм'яганнях. — С. 431.

⁵⁶ У серії викровілів «Заслужений діяч української науки і українознавства дієч, що померли в рр. 1918—1923», М. С. Грушевський пише про нього з неприємною симпатією: «К у б а з а Леонович, род. 1838 р., пом. 1918 (30.IX). Польський історик доби Хмельницького, багато зробив для внесення польсько-українських відносин тих часів. [...] Були одим з найвизначніших польських істориків, небіжчик все життя з'їздився на скроньній посаді учителя гімназій, не доступивши університетської катедри тим більшого подиву гірше визначив історичне діло, нем довершено. [...]» (Дія: *Україна*. — 1924. — Кн. 3. — С. 185).

⁵⁷ ЦША України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 297 за, 300.

⁵⁸ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, арк. 146.

⁵⁹ Там же, арк. 133—135.

⁶⁰ Там же, арк. 147—147 за.

Те, що за тогочасних обставин єдино можливим кавилом книгообмінних операцій з Польщею був дипломатичний — через Повпредство СРСР у Варшаві, — підтверджує й лист бібліотечної книгарні «Antykwariat polski w Warszawie» — Hieronim Wilder і 3-ка» від 17 січня 1925 р. до секретаря Історичної секції ВУАН Ф. Я. Савченка. В ньому висловлювалася пропозиція згодна на співробітництво, але водночас Федоров Яковичу пропонувалося порозумітися з «місією українською і за її посередництвом встановити угоду з нами, оскільки поштою не можна пересилати віні грошей, від рекомендованих посилок» (НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, арк. 168).

⁶¹ Бей-Орловський Федір Васильович (Федь Бей) (1899—1938) — уродженець Східної Галичини. У 1915—1917 рр. — рядовий Легиону УСС, згодом потрапив у російський полон. Влітку 1917 р. — на поч. 1918 р. — кур'єр, працівник канцелярії Центральної Ради, солдат охорони М. С. Грушевського. Потім служив у корпусі Січових Стрільців (1918—1920). Член УСДП Галичини (1917—1920). З 1920 р. член КПЗУ, з 1924 р. член ЦК КПЗУ. Тимчасовий співробітник ОДПУ СРСР (1921—1932). З 1931 р. — слухач курсів марксизму-ленізму при ЦВК СРСР. 19 січня 1933 р. у справі «Московского центру УВУ» ув'язнений, 5 вересня 1933 р. Колегією ОДПУ засуджений до десяти років таборів. Під час в'язування покарання його варту було призначено до слідства, 15 вересня 1938 р. Викисовою комісією Верховного Суду СРСР засуджено до вичої міри. Того ж дня страчено.

⁶² Цит. за: Ляшар духу: Фрагменти з мовлення С. О. Ефремова / Передмова та публ. В. Ш м е л ь о в а // Київська старовина. — 1992. — № 1. — С. 42.

⁶³ Дія: Г р у ш е в с ь к и й М. Спожину / Публ. С. І В і л о к о н а // Київ. — 1969. — № 9. — С. 115.

⁶⁴ Цит. за: У пистолітніх зм'яганнях. — С. 441.

Ці рядки нагадують фразу істориків з листа до Т. Починка від 26 квітня 1923 р.: «Тагне нас дуже до краю, бо обридло козувати, як Циганам; привикли ми жити в своїй хаті, при своїй книжці» (Дія: Листи М. Грушевського до Т. Починка / Вступ та публ. М. А н т о н о в и ч а // *Український історик*. — 1969. — № 4. — С. 89). Такі настрої набуду поширення в середовищі «старої» інтелігенції незалежно від її політичних симпатій. Восени 1921 р. в листі до матері в Київ представив російських великодержавницьких від, згодом відомий літератор М. А. Булгаков наголошував на аласному навіальному праміненні «у три роки відновити норму — квартиру, одне та книжки» (Дія: Ч у д а к о в а М. О. Життєописання Михайла Булгакова. — М., 1988. — С. 238).

⁶⁵ Цит. за: Листи М. Грушевського до Е. Фариняка: Від 18 березня 1924 [р.] до 12 лютого 1927 [р.] / Публ. М. А н т о н о в и ч а // *Український історик*. — 1977. — № 3/4. — С. 108.

⁶⁶ Відзначаючи п'ятиріччя радянської влади в Україні, «Вісті ВУЦВК» серед інших матеріалів вмістили, зокрема, фейлетон «Претендентів» редакційного віршованого якогось

Валер Пронози (очевидно, псевдонім). М. С. Грушевському прислачувалися (разом з карикатурою, де обігрувалася, зрозуміло, славнозвісна борода Михайла Сергійовича) такі незугарні рядки:

В оцій довгаєній бороді
Була залуталася українська справа,
Але минає швидко слава:
Тепер на стогах списаніх «труді»
В УАН ніяк спочива на лапах наукових
І замість нот та резолюцій в Раді й куркульспіліці
Він пише цюся, про фрески загадкові
І томи у пра-пра-прадавній совіщі».

(Див: Проноза В. Нотатки Претенденти // Вісті ВУЦВК. — 1924. — 12 грудня. — С. 4.)⁶⁷ Див: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — С. 84.

В. І. Машаров (Елець, Росія)

Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова *

XXXVII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глибокоуважаемый Михаил Сергеевич!
Вл. Н. Бенешевич просит меня ходатайствовать перед Вами о присылке ему украинской библиографии за 1912 год. Сроки выпуска соответствующего периода библиографии почти на исходе.

Адрес Бенешевича: В. О. ¹, 19-я линия, 14.

Искренне Вам преданный

19 дек. 1912 г.

ЦДА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 28.

XXXVIII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Глибокоуважаемый Алексей Александрович!
Брат мой, Александр Сергеевич, прочел на днях сообщение, что «в Петербурге» полная неизвестность относительно выхода 1 т. «Украинского народа». Из Москвы, из фирмы «Гранатов», мне несколько раз сообщали, что они очень саботочны и огорчены провололочкой, грозящей погубить издание. «Из Петербурга» им дескать пишут, что задержка вышла из-за меня — прежде сваливали на неразборчивость моего почерка, теперь на задержку мною корректуры. Между тем я постоянно торопил Славинского, корректуры своих двух обзоров, составляющих 1 том, высланы еще в мае — августе — не доставало только последних двух-трех страниц. Вам пишу для сведения, чтобы выяснить, — зная, что в смысле распутывания этой легенды Вы столь же бессильны, как и я.

Здесь, в Киеве, произошло угнетающее впечатление другое обстоятельство на предварительное совещание по поводу международного исторического съезда, созванного на 17 декабря, каким-то образом «позабыли» пригласить Киевское (украинское) научное общество. Пригласили Польское научное общество в Вильне, пригласили и [слово нерозбірливе] Археогра-

* Закінченнє. Початок див: Укр. іст. журн. — 1996. — № 5.

фическую комиссию и пр. — а Украинское научное общество «забыло» или не сочли нужным, уже не знаю. Вот оно и выходит — когда нужно, тогда украинцы «близайшие», и обязательно им не отделяться, а вот при такой оказии поляков, литовцев вспомнили, а «со своими» — зачем переменяться. Это политика скверная. И без того порождает раздражение глубокое против великорусской интеллигенции и ее холодно-враждебного отношения к украинству, готового осуждать всякий контакт, всякое сотрудничество, хотя бы с прогрессивными, либеральными великорусскими сферами.

Только что получили Ваше согласие на участие в «Украине». Спасибо Вам большое. Будем очень благодарны за статьи; не забудьте и об критическом отделе, о хронике и «вопросах языка». Хотелось бы наладить журнал при строгой научности интересной для всякого соприкасающегося с вопросами украинovedения — для студента, преподавателя и просто интеллигенции.

Мой искренний привет Вашей семье, горячие пожелания всего доброго в будущем.

Мне истекающий год принес много огорчения. Да сохранит судьба от них Вас, искренне уважаемый и любимый Алексей Александрович!

Ваш М. Грушевский

22/XII/1912 г.

Київ, Павловская, 9

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 25—25 за., 26—26 зв.

XXXIX

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
Совершенно я бессилён. Заведывание Отделением перешло к М. А. Славинскому. А он при всех своих великолепных качествах не отличается прилежанием. Одновременно пишу и прошу его убедительно поторопить издание. Искренне преданный Вам А. Шахматов

14 июля 1913 г.

ЦДА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 29.

XL

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый и дорогой Михаил Сергеевич!
Мы недавно собирались по поводу досадного промедления, невыхода I тома «Украинской энциклопедии». М. А. Славинский заверил нас, что он выйдет около 10 января. По его словам видно, что издательство не очень сочувствует всему предприятию, а подписка дала блестящие результаты.

Ваши сетования по поводу Вашего Киевского общества совершенно справедливы. Теперь оно включено в общество ученых учреждений, которым пришлют приглашение на международный съезд. Но я совсем не виновен в этом невнимании. А. С. Лапко-Данилевский забыл даже Отделение русского языка и словесности, которое у него под боком. Я попал на съезд от университета (в числе, кажется, 12 преподавателей). Академия была представлена только двумя нашими историками — Дьяконовым и Лапко-Данилевским. Пишу об этом не в осуждение организаторов, а для оправдания их ошибок.

Только что кончил статью для юбилейного сборника в честь К. П. Михальчука. Темой я избрал разбор грамматики Смаль-Стоцкого и Гартне-

ра², поразившей меня своей ненаучностью и тенденциозностью. Другам украинства надо всемерно бороться с заблуждениями, сильно затемняющими спор и создающими опасные теории.

Жаль, что не приходится видиться с Александром Сергеевичем. Меня завертела работа, и я не выбрал время для того, чтобы повидать его. Прошу Вас передать ему, а также семье самые мои лучшие пожелания на Новый год.

Искренне Вам преданный А. Шахматов

25 дек. 1913 г.

ЦДА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 528, арк. 30—30 зв.

XLI

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич! Я говорил с А. С. Лапто-Данилевским о Вашем письме, и он хотел Вам написать по поводу досадного пропуска Киевского Вашего общества. Из его письма Вы увидите, что он решительно избег бы всякой бестактности по отношению к украинской науке. Жалею, что известил Вас, не предупредив его предварительно о Вашем письме. Настоящим сообщением спешу поправить свою ошибку.

30 дек. 1913 г.

ЦДА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 528, арк. 31.

XLII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

11/1914 г.

Глубокоуважаемый Алексей Александрович! Весьма благодарен Вам за выяснение инцидента с историческим съездом; я получил также письмо А. С. Лапто-Данилевского, вызванное Вашим разговором с ним.

В. Н. Перетц собирается Вам написать, и я со своей стороны тоже позволю себе просить: так как Вы для «Украины» собираетесь написать статью, а сборник, посвященный Михальчуку, видимо, замедлится с выходом, и Ваш разбор грамматики Стоцкого — Гартисра будет представлять большой интерес для галицких читателей, то позвольте эту Вашу статью напечатать в I т. «Украины»³, а в сборник Михальчука дать то, что Вы прищлите позже как предназначенное для «Украины».

Преданный Вам М. Грушевский

Р. С. Я распечатал письмо, чтобы дописать: В. Н. Перетцу сообщил о Вашем согласии на направление статьи в «Украину». Большое спасибо!

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 28—28 зв.

XLIII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Львов, 24/1/5—11/ 1914 г.

Глубокоуважаемый Алексей Александрович! Случился неожиданный конфуз: в киевских типографиях не оказалось специальных букв для Вашей статьи, что-то такое, по подсчету В. Н. Перетца, 24 знаков, заказывать их — пройдет много времени, да и долго очень. Нельзя ли устроить, чтобы Ваша академическая типография продала неко-

торое количество этих знаков «Типографии 2-й артели» в Москве, где печатаются издания Киевского Научного Товариства (а если нельзя продать, то одолжила бы)? Страшно мне совестно утруждать Вас такими глупостями, но что делать, когда они становятся на пути совсем серьезных вещей! Переноситесь в какие-то времена славянского возрождения, сто лет тому назад! Какие именно буквы нужны, сообщит В. Н. Перетц. Шрифт — узкий корпус (я для примечаний — летит).

Еще раз простите. Сейчас я во Львове, через неделю возвращаюсь в Киев и буду выпускать I кн. «Украины».

Еще одно. Не были бы так добры черкнуть в нескольких словах для научной хроники «Украины» об очередных предприятиях Академии наук и Археографической комиссии, которые могут представлять интерес для украиноведения (в широком смысле — т. е. включая и Киевскую Русь и т. п.).

Преданный Вам М. Грушевский

P. S. Мне хотелось бы, чтобы «Украина» в активной степени служила бы символом дружеского сотрудничества на научной почве, не разделяемого национальными границами, которому мы стараемся заручиться согласием ряда ученых украинско-великорусских, галичан, чешских и т. п. На сем основании я надеюсь и на Ваше сочувствие этой идее.

Архив РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433; арх. 29, 30—30 за.

XLIV

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевскому

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич! Посылаю Вам направленные гранки. Просил бы перевести предложенное иное окончание и прислать мне еще одну корректуру в сверстанном виде: я ее не задержу. Вычеркнул конец в виду того, что действительно в нем можно усмотреть противоречие началу. Но по существу я был бы готов отстаивать свою точку зрения. На месте украинцев я бы не расстался ни с русским именем, ни с тем общерусским периодом, где они сыграли такую важную и блестящую роль.

От души благодарю за напечатание моей статьи.

13 февр. 1914 г.

ЦДА Украины, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арх. 32.

XLV—XLVI

Лист М. С. Грушевского О. О. Шахматову

6.II.1914 г.

Глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович! В Вашей статье по поводу грамматики Стоцкого высказано свое твердое намерение из области научных положений не переходить в область современных отношений и свою уверенность, что Стоцкий — Гартнер также не руководились никакими политическими целями, — Вы в заключительной фразе употребили выражения, которые могут быть истолкованы в смысле нежелательном, несомненно, Вам самим.

Вы пишете: «Оживлять эти воспоминания, восстанавливать истинную историю малорусского народа и его духовного развития — вот благодарные задачи для украинских патриотов, которые должны основывать дорогие для их народности права на ближайшем родстве с великоруссами, на общих с ними подвигах государственного строительства, сохранивших

самую русскую народность, а не на сочинении ложных генеалогий, искании друзей на стороне и возбуждении ненависти к братьям».

В словах, отмеченных, может быть усмотрено желание подчеркнуть направление научных исследований известной политической тенденции, и люди из австрийской Украины, по адресу которых, очевидно, обращено это пожелание, первые могут сказать по Вашему мнению для достижения национальных прав украинцам нужно напирать на их сродство с Великоросией, на их заслуги перед государственным строительством России — может быть, это и справедливо [два слова неразборливи] Украине⁹, но в условиях австрийской жизни можно выступать, далеко больше откращиваясь от ближайших связей с Российской государственностью и великорусским народом, и они в сущности действуют в духе Вашего же совета, не применяя к местным условиям. Другое. Намек на поиск друзей на стороне, составление фальшивых генеалогий и насаждение ненависти к братьям — великоросам в Ваших устах, на страницах украинского журнала — это нежелательный козырь для всех врагов украинства, обвиняющих нас в тенденциозном сочинении украинской истории по заданным рецептам, об украинской работе [лат. вислів неразборливо] Вы, конечно, этого также мало желаете, как и мы, и в полной уверенности в общности наших настроений мы обращаемся к Вашей покорнейшей просьбе: этот финал завершите каким-либо более примирительным аккордом, разве, может быть, то, что Вы говорили выше о полном доверии к научным целям авторов и вообще украинских изучений. В этих же целях, может быть, найдете возможным при корректуре кое-где заменить термин «малорусский» термином «украинский», чтобы не получилось впечатление, будто бы Вы сознательно избегаете и почти осуждаете этот последний термин. Вопрос этот, к сожалению, в некоторой степени боевой, а Вы ведь, конечно, не сочувствуете тому, чтобы употребление украинского термина превратилось в криминал — хотя бы сами предпочитали старый.

Корректуру мы вышлем вскоре за сим. Вы увидите, каких знаков в типографии не хватает и, может быть, обойдете их, как писали В. Н. Перетцу, или устроите, чтобы Ваша типография продала или одржила их.

Простите за беспокойство.

С искренним уважением М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, врк. 31—31 за., 32—32 за., 33—33 за.

XLVII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

8.IV.1914 г.

Христос воскрес, глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович! Как празднуете Вы светлый праздник? Мы — нерадостно. С одной стороны, наскожи киевской черной сотни, и с другой, — смерти. В Великую субботу хоронили мы нашего члена (не ученого, но очень дельного) Вл. Ю. Лозинского, а вчера вечером упокоился наш ответственный редактор Константин Петрович Михальчук. Вот удар! И по сему поводу к Вам, глубокоуважаемый Алексей Александрович: 1) жена его живет без средств, нельзя ли сгодатайствовать для нея каких-нибудь академических средств? 2) Не были бы Вы добры написать статью, хотя короткую, о Михальчуке для «Украины»? Хотелось бы во II книге дать о нем — а она как раз теперь набирается. Хорошо было бы, если бы Вы — и вскоре. А то Ф. Е. Корш болеет, и даже очень.

⁹ Хотя и в Российской Украине мы основываем свои требования не на родстве и исторических заслугах, а на известных принципах автономии и федерации, прилагательных к [слову неразборливо] совсем другого происхождения.

Я еще пробуду здесь до 21 апреля с. г. (потом в Галицию — ненадолго) и хотел бы перед выездом закончить II т. «Украины».

Недавно я выслал на Ваше имя русское издание иллюстрированной истории Украины для Вашей маленькой Сони. Когда я у Вас имел удовольствие завтракать, Ваша супруга рассказывала, что она (Соня) очень любит все украинское, и я просил позволить прислать ей эту книгу.

Преданный Вам М. Грушевский

Архив РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 34—34 за. 35.

XLVIII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!

Меня несколько тревожит вопрос о заглавном листе журнала «Украина». Оставим вопрос открытым до свидания. Сущность моих возражений сводится к тому, что мне не хотелось бы фигурировать в объявлении, участвовать одним именем, фактически не имея возможностей уделять сколько-нибудь напряженного внимания новому учреждению. Мне было бы обидно, если бы Вы исключили меня из сотрудников, но титул сотрудника так или иначе обязывает.

До понедельника

Искренне Вам преданный А. Шахматов

17 апр. 1914 г.

ЦДА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 628, арк. 33.

XLIX

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

26 IV 1914 г.

Глубокоуважаемый Алексей Александрович!

Я, конечно, хорошо понимаю разницу между тем, чего просил у Вас я и что просила «Украинская жизнь»⁴, и далек от мысли видеть тут какую-нибудь непоследовательность. Относительно статьи М[ихальчука] будем поступать согласно Вашим указаниям: ее [слово неразборливие] и записка, которую составят киевские филологи под руководством [слово неразборливие], будет Вам в помощь.

К сожалению, заседание, предполагавшееся для чествования покойного и назначенное на 17/IV, не могло состояться: полиция для публичного заседания потребовала специального разрешения губернатора. Позиция последнего не была выяснена до моего отъезда; неизвестно, новый ли это курс (до сих пор не было) или случайность.

Статья Ваша в «Украине», хотя и без заключительного слова, произвела здесь вполне определенное впечатление. Толки [слово неразборливие] о прусских субсидиях — это просто грязная клевета, под которой ничего нет, скверный метод подслушивания противника, вроде петербургских клевет о [слово неразборливие] в «Речи».

Я теперь буду в Галиции до осени. Позавчера начал чтение лекций. Атмосфера тяжелая, еще хуже киевской.

Со II книги «Украины» мы сняли вообще «ближайших участников», потому что Ор. Ив. Левицкому администрация приставила нож к горлу по этому вопросу.

Для III книги «Украины» до 20-го июля очень прошу у Вас статейки,

хоть небольшой заметки или рецензии. И еще просьба: наш товарищ, очень интересный эмигрант (уже из старейших), преподаватель I Львовской гимназии Осип Иванович Родольский⁷, много лет собиравший мелодии на фонографе в Галиции (оные и изданы), хотел бы использовать эти вакансии для собиранья в Черниговской и Полтавской, а может быть и в некоторых смежных губ. Не были бы Вы столь добры — исходатайствовать ему от Академии открытое письмо? Он очень бы хотел иметь его и без него не решается двигаться. Получить это письмо ему лучше бы от 15 числа, когда он хотел бы двинуться.

Простите за беспокойство. Передайте мой привет Вашей дочери, письмо которой я получил.

Ваш искренне М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 36—36 за., 37.

L

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!

Вы, может быть, удивитесь, когда прочтете в этом моем письме о моей радости, что Вы в Симбирске⁶. Радуюсь, конечно, прежде всего тому, что Вы не в Томской губернии, и весьма признательно отношусь за это к нашим гражданским властям, возразившим против требований властей военных. Но я радуюсь также и тому, что волею судьбы Вы сейчас, правда искусственным и обидным образом, оторвались от наших злободневных интересов: внешняя борьба, естественно, заслонила всякую возможность борьбы внутренней; от нее, быть может, трудно воздержаться, но думаю, необходимо во имя успеха внешней борьбы. Свое пребывание в Симбирске Вы, вероятно, используете для научной работы. Не время ли подумать о русском переводе Вашего великого украинского труда⁷? Если бы Вам понадобились книги, Академия, вероятно, пошла бы Вам навстречу. Быть может, при помощи нашего Августейшего президента⁸ Вы могли бы получить в Симбирск Львовскую библиотеку и свои рукописи. Просить президента о другом, напр., о переводе в Москву, в настоящее время казалось бы преждевременным и нецелесообразным. Эти слова могут Вам показаться жестокими, но поверьте, они подсказаны искренней моей к Вам симпатией и глубоким сочувствием.

Тяжело было похоронить дорогого Федора Евгеньевича⁹.

Искренне Вам преданный А. Шахматов

11 марта 1915 г.

ЦДА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 34—34 за.

LI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

17.II.1915 г.

Глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович!

Спешу принести мою искреннюю благодарность за Ваши добрые чувства и усилия помочь мне в этих удивительных бедствиях, обрушившихся на меня, когда я именно, чтобы снять всякое подозрение с себя лично и с украинского движения в России, с крайним риском — рискуя своєю свободою, своими служебными правами, своим положением профессора и т. д. — пробивался и наконец пробился в Россию, в свой родной Киев!

Приходится пережить полный разгром своей цели! Пропала кафедра, я

лишился возможности вести свои научные занятия и свою «Историю Украины», составлявшую жизненный нерв моей деятельности (моя библиотека во Львове), а вместе с тем серьезные материальные передряги (зачеркнуто и вместо него: «затруднения»), лишение своего угла и вечная угроза личной свободе — после столь смелого и бесперомонного почина в этом направлении. Так увенчалась моя научная деятельность, которой как раз 25-летие исполняется теперь. Могу сказать, что моя деятельность была оценена чрезвычайно высоко!

Послезавтра отправляют меня в Симбирск в сопровождении городского. Семья, к сожалению, не может ехать со мною, так как дочь как раз расхворалась, да и жена едва жива в вечном ожидании какого-нибудь сюрприза⁴; буду оттуда просить свободы передвижения, наиболее желательным местопребыванием, при лишении Киева и Львова, был бы Петербург, во втором месте Москва, наконец — Харьков в этих трех городах я нашел бы хоть какую-нибудь возможность занятий по своей специальности, а больше нигде. Настоящая возможность работы, не знаю, вернется ли! И еще более острый вопрос о личной безопасности.

Позавидуем мертвецам, покидающим это место мучений. Сегодня узнал о смерти дорогого, незабвенного Федора Евгеньевича! Благо ему! Благо умершим!

Дружески жму Вашу руку и прошу передать мой искренний привет Владимиру Николаевичу¹⁰ и другим, помнящим меня.

Искренне преданный Вам Мих. Грушевский

Письмо это прошу уничтожить — очень оно нескладно вышло.

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 38—38 за., 39—39 за.

ЛП

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

22.III.1915 г.

Христос воскрес, глубокоуважаемый Алексей Александрович! Приезствую Вас, Вашу супругу и всю Вашу семью и желаю проводить праздник в радости и добром здравии!

Я получил Ваше письмо и искренне благодарен Вам за Ваше искреннее сочувствие, утешающее меня! В сумме злоключения, постигшие меня, не так уж и важны в общем море бедствий, затопляющих моих единомышленников, и даже как-то совестно носиться со своими несчастными, когда их так много. Но радоваться я пока не вижу причин, и думаю, что Симбирск во всяком случае не дает повода к радости. Пока я воздерживаюсь от публикаций и политических выступлений, но не потому, чтобы это было невозможно в Симбирске или вообще в ссылке, а потому, что я считаю это нежелательным. В газетах и журналах здесь мне нет недостатка, и я могу следить за современной жизнью, и мог бы откликаться на злободневные вопросы, а невозможность научной работы, нужда в заработке только толкают меня в эту сторону. Но у меня нет никакой охоты к публичным и политическим выступлениям.

А планомерная научная работа действительно совершенно невозможна здесь — даже при помощи академической библиотеки, на которую Вы, дорогой Алексей Александрович, подаете мне надежду — даже при помощи моей библиотеки, перевезть которую в Симбирск впрочем невозможно; слишком это громоздко и дорого, да и негде мне с нею поместиться: я живу с семьей в двух маленьких комнатах, где и лишнего

⁴ Дав мне несколько дней для устройства дел, меня все же хотели держать в аресте в участке и насилью удалось заменить это неотлучным надзором городского, с которым живу и по городу.

стула негде поставити, не то що бібліотеки. Бібліотека моя, як звичайно буває, опиралася о бібліотеку обычного типу: то, що можна завжди взяти із бібліотеки, звичайно не покупалося для себе, а здесь этого дополнения нет.

Перевод «Истории Украины» — это уже дело для меня несуществующее. Пока я имел постоянное жалование и надежду на пенсию, я мог тратить из года в год значительные суммы на свои научные издания, не возвращавшие мне затрачиваемых денег, мне выдавали в кредит, рассчитывая на будущие излишки. Теперь я остался лишь со значительными долгами от этих предприятий, и мне нечего о них и думать.

Но все это, повторяю, не так важно в общей сумме разгрома украинской национальной жизни — этих результатов муравьиной работы поколений несчастного народа. Маленькою деталю более или менее на этой ленте, продолжающей развертываться при (слово неразбірливе) Каиновой прессы и не всегда невольном молчании прогрессивной прессы — не все ли равно! С омерзением прочел я наследие выпада «Н[ового] Времени»¹¹ против Академии по поводу библиографии. Надеюсь, реальных неприятностей они не доставили Вам и Вашим товарищам?

Примите мою всегдашнюю и нежнейшую преданность.

Ваш М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арх. 40—40 за., 41—41 за.

LIII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматова

Большое спасибо Вам, дорогой и глубокоуважаемый Алексей Александрович, за Вашу прекрасную статью к Федору Евгеньевичу¹². Она прекрасно обрисовывает духовное богатство этого человека. И другого прекрасного человека она мне напоминает — Филиппа Федоровича!¹³

Искренне преданный М. Грушевский

8.IV.1915 г.

Симбирск

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арх. 42.

LIV

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматова

Симбирск, 15.IV.1915 г.

Дорогой и многоуважаемый Алексей Александрович!

Письмо Ваше от LIV. пришло с большим опозданием и поэтому я только теперь пишу Вам, чтобы уверить, что я никогда не сомневался в доброжелательности и благоразумии Ваших советов. Я в прошлом письме хотел только выяснить некоторые условия моего положения, которые едва ли могли быть Вам известны.

За несколько дней до получения Вашего последнего письма я послал письмо великому князю; сделал я это по совету моего брата и предполагал, что он дал этот совет мне, посоветовавшись с Вами наперед. Я же совершенно здесь не имею почти никаких сведений о положении дел, кроме газетных, и потому избегаю всякой инициативы. На днях я переехал с семьей на дачу, которую снял на все лето, в черте города, чтобы избежать формальностей, связанных с выездом из города. Из этого Вы видите, что я помирился с мыслью остаться здесь до осени. Если, может быть, во время

вакаций Вам случится быть поблизу, то милости просим к нам взглянуть; местность эта называется Колки, повые Симбирска над Волгою.

Брат мой, вероятно, рассказывал Вам о моем времяпрепровождении — не могу назвать это занятием. Это «занятие поневоле» дает искторую видимость полезного труда. До осени я, пожалуй, состряпаю две небольших популярных книжечки; неизвестно только, как будет теперь вообще с печатанием на украинском языке, ввиду новой регламентации правописания.

Пока примите пожелание всего лучшего от преданного Вам М. Грушевского

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 43—43 зв., 44 зв.

LV

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Казань, Б. Сухоньця, 29

Глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович!

Приветствую Вас [с] праздниками и Новым годом и шлю искренние пожелания всего хорошего! Желаю всего доброго Вам и семье. Как тесно переплелись теперь личные и общие интересы, надежды и мечты на лучшее будущее!

Живу, нельзя сказать, чтобы хорошо. Не знаю, знаете ли Вы Казань, но с непривычки, да особенно еще в моем положении, трудно себя чувствовать сносно. Климат не здоровый, недомогаю, семья вовсе болест, условия жизни вообще тяжелые.

Вследствие полного расстройтва киевской жизни окончание VIII т., наполовину отпечатанное еще перед войной, лежит без движения и не могу добиться, чтобы типография ее окончила и выпустила, а продолжать дальше не имею возможности вследствие отсутствия литературы и источников. Теперь только мне пришлось увидеть, насколько украинские изучения стоят особняком от русской науки и как мало последняя с ними соприкасается. Занимаюсь мелочью да почитываю — а на досуге мечтаю, что, может быть, когда-нибудь вернутся те нормальные условия, в которых можно будет все это использовать. Не видно только, когда эти нормальные условия вернутся и что уцелеет к тому времени. Да и трудно, впрочем, достигнуть необходимой для работы душевной ясности в нынешних условиях жизни вообще, и в моей в частности — в вечном соприкосновении с атрибутами поднадзорного разума.

Всего хорошего. Преданный Вам М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 45—45 зв., 46.

LVI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

28.IV.1916 г.

Дорогой и многуважаемый Алексей Александрович!

Мне очень совестно, что долговременное мое молчание возбудило в Вас даже подозрение относительно моих настроений по отношению к Вам. Я как был, так и остаюсь при искреннем уважении к Вам, а не писал потому, что слишком бессодержательно и безотраднo мое существование, так что нечем делиться, и совестно писать людям об этом унылом прозябании. На книгу, присланную Вами и с огромным интересом мною прочитанную, в ее общих частях, я все рассчитывал ответить книгою же — точнее 3 главами из VIII т. моей «Истории», но мне до сих пор не пришлось увидеть этих глав, брошенных еще до войны, к которым нужно было набрать конец

1 1/2 л., а набрать дальше типография и вовсе отказалась (мне хотелось выпустить по крайней мере написанное до войны). Примите поэтому хотя теперь запоздалую благодарность!

Недавно я писал Ольденбургу¹⁴ о книгах, которые просил выслать, и получил ответ, что он болеет и передал это дело Вам и Гримму¹⁵. Таким образом, я — невольное — опять затрудняю Вас. О некоторых из них (одной — Роздольского) Вы, кажется, предпринимали шаги. Я думаю, что Ольденбург по совокупности своих занятий — академического и советского¹⁶ — сможет найти какие-нибудь пути еще неиспробованные — а поводом мне послужили рассказы о профессорах внештатных — австрийских и германских — перевести в Казань по ходатайству Академии, и мне пришла мысль, что и [слово неразборливо] ученые и литераторы, может быть, могли бы получить эту возможность.

Примите пожелания всего лучшего от преданного Вам М. Грушевского.

Р. С. Мне раньше посылались «Известия» Академии — и по Львовскому адресу, до самой войны. Не знаю, что сделалось с дальнейшей моей высылкой — вычеркнули ли ее из списка, или продолжали.

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 47—47 зв., 48.

LVII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

27 V 1916 г.

Дорогой и глубокоуважаемый Алексей Александрович!

Прежде всего — искреннейшая благодарность за «Известия» 1904—05 гг., которые я на днях, очевидно — по Вашему представительству, получил. Так много интересного по Киевскому периоду! Но сейчас еще больше в XVII в. Подчитываю, — и между прочим выходит у меня статейка: «Великая, Малая и Белая Русь». Царский титул 1655 г. и происхождение этого трехчленного термина. Раньше был, около 1 1/2 года, титул Великия и Малыя Россия, поднесенный, так сказать, Украиной при присоединении и сымпровизированный из митрополичьего титула. Затем в сентябре 1655 он был дополнен довольно неудачно — так как формула «Вел. М. Р.» включала в себя и то, что получило обозначение [белой] Руси, а «белая» Русь обозначала Русь Московскую*. По-видимому, эта импровизация была продиктована политическими порывами. Я, разумеется, не могу всего этого выяснить — для этого нужны архивные справки и рукописный материал, которого у меня тут нет. Но «предварительное сообщение» можно составить. Не захотите ли дать ему место в «Известиях», если там есть место, и если статья эта подойдет. Если нет — ответьте откровенно, так как я не хотел бы, чтобы искренние отношения портились вынужденной любезностью.

Роздольскому [Симбирским] губер[н]атором по его просьбе разрешено переслать в Казань, но здешняя администрация говорит, что это произошло без его ведома и вопрос, оставят ли его в городе. Слишком уже все это полицейско-административные канители опротивели мне, самое воспоминание о них поднимает отвращение. Но становится ужасно гадко.

Преданный Вам М. Грушевский.

А Франко умер! Очень меня это огорчило.

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 49—49 зв., 50.

* Нет, впрочем, и литературы, очень часто самой элементарной. Термин, правда, употребляется очень неустойчиво, проследить его историю было бы интересно, но углубляться в это в настоящих условиях нет возможности.

LVIII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Арбат, 55
1 IX 1916 г.

Глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович!
Вот уже три недели как я с семьей в Москве. Сталось это довольно неожиданно, так как после всех предыдущих безуспешных хлопот академической группы я уже потерял всякую надежду и начал прочно основываться на зиму в Казани, и переезд в Москву вызвал ломку моих занятий и моего порядка жизни. Эти ломки, которых за эти три года мы столько пережили, ужасно отбирают мои силы, энергию и здоровье. Пройдет немало времени, пока я опять налажу отношения с библиотеками и приведу в известность, что, где я могу иметь для себя и как ими пользоваться, а там «что день грядущий мне готовить».

Тем тяжелее, что жизнь становится все труднее, [слово неразборливое] забирает много времени [слово неразборливое], имея кров над головою и — буквально — кусок хлеба на столе.

Искренне преданный Вам М. Грушевский

Архив РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 51—51 зб.

LIX

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

28.X.1916 г.

Дорогой и многоуважаемый Алексей Александрович!
Живется мне так тяжело — так тяжело, что даже не хочется распространяться; кроме всего прочего дочь заболела, что-то вроде скарлатины, и это при условиях жизни без прислуги, в двух комнатах и нынешних неустойчивых своих неудобствами поражает всякое представление.

Редакция Русского Исторического журнала предлагает отдать мою статью о Великой, Малой и белой России, которую я предлагал для «Известий» АН и которую хотел бы отослать, как только освобожусь от VIII. «Истории», которую здесь [слово неразборливое] и дописываю оборванные войной страницы. Как члену редакции Р. И. Ж. и редактору «Известий» представляю Вам решить, куда ее направить, сею и овамо.

Преданный Вам М. Грушевский

Архив РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 52.

LX

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Глубокоуважаемый Алексей Александрович!
Я очень Вам благодарен, что не отвергли наших замечаний. Я ведь тоже не [слово неразборливое] Руси — на обложке труда моей жизни стоит это слово «Украина-Русь» и по нынешний день, и мои работы писал [слово неразборливое] именно на установление непрерывного преемства и тесной связи Киевской Руси и Украины XV—XVII вв. Но, с другой стороны, нельзя же бросить упрека в отсутствии объективности и исследователям, которые свое внимание устремляют преимущественно на отрицание украинского от великорусского. С ними можно спорить, доказывать ошибки, но не обвинять.

Посылаю собственную корректуру вместе с сим, будьте добры не держите. Из-за праздника мы потеряли 2 дня, дальнейшие листы уже отпечатаны.

Не Вам благодарить нас за помещение Вашей статьи¹⁸. Я глубоко, искренно благодарю Вас и очень-очень прошу не оставлять и впредь «Украины» статьями, рецензиями, хотя бы маленькими заметками по языку, если нет времени на крупное.

Я прилагаю все усилия к созданию научной работы теперь здесь, в Києве, и прошу Вашей помощи.

Искренне уважающий и любящий Вас М. Грушевский.

Р. С. Знаете, что австрийский император не утвердил меня членом чешской Академии? Вместе с Успенским¹⁹. Недавно меня уведомили об этом.

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 57—57 зв., 58.

LXI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Искренне уважаемый Алексей Александрович!

На днях возвратился из своих странствий и благодарю за сведения Вашего письма. Гранатам окончание своего исторического обзора (до конца XIX в.) я вышло на днях. Относительно иллюстраций указания дать затрудняюсь, не зная, какой системы в этом отношении вообще держится Комитет.

Об авансах Русову и Рудницкому Гранатам написал сегодня. Мысль о преобразовании Товарищества им. Шевченка в Академию — или выделить из ее многочисленных и многообразных сфер деятельности чисто научной в Академию — мысль старая, которую мы подымали неоднократно, так как кроме престижа это дало бы разные практические и чисто материальные выгоды²⁰. Теперь я хотел воспользоваться планом союза как предлогом, чтобы поднять этот вопрос с новой энергией! Конечно, осуществление не пришло бы во всяком случае так скоро и в обсуждении организации и союза нам принять участия не придется. Мне хотелось только теперь собрать известный конкретный материал для выступления в пользу нашего академического плана этого союза академий, если это возможно.

Вы как-то говорили мне, что я мог бы рассчитывать получить те издания Академии, какие мне бываю нужны для моих занятий. Существует ли эта возможность и теперь? Я, конечно, с удовольствием прислал бы те свои издания, которые выходили за границей и не поступали в виде обязательных экземпляров в библиотеку Академии.

С совершенным почтением

М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 59, 60—60 зв.

¹ Бенешевич Володимир Миколайович (1874—1943) — візантиніст, археограф й історик канонічного права. Редагував «Обозрение трудов по славяноведению за 1908—1913 гг.» (СПб., 1909—1918), які видавало Відділення російської мови і словесності. Скорочення «В. О.» в листі О. О. Шахматова означає «Василівський острів» у Санкт-Петербурзі.

² Великий український учений Костянтин Петрович Михальчук — автор першої у східних слов'ян діалектологічної карти, присвяченої українській мові, діалектолог-теоретик. На пропозицію О. О. Шахматова II Відділення російської мови і словес-

ності доручило К. П. Михальчуку складання чергової програми для збирання особливостей «малоруського нарідчя». Це завдання ним було вирішено разом з А. Ю. Кримським («Програма для збирання особливостей малоруських говорів». — СПб, 1910) і Е. Личенко («Програма для збирання діалектичних одиниць української мови». — К, 1910). Для колективного збирання О. О. Шахматов пропонував роздір книгу Ст. Смаль-Стоцького і Т. Гаргера «Главлітаті дог питанісх (українсх) Sprach», що вийшла в тому ж році у Відні. Стаття О. О. Шахматова «До питання про початок української мови» була зміщена ним у другому виданні — журналі «Україна», № 1, с. 31—49 — на пропозицію М. С. Грушевського (див. його лист О. О. Шахматову від 21 січня 1914 р.).

³ Мається на увазі журнал «Україна».

⁴ Мається на увазі журнал «Українська жизнь».

⁵ Роздольський Йосип Іванович (1872—1945) — український фольклорист і перекладач. Досліджував фольклор Львівщини. Опублікував, зокрема, «Галицькі народні казки» (1895, 1899), «Галицькі народні новели» (1900), «Галицько-руські народні мелодії» (1906, 1907).

⁶ Під час оголошення війни в 1914 р. М. С. Грушевський із сім'єю знаходився на дачі в селі Кривоїр'яні біля галицько-угорського кордону. В Галичці його уважали русофілом і піддавали різним утискам та приниженням. На вимогу місцевої адміністрації 7 вересня (за старим стилем) Грушевські виїхали через Угорщину до Відня, потім — в Галиць, а звідти — у Росію. Після повернення 22 листопада у Київ Грушевський незабаром був звинувачений в вестроїтстві та ворожості до Росії й уже 30 листопада заарештований. Зберегався 13 протоколів його допитів (див.: ЦДА України, ф. 1235, спр. 43). Пробував в хитський торді 2,5 місяці, учений був висланий поліцейськими властями до Сибірьська.

⁷ О. О. Шахматов мав, безперечно, на увазі дослідження М. С. Грушевського «Історія України-Руси» — найбільшій праці української історіографії.

⁸ «Наш сердцевий президент» — президент Петербурзької Академії наук, відомий поет, дворянинський диявол царя Миколи II, великий князь Костянтин Костянтинівич Романов.

⁹ Федір Євгенович Корш помер 16 лютого 1915 р. Крім наукових досліджень, він володів 46 мовами, займався перекладами з багатьох мов, але особливо любив персидську й українську. Вільно володів чотирма останніми, Корш неодноразово говорив, що «для задушено ліричних речей йому малоруська мова більш підходить, ніж літературна російська» (Архів РАН, ф. 558, оп. 2, спр. 91, арк. 4). Реакційна преса не раз цитувала Корша і Шахматова за їх «українофільство», за намагання забезпечити свободу українському друкованому слову.

¹⁰ Очевидно, Володимру Миколайовичу Бенешевичу.

¹¹ Реакційна столицна газета «Новое время» багато разів нападла на Академію наук, на Відділення руської мови і словесності, на окремих учених, особливо на Ф. Е. Корша і О. О. Шахматова.

¹² Некролог Ф. Е. Корша О. О. Шахматов вмістив в «Известиях ИАН» за 1915 р. (№ 5, с. 373—393).

¹³ Ф. Ф. Фортунатов — голова формально-граматичної школи в російському мовознавстві — помер у вересні 1914 р. Він був наставником О. О. Шахматова ще під час перебування останнього в гімназії. В «Известиях ИАН» (1914, № 14, с. 967—974) О. О. Шахматов помістив некролог Ф. Ф. Фортунатова.

¹⁴ Сергій Федорович Ольденбург (1863—1934) — академік, неодмінний секретар Петербурзької Академії наук, спеціаліст в галузі східної філології, відомий історик, глибокий знавець проблем порівняльного дослідження літератури, етнологістики.

¹⁵ Е. Д. Грими — професор історії Санкт-Петербурзького університету.

¹⁶ «Советские» тут — який відноситься до Державної ради, де С. Ф. Ольденбург, як і О. О. Шахматов, працював як обраний від «академічної курії».

¹⁷ Семюївамо Застар. Туди і сюди тут і там.

¹⁸ Мова йде про статтю О. О. Шахматова «До питання про початок української мови», зміщеної в ж. «Україна», 1914, № 1.

¹⁹ Федір Іванович Успенський (1845—1928) — великий історик-візантиніст, славіст, археолог, з кінця XIX ст. очолював російське візантиністичне товариство.

²⁰ Створення на основі Львівського наукового товариства ім. Шевченка Академії автоматично забезпечувало її державною допомогою з боку австрійського уряду згідно з § 14 конституції Австрії.

Л. Д. Сивада (Київ)

Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського

В пантеоні борців за українську національну ідею Михайло Сергійович Грушевський посідає сьогодні належне йому чільне місце як видатний історик і провідний діяч новітньої української історії. Заради цього Українське історичне товариство (УІТ) протягом тридцятилітнього свого існування докладно неабияких зусиль, відстоюючи видатного сина України,

долаючи вимушене наукове забуття вченого на Батьківщині, поборюючи фальсифікації радянської історико-партійної науки і деякі невиважені підходи на Заході в оцінці його діяльності та наукової спадщини.

Нині, коли однією з характерних рис історичної науки стає поступове злиття в єдине ціле обох потоків національної історіографії — в Україні і діаспорі, — а в сучасних дослідженнях все ширше використовуються науково-вартісні публікації еміграційних істориків, цілком зрозумілим стає зростаючий інтерес до інтелектуального капіталу УІТ і, зокрема, в галузі грушевськознавства. УІТ має найвагоміший доробок серед усього зробленого на цій ниві науковими українськомовними установами як в Україні, так і на Заході, бо від самого початку утіваці в своїх дослідженнях поставили на одне з центральних місць постать Михайла Грушевського, виявляючи неупереджений підхід до наукового вивчення його біографії, діяльності і творчості¹.

Українські історики, які волею долі опинилися на Заході і працювали професійно в еміграційних умовах, згуртувалися у 1965 р. в цілком самостійне товариство, прагнучи відмежуватися до певної міри від суперечок і дискусій, що мали місце між деякими українськими науковими осередками, в основному між НТШ і УВАН². Об'єднав їх щойно народжений «Український історик» — науковий журнал української історіографії — після публікації Звернення Ініціативної групи (створеної, власне, з редколегії)³ і листовного реферсдуму. 1 березня 1965 р. й виникло УІТ, яке мало 45 членів-засновників⁴. Ініціатором-засновником і незмінним головним редактором журналу з тих пір і по сьогодні є Любомир Винар, нині професор Кентського університету у США та Голова Українського історичного товариства⁵.

Утверджуючи цілісність української наукової історіографії, ініціатори УІТ, до яких належав і О. Отглоблін, вбачали завдання української еміграційної історіографії не в тому, щоб бути лише антагоністичними супротивниками заідеологізованим напрямкам радянської історіографії. Вони скоріше розглядали першу відносно другої як «свого роду додаток... доповнення, продовження, але разом з тим і виправлення тої історичної науки, яка була позбавлена вільного розвитку на батьківщині через пута партійного контролю. Усвідомлюючи, що працюють для майбутньої України, історики прагнули зберегти кращі традиції української історіографії та дбати про її міжнародний авторитет, отже, визначили своїм завданням «гідно репрезентувати українську історіографію перед світовою наукою, а передусім перед власною батьківщиною і перед власним народом»⁶. І не випадково О. Отглоблін вміщує у другому випуску «Українського історика» свою статтю концептуального значення «Михайло Грушевський і українське національне відродження», де обгрунтовує думку про постать М. С. Грушевського як забуток непримовної вартості для української історичної науки, культури, політики, і дим, власне, спонукає до усвідомлення потреби всебічного наукового вивчення життєвого і творчого шляху вченого, який «так присвятився українству, й не тільки свого покоління»⁷. Вже з наступного числа «Український історик» (1964. — Ч. 4. — Т. 1) кабулає статусу офіційного видання УІТ і виходить як щоквартальний, але через матеріально-фінансові труднощі майже завжди вимушено об'єднаними числами — двічі, а то й раз на рік.

Звісно, що і до утворення УІТ українська еміграція докладала зусиль, аби зберегти пам'ять про Видатного Українця, що дав історичну метрику своєму народові. Так, діяльність НТШ в Америці з другої половини 1949 р. очолював М. Чубатий — єдиний із студентів професора Грушевського в еміграції. За спогадами О. Домбровського, він шанував пам'ять про вченого, і саме його піклуванням «дух наукової атмосфери з доби М. Грушевського перенісся деякою мірою до НТШ у діаспорі»⁸. В НТШ проводилися наукові дискусії, під час яких обговорювалися ідеї творця «Історії України-Руси». Причому, по доповіді М. Чубатого — за темою української і російської концепції історії Східної Європи — відбулася дискусія в червні 1951 р. з обговоренням історичної схеми Грушевського⁹. М. Стахів, один з провідних

членів НТШ, вмістив у 1957 р. в «The Ukrainian Quarterly» статтю про М. Грушевського як науковця, суспільного лідера і державного керівника¹⁰. А в 1978 р. один з томів Записок НТШ було спеціально присвячено М. Грушевському¹¹.

Час від часу заходами різних установ здійснювалося перевидання декількох окремих праць М. Грушевського, переважно концептуального характеру. Скажімо, в анналах УВАН у 1952 р. було вміщено англійський переклад принципово важливої праці М. Грушевського «Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904)¹². В середині 60-х років заходами УВАН у Канаді було здійснено передрук цієї статті українською мовою з додатком статті А. Грегоровича і вибраної бібліографії праць М. Грушевського та історіографією статей про нього (Вінніпег, 1964). А в 1965 р. заходами самого А. Грегоровича вийшло окреме факсиміле цієї статті від Українського студентського об'єднання в Торонто. Звісно, їх тиражі не могли бути значними, але ці події не залишилися поза увагою УІТ, — вони, як правило, знаходили відгук на сторінках «Українського історика» у розділі «Хроніка»¹³. З огляду на теоретико-концептуальне значення вказаної праці Грушевського для української національної історіографії, вже значно пізніше — у 1986 р. — Любомир Виняр вмістив повний передрук «Звичайної схеми» (за виданням 1904 року) у додатках своєї монографії «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський»¹⁴.

Загальновідомим є факт першого повного репринтного перевидання «Історії України-Руси» українським видавництвом «Книгоспілка» (директор — Я. Пастушенко) в 1954—1958 рр. у Нью-Йорку¹⁵, а потім був проєкт НТШ — здійснити переклад праці і видати її англійською мовою. Його не вдалося тоді реалізувати¹⁶, і він зусиллями істориків діаспори втілюється в життя лише нині — перший англійський том «УІР» виходить у світ.

У 1965 р. редколегія «Українського історика» не залишила непоміченим факт, що видавництво «University Microfilm, Inc.» в Мічигані пропонує ксерокопії відбитки праць М. Грушевського: «Очерк історії Київської землі оть смерті Ярослава до кінця XIV століття» (К., 1906), «Очерк історії українського народу» (Спб., 1906) та «Із польсько-українських отношений Галичини» (Спб., 1907). В «Хроніці» повідомлялося, що це видавництво збирає також замовлення на репринтне перевидання «Ювілейного Збірника на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського...» (К., 1928), і було вміщено заклики до громадськості підтримати цей задум¹⁷.

Як бачимо, в діаспорі ім'я Михайла Грушевського не було в забутті, проте вивчення його життєвого шляху і наукової спадщини спеціально ніхто не займався, поки не виникло УІТ.

У 1966 р. УІТ оприлюднило у своєму журналі Звернення з нагоди 100-річчя від дня народження Михайла Грушевського і, проголошуючи «Рік М. С. Грушевського», заклидало українську громаду у вільному світі гідно шанувати його пам'ять¹⁸. З цього часу товариство починає систематичне вивчення спадщини Михайла Грушевського, його громадсько-політичної діяльності.

Саме тоді народжується задум видання бібліографії творів М. Грушевського, підготовки монографії про його життя і діяльність та збірника праць про видатного українського історика іноземними мовами. В розділі журналу «Хроніка» під рубрикою «Архів УІТ» повідомлялося, що розшукані праці М. Грушевського та матеріали про нього зберігатимуться в архіві Товариства. Редакція звернулася до читачів з проханням допомогти відшукати деякі праці вченого, зокрема його «Автобіографію» з 1926 р., еміграційне видання «Літошованої історії України» з 1919 р.¹⁹ Подібні звернення до громади про пошуки матеріалів, які висвітлюють життєвий шлях і творчість Михайла Грушевського, надалі періодично з'являлися на сторінках «Українського історика».

До 100-літнього ювілею Михайла Грушевського, 50-річчя від дня смерті історика та 125-річчя від дня його народження УІТ видало спеціально присвячені томи «Українського історика» — у 1966, 1984 і 1991 рр. З 1972 р. в

журналі було відведено окрему постійну рубрику — «Грушевськіана»²⁰, і країні з її матеріалів почали видавати також окремими видітками серед серійних видань УТГ²¹. Зокрема, книжковими виданнями «Грушевськіана» вийшли: біографічні дослідження Л. Винара «Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості» (1974. — Ч. 1) та «Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року» (1981. — Ч. 2), добірка статей М. Грушевського про В. Антоновича «Володимир Боніфатійович Антонович» (1985. — Ч. 3), «Михайло Грушевський в українській і світовій історії» Л. Винара (1993. — Ч. 4). У формі наукового збірника «Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина (з нагоди 125-річчя від дня народження)» було видано об'єднаний журнальний том за 1991/92 рр. — тут вміщено наукові розвідки і матеріали науковців як з діаспори, так і з України, бо від 1990 р. УТГ стало відкритим і розгортає співпрацю з науковцями України.

З метою координації досліджень УТГ заснувало у 1989 р. Академічну комісію для вивчення діяльності і творчості М. С. Грушевського²². Для організації ювілейних заходів до 125-річчя від дня народження Михайла Грушевського з ініціативи УТГ було створено спеціальний Академічний комітет²³, а нині, до 130-літнього ювілею, спільно з науковими установами України засновано Міжнародний Академічний комітет.²⁴

Чим же цінний науковий доробок українських істориків діаспори, і що в діяльності товариства послугувало справи повернення Михайла Грушевського Україні? Спробуємо з'ясувати це питання докладно.

Саме в той час, коли востаннє спроба деяких істориків в Україні науково реабілітувати ім'я творця схеми історії України не вдалася²⁵, тема М. Грушевського починає бути постійно присутньою у науково-організаційній діяльності УТГ. Це виявлялось як у видавничих програмах товариства, так і у проведенні численних наукових конференцій, бо після заснування УТГ багато заходів на вшанування пам'яті Михайла Грушевського в діаспорі відбувалося за його ініціативою спільними зусиллями науково-українознавчих та культурологічних фондаций.

Першим заходом до знаменного ювілею став вечір, влаштований 7 травня 1966 р. у Детройті УТГ та місцеве Групою УВАН, де Л. Винар зробив доповідь «Молоді роки М. Грушевського»²⁶. 12 листопада того ж року УТГ при участі Осередку НТШ у Клівленді та Асоціації українських професорів американських університетів влаштувало ювілейний вечір пам'яті корифея української історичної науки, — вступне слово виголосив М. Пал, а в доповіді Л. Винар висвітлив життєвий шлях М. Грушевського²⁷. 18 грудня 1966 р. у Нью-Йорку історична секція УВАН, історико-філософська секція НТШ та УТГ організували спільну урочисту пленарну конференцію з нагоди ювілею творця «Історії України-Руси». Її роботою керував О. Оглоблин, його доповідь мала назву «Михайло Грушевський на тлі доби». Також виступили О. Прицак — «Історіософія Михайла Грушевського», Я. Пеленський — «Суспільно-політичні ідеї Михайла Грушевського»²⁸. У своїх спогадах про успіх цієї конференції, яка засвідчила тісну співпрацю трьох наукових установ — НТШ, УВАН і УТГ, Олександр Домбровський зазначає, що науковий авторитет і світла пам'ять великого історика були стимулом до спільного відзначення його роковин «в душі національно-академічної єдності й спільних історіографічних коренів духовної спадщини титана нової української національної історіографії»²⁹.

Про Михайла Грушевського згадувалося при відзначенні 30-ліття діяльності НТШ в Америці у 1978 р. на науковій конференції в Чикаго, яка проводилася за ініціативою Осередку НТШ при участі тамтешнього відділення УТГ. За тематикою життя і творчості видатного вченого виступили С. Горак, М. Біда, М. Чирковський³⁰.

За ініціативою УТГ відбулися наукові конференції на вшанування пам'яті Михайла Грушевського в зв'язку з 50-річчям смерті. 9 червня 1984 р. в Торонто пройшла наукова конференція УТГ під патронатом Наукової ради Світового конгресу вільних українців. Відкрив її Л. Винар до-

повіддю «Грушевськознавство — важлива ділянка українознавства», доповіді: М. Антонович — «Зв'язки М. Грушевського з О. Кониським», О. Домбровський — «Інтерпретація М. Грушевським раннього історичного процесу на землях України» і Т. Мацьків — «Оцінка М. Грушевським гетьманства Івана Мазепи». Відбулося також обговорення з проблеми «Питання термінології історії України в суспільних науках і історична схема Михайла Грушевського», в якому взяли участь В. Ісаєв, Т. Приймак, М. Пап і О. Субетний²¹. До цієї ж сумнопам'ятної дати було приурочено ряд заходів у грудні — УІТ та Асоціація українських університетських професорів і Осередок НТШ в Оттаві у співпраці з Науковою радою при СКВУ провели наукову конференцію у Пармі. Відкрив її Л. Винар доповіддю «Місце Михайла Грушевського в історії України», було заслухано доповіді О. Домбровського — «Етніогенез й рання історія України в наслітті М. Грушевського» та Ю. Кульчицького — «Українська тематика та історія Грушевського в американських підручниках»²². Саме тоді відбулася перша на теренах Європи наукова конференція на вшанування пам'яті видатного історика. За ініціативою УІТ її було проведено в Мюнхені спільно з Українським Вільним Університетом. На цій конференції, в якій брали участь і німецькі колеги, всі доповіді торкалися наукової спадщини Грушевського. В кінці грудня 1984 р., під час річного З'їзду Американської історичної асоціації в Чикаго, спільно з УІТ було організовано наукову сесію, присвячену М. С. Грушевському.

Окрім суто наукових, члени УІТ активно беруть участь у громадських заходах діаспори на вшанування видатного сина України. Коли на пропозицію А. Жуковського відбулося відзначення 100-літнього ювілею М. Грушевського в американському сенаті і палаті представників, «Congress Record» (1966. — Ч. 165) надрукував лист-меморіал до цієї дати, а також статтю Л. Винара і укладену ним бібліографію праць М. Грушевського²³.

Вшанування пам'яті Михайла Грушевського українською громадською у рік 50-ліття його смерті відбулося 23 листопада 1984 р. в приміщенні Літературно-мистецького клубу у Нью-Йорку. Доповідаючи про М. Грушевського як основоположника української наукової історіографії, О. Домбровський наголосив на необхідності розширення тематики наукових досліджень істориків та українознавців у діаспорі, згадавши традиції київського наукового журналу «Україна», коли він видавався за редакцією М. Грушевського від історичної секції ВУАН²⁴.

Під час зустрічі з громадськістю в Чикаго, влаштованої УІТ та Українським літературним фондом ім. І. Франка при співпраці з Осередком НТШ та Чиказької філії Українського католицького університету, — вона відбулася 21 вересня 1985 р. в Соборі св. Володимира і Ольги — було вшановано пам'ять Михайла Грушевського та відзначено 20-річчя діяльності УІТ. Л. Винар розповів про розвиток грушевськознавства, а Д. Штогрин зробив доповідь про значення «історії української літератури» М. Грушевського²⁵.

Такі заходи Українського історичного товариства та його звернення до «думуючої частини української громади в діаспорі, яка розуміє вагу історичних дослідів як основи сучасного і майбутнього розвитку української нації»²⁶, принесли згодом свої результати. У 1984 р. УІТ відкрив рахунок спеціального Фонду Михайла Грушевського, на який надійшли численні добродійні внески. Одним з перших вніс 500 доларів інженер Василь Ростун з Чикаго²⁷, родина якого згодом заповіла на цю благодійну справу все своє майно, і тепер це — «Видавничий Фонд М. Грушевського імені Василя і Тетяни Ростунів». Коштом фонду видавалися праці Михайла Грушевського, публікації про його життя і творчість, серед них — книга професора Л. Винара «Михайло Грушевський: історик і будинничий нащадок», видана тепер в Україні до 130-річного ювілею видатного вченого.

Майже до кінця 80-х років науковцям України грушевськознавча тематика була практично недоступною, а історики діаспори хоч і користувалися, за висловом І. Лисяка-Рудницького, «у порівнянні з своїми радянськими колегами... двома велетєвськими перевагами: свободою слова та прямим

зв'язком з світом наукової думки Заходу»³⁸, проте могли лише мріяти про використання матеріалів з архівосховищ України. За таких обставин еміграційні історики мали можливість працювати у нагрітих переважно узагальнююче-синтетичних, ніж джерельно-фактологічних досліджень, хоч і останнім приділялася значна увага. Коли О. Оглоблин наголошував, що еміграційна наука мусить цікавитися питаннями, які просто не існують або не мають актуального значення для історичної науки на батьківщині, то він у 1963 р. прямо вказав, що науковцям варто «використовувати важливі історичні джерела (зокрема, архіви), неприступні або мало приступні істориків на батьківщині»³⁹.

У розпорядженні дослідників М. Грушевського на Заході була обмежена джерельна база, проте вони залучили до наукового обігу значний обсяг матеріалів, виходячи з можливого. По-перше, використовувалися видані, але науково не опрацьовані матеріали самого Грушевського. В «Українському історик» було здійснено передрук рідкісних праць Грушевського, головним чином концептуального характеру, які відшукувалися на Заході ціною чималих зусиль. В журналі опубліковано близько двадцяти важливих статей М. Грушевського, серед яких «Три академії», «Автономні основи ідеї творчості і діяльності», «З соціально-національних концепцій Антоновича», «В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївської справи», «Костомаров і новітня Україна», автобіографічні матеріали тощо⁴⁰.

По-друге, для істориків дієї історії реальною була можливість вивчити матеріали Грушевського у західних сховищах, і це було здійснено: Віденський архів дослідили Л. Винар і Т. Гориншкевич, етнічні архівні фонди Канадського Національного архіву в Оттаві вивчав Т. Приймак, було нарізати досліджено і введено в науковий обіг листування М. Грушевського і його сучасників, де згадувався видатний історик і діяч, — ці матеріали було залучено з фондів Архіву УВАН і НТШ у Нью-Йорку і опрацьовано зусиллями професорів В. Міяковського та С. Стецюка, а потім опубліковано за редакцією Марка Антоновича; німецькі архівні фонди вивчав професор І. Каменецький у зв'язку з дослідженням діяльності М. Грушевського в Українській Центральній Раді⁴¹.

По-третє, останньою можливістю, яка залишалася для розширення джерельної бази, став шанс звернутися особисто і зібрати спогади-свідчення співробітників, далеких родичів і знайомих Михайла Сергійовича, які знали його особисто і перебували в еміграції. Цю пошукову роботу було розпочав Л. Винаром ще у 1966 р., і, завдячуючи наполегливості дослідника, вона привнесла свої результати⁴². Звісно, що використання таких матеріалів потребує, як зазначає сам професор Винар, певного критичного ставлення до них і зрозумілої обережності з методологічного боку — як до мемуарних матеріалів, писаних в ретроспективному спрямуванні⁴³.

За три десятиліття на сторінках «Українського історика», що став основним «верстатом праці» для утівців, та в окремих книжкових виданнях товариства було опубліковано багато різних за характером матеріалів щодо життя і творчої спадщини Михайла Грушевського. Серед них, поряд з передруками рідкісних публікацій важливих статей вченого, чимало джерельних матеріалів, в тому числі епістолярних, із західних архівів, а віднедавна також і з України. Найвагомішу частку в доробку «грушевськiяно» становлять наукові розвідки членів УІТ, присвячені різним аспектам суспільно-політичної діяльності вченого. В дослідженнях програмно-концептуального характеру, здійснених О. Оглоблиним і Л. Винаром, обґрунтовано та узагальнено непомітально значимість творчої спадщини Михайла Грушевського для історії українського народу і майбутнього України. Серед членів УІТ, які зробили вагомий внесок у вивчення життя і творчості М. Грушевського, слід назвати М. Антоновича, І. Витановича, Ю. Герича, О. Домбровського, Л. Биковського, М. Ждана, І. Каменецького, Р. Климкевича, В. Міяковського, Т. Мацьківа, М. Чубагого. В останні роки до них приєдналися також науковці з України — І. Гирич, Я. Дзира, Г. Бурлака, Я. Грицак, Є. Пшеничний та інші. Всі вони працювали над творенням на сторінках журналу правдивого портрету постаті видатного вченого і діяча

України. Докладний огляд численних публікацій «грушевськіани» на сторінках «Українського історика», їх історіографічний аналіз та своєрідну класифікацію за жанровими різновидами здійснив І. Гурич⁴⁴. Щоб не повторювати його, свідомо не зупиняємося докладніше на цьому важливому аспекті, а всім зацікавленим радимо ознайомитися з цією змістовною науково-інформаційною статтею.

Висвітлюючи цю тему в діяльності УІТ, не можна не підкреслити особистий внесок професора Л. Винара в розбудову і популяризацію грушевськознавства. Слід визнати, що цей доробок «Українського історика» не був би таким значним, якби не наукове зацікавлення Головного редактора журналу. Ще замолоду він обрав грушевськознавство як одне з головних спрямувань своїх історичних студій⁴⁵. Л. Винар — автор багатьох наукових розвідок з різних періодів творчої біографії Михайла Грушевського та його наукової і публіцистичної спадщини. Небезпідставно вважаючи Грушевського «жертвою партійної міфології» в Україні і діаспорі, бо, з одного боку, йому навішували ярлик «махрового українського буржуазного націоналіста», а з другого, — «руйнівника української державності»⁴⁶, Винар свідомо стає на позиції об'єктивного дослідника з метою захистити честь історика, розкрити значення його наукової та суспільної праці для України. Як згадує вчений-грушевськознавець, задум започаткувати неупереджене систематичне вивчення М. Грушевського айткнувся з байдужістю до цієї справи як НТШ, так і УВАН. Саме через це згодом прийшло усвідомлення, що «наука грушевськознавства мусить мати відповідну організаційну основу, журнал, в якому могли б друкуватися праці, матеріали... які досліджували б різні ділянки творчості енциклопедиста Грушевського»⁴⁷.

Започаткувавши такий журнал і присвятивши понад тридцять років життя справі повернення із забуття спадщини Михайла Грушевського, український історик з діаспори Л. Винар заслужено здобув визнання фахівців і вважається сьогодні найавторитетнішим із дослідників-грушевськознавців. З ініціативи Наукової Ради НТШ у Львові особистий внесок професора Л. Винара відзначено у 1994 р. «Дипломом лауреата медалі Михайла Грушевського»⁴⁸. Саме йому належить введення в наукову літературу терміну «грушевськознавство» і теоретичне обґрунтування його як окремої міждисциплінарної ділянки українознавства, змістом якої є систематичне і всестороннє вивчення життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського⁴⁹.

До заслуг Любомира Винара слід віднести визначення структури нової академічної дисципліни⁵⁰. Наголосуючи, що Михайла Грушевського слід вивчати всебічно як науковця, культурно-освітнього діяча і суспільно-політичного лідера, Л. Винар досліджує не препаровану постать видатної особи, а особистість людини-діяча, яка не потребує, на його думку, «забронювання». Саме таким постає Грушевський в монографічних дослідженнях історика «Молодість Михайла Грушевського: 1866—1894» (Мюнхен, 1987), «Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1892—1930» (Мюнхен, 1970), «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934)» (Нью-Йорк, 1986) та багатьох наукових розвідках і документальних публікаціях⁵¹. Ним укладено бібліографію праць М. Грушевського⁵², особливу увагу приділено популяризації наукової схеми історії України, якій судилося стати ідеологічним підґрунтям у визвольній боротьбі українського народу⁵³. Л. Винаром досліджено і переиздано на Заході збірку М. Грушевського «На порозі Нової України» (1918), яку можна розглядати як політичний заповіт. Цю книгу було подаровано головою Товариства 24 серпня 1992 р. першому президентові незалежної України Леоніду Кравчуку та депутатам Верховної Ради на церемонії передачі повноважень Державного Центру УНР в екзилі⁵⁴. На черзі здійснення задуму підготовки енциклопедичного словника «Михайло Грушевський» як спільного видання усіх наукових установ, що займаються грушевськознавчою тематикою⁵⁵.

Матеріали УІТ з тематики грушевськознавства, як й інші вартісні наукові дослідження істориків діаспори, не могли бути не поміченими в Ук-

раїні. Як доходили ці матеріали до читачів на Батьківщині? Звісно, доведення доступ до журналу «Український історик» та інших видань УІТ, як і до еміграційної літератури взагалі, був утрудненим. Скажімо, вже згадану монографію Л. Винара «Найважливіший історик України Михайло Грушевський» було спеціально видано у 1986 р. «Сучасністю» без зазначення місця видання і малим форматом, щоб полегшити розповсюдження її в Україні⁵⁶. Такі твори, незалежно від відгуків офіційної партійної «контр-пропаганди», спонукали до пробудження думки українських культурних діячів та науковців, примушували їх прагнути до здобутків діаспори, — це вочевидь виявилось в процесі активізації національно-патріотичних сил періоду «гласності».

Історіографічна спадщина творця наукової схеми історії України, яка спільними зусиллями була піднята із забуття українськими істориками поза межами України, та правдиві студії про його життя і діяльність, безумовно, мали вплив на процес державного і культурного відродження України. Оприлюднивши усвідомлену українською інтелігенцією необхідність «повернути народові наукову спадщину М. С. Грушевського», газета письменників «Літературна Україна» відкрила тему Михайла Грушевського в українському суспільстві⁵⁷. Це було одразу підтримано громадськістю і науковцями — літературні журнали взяли друкувати твори М. Грушевського, а науковці створили спеціальну Комісію для вивчення творчої спадщини академіка М. С. Грушевського і добились відповідною постановою Президії Академії наук України (лютий 1989 р.) права публікації «історії України-Руси» в недоторканому вигляді, без можливих купюр і редагувань⁵⁸. Ці факти не залишилися поза увагою УІТ.

Стежачи за «таєнням криги» замовчування видатного історика в рідному краю, керівництво УІТ заініціювало контакти з тими науковцями і культурними діячами України, які свідомо стали на шлях боротьби за повернення Михайла Грушевського. Наприкінці 1989 р. на установчих зборах Американської асоціації українців, які відбувалися в стінах Гарвардського університету, Голова УІТ Л. Винар знайомиться з представником Археологічної комісії АН УРСР Г. Боряком. Згодом до Києва було надіслано офіційний лист на ім'я голови Археологічної комісії Академії наук України П. Соханя, де висловлювалося зацікавлення видавничими планами комісії і, зокрема, тими, що стосувалися архівних матеріалів Михайла Грушевського⁵⁹. В офіційній відповіді Л. Винару керівництво Археологічної комісії повідомляло, що з радістю приймає пропозицію щодо співпраці в широкому діапазоні українознавства, і висловило зацікавлення в творчих контактах, в першу чергу при підготовці до видання в Україні наукової спадщини найважливішого історика України академіка М. С. Грушевського⁶⁰.

З цього моменту, коли реальною стала співпраця з науковцями України, починається якісно новий період у діяльності Українського історичного товариства — воно спрямовує свої зусилля на повернення українському народові його видатного історика і діяча. В Україні надсилаються видання УІТ, комплекти журналу «Український історик». В Києві голова УІТ взяв участь у засіданні Комісії по вивченню творчої спадщини академіка М. Грушевського⁶¹. Між УІТ та Археологічною комісією підписується «Угода про співробітництво» (вересень 1990), якою було закріплено намір спільно працювати і видати бібліографічний довідник «Михайло Грушевський» та ряд інших проектів⁶².

У 1990 р. встановлюються творчі контакти УІТ з відновленим Науковим Товариством імені Т. Г. Шевченка у Львові⁶³. В березні 1991 р. постановою Президії НТШ професора Л. Винара було обрано до складу Організаційного комітету для відзначення 125-річчя М. С. Грушевського⁶⁴. Спільними зусиллями НТШ, Республіканської асоціації українців та УІТ 27—29 серпня 1991 р. у Львові було проведено Міжнародну наукову конференцію «Михайло Грушевський — визначний український вчений, державний діяч, громадянин», в роботі якої брали участь 150 науковців із семи країн, серед них — 14 членів УІТ⁶⁵. Під час урочистостей у Львові, які на-

були всеукраїнського характеру, бо саме збіглися з історичним проголошенням незалежності України, відбулося багато подій. Однією з них стала церемонія закладення каменю під пам'ятник Михайлові Грушевському (відкрито 12.06.1994), частину витрат на спорудження якого спонсорувало УІТ⁶⁴. О. Оглоблин, на той час почесний голова УІТ, так відгукнувся на ці історичні події у своїй доповіді на Всеукраїнській науковій ювілейній конференції в Америці, присвяченій академіку М. Грушевському (19—20 жовтня 1991 р.): «Імперія зла впала — переміг Грушевський»⁶⁵.

Встановило УІТ зв'язки і з Товариством охорони пам'яток історії і культури, зокрема з львівською обласною організацією, очолюваною Я. Ісаєвичем⁶⁶. Має намір підтримати своїми коштами спорудження пам'ятника Голові Центральної Ради в Києві⁶⁷.

Під час зустрічей у Києві і Львові голова і члени управи Товариства (Л. Винар, М. Антонович, О. Баран і Д. Штогрин) особисто познайомилися з багатьма науковцями, які згодом стали новими членами УІТ⁶⁸. За їх ініціативою офіційно постали осередки УІТ в Україні: II серпня 1992 р. у Львові, 20 серпня — у Києві⁶⁹, а згодом і в інших містах. В своїй діяльності вони відводять чільне місце Михайлові Грушевському, — скажімо, Галицький осередок УІТ у 1992 р. здійснив видання першої книги Л. Винара в Україні — «Силуети епохи». В ній вміщено історичну розвідку «Найвідатніший історик України Михайло Грушевський»⁷⁰.

Офіційне рішення щодо створення Історико-меморіального музею М. С. Грушевського в Києві⁷¹ одразу підтримав голова УІТ. Професор Винар радо відгукнувся на лист директора Музею історії міста Києва Тамари Хоменко (на правах відділу якого нині перебуває офіційно музей Грушевського) і дав згоду співпрацювати над його створенням, наголосивши важливість цієї події в культурному житті України⁷². Разом з Марком Антоновичем він увійшов від УІТ до Комітету сприяння музею⁷³ оголосивши патронат УІТ над ним, надіслав видання «Грушевськіани»⁷⁴. До речі, в планах цього музею передбачено створення окремого відділу експозиції «Українська історична наука», де має бути висвітлено і непросту долю української науки в цілому, враховуючи здобутки діаспори. Тут, зокрема, планується підготувати окремий розділ про Українське історичне товариство та про його внесок у розбудову грушевськознавства⁷⁵.

Надаючи великого значення згуртуванню наукових сил на відновленні історичної правди про вдатного сина України, УІТ не пропустило нагоди проголосити 1991 рік — Ювілейним роком Михайла Грушевського, з тим, щоб спільно відзначити 125-літній ювілей від дня його народження як в Україні, так і в діаспорі. Вперше про цей намір було повідомлено під час наукової конференції УВУ і УІТ з нагоди 25-ліття Товариства, що відбулася у Мюнхені 24—25 серпня 1990 р.⁷⁶ Цей задум було втілено в життя 29 серпня 1991 р. у Києві під час роботи I Конгресу Міжнародної асоціації українців, учасники якого одностайно прийняли пропозицію голови УІТ Л. Винара, схваливши її в резолюціях конгресу⁷⁷. Комітет по відзначенню ювілею Михайла Грушевського, створений УІТ у співпраці з Науковою Радою СКВУ з провідних науковців різних країн, взяв участь в організації спільно з науковою громадськістю України урочистих заходів в Україні, Європі, США і Канаді⁷⁸. Професора Л. Винара було введено до складу ювілейного Урядового комітету відповідно до постанови Президії Академії наук УРСР⁷⁹. Новою ініціативою УІТ стало створення у 1991 р. наукового Міжнародного Товариства М. Грушевського, серед членів-засновників якого відомі українські науковці з різних країн світу⁸⁰.

Наукова імпреза за участю УІТ відбулася 24—25 жовтня 1994 р. у Львові на відзначення 100-річчя прибуття Михайла Грушевського на кафедру історії України у Львівському університеті. Матеріали наукової конференції «Михайло Грушевський і львівська історична школа», влаштованої спільно з Інститутом історичних досліджень Львівського університету, Львівським відділенням Інституту археографії НАН України, Інститутом українськознавства НАН України та Історичною комісією Наукового товариства

ва ім. Т. Шевченка, побачили світ завдяки заходам і коштам УІГ та цих установ⁸³.

Українське історичне товариство має намір присуджувати, починаючи з цього року, щорічну премію імені Михайла Грушевського за найкращі наукові дослідження в галузі грушевськознавства⁸⁴.

Як бачимо, діяльність УІГ в Україні по відродженню пам'яті про Михайла Грушевського у сучасників і заради збереження її для нащадків, має реальний зміст і практичне втілення.

Для гідного відзначення нинішнього ювілею — 130-річчя від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського — з ініціатики УІГ було створено Міжнародний академічний комітет (голова комітету — Л. Виняр), який у співпраці з науковими установами та університетами в Україні і діаспорі взяв на себе організацію наукових конференцій і ювілейних вечорів, сприятиме виданню праць з грушевськознавства⁸⁵.

Грушевськознавство як нова галузь української науки в Україні та поза її межами стверджується і розвивається. Українське суспільство визнало заслуги видатного вченого, який своєю фундаментальною «Історією України-Руси» вписав українців у світову історію. Не останню роль у поверненні Україні Михайла Грушевського відіграло Українське історичне товариство.

¹ У ґрунтовій бібліографії праць М. С. Грушевського, яку укладає у співпраці з Українським історичним товариством Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, з близько 600 позицій майже п'ята частина має посилання на видання, фірмовані УІГ, переважно на публікації з «Українського історика». Див: Гирич І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // Український історик (далі — УІ). — 1994. — Ч. 1—4. — С. 102; також — Виняр Л. Ю б о м и р. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. (Статті і матеріали). — К., 1995. — С. 247.

² Виняр Л. Українське історичне товариство: генеза і рання діяльність // УІ. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 13—47.

³ Коштовик Ініціативної групи було відмічено в № 4 УІ за 1964 рік. Передрук цього документа подано в УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 198—199; Виняр Л. Там же. — С. 29—35.

⁴ Об'єктивний лист від 28.05.1965 // УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 199—201.

⁵ Про Любомира Виняра та його наукову діяльність див: Любомир Виняр — історик, педагог, бібліограф (1950—1980). За ред. О. Домбровського. — Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 1982. — 71 с; Гирич І. Засновник грушевськознавства // Виняр Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. — С. 18—22; Пшеничний Я. Є. Український історик Любомир Виняр // Виняр Л. Сидуети епох. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992. — С. 3—8.

⁶ Оглоблин О. Задання української історіографії на еміграції // УІ. — 1963. — Ч. 1; друкують за передруком: УІ. — 1978. — Ч. 4. — С. 57.

⁷ Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // УІ. — 1963. — Ч. 2—3. — С. 1—6. Цю статтю, базовану на доповіді автора в УВАН за 19.12.1954 р., також відмічено у кн: Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 55—63.

⁸ Домбровський Я. О. Розвиток грушевськознавства й Українське історичне товариство // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 348—349.

⁹ Там же. — С. 349. Автор вказує, що матеріали цієї та інших наукових дискусій було видано в працях НТШ — Proceedings. Historical-Philosophical Section. Shevchenko Scientific Society. — New-York; Paris, 1951. — Vol. 1.

¹⁰ Staschiv M. A. Scientist and Social Leader as President of State. Professor M. Hrushevs'ky, Leader of the Ukrainian National Revolution and First President of the Ukrainian National Republic // The Ukrainian Quarterly. — New-York, 1957. — Vol. 13. — P. 329—336.

¹¹ Михайло Грушевський: У 10 роковини народження 1866—1976. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. Записки НТШ. — Т. 197. — С. 236. В «УІ» було відміщено критичну рецензію на це видання: УІ. — 1982. — Ч. 1—2. — С. 122.

¹² The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U. S. — New-York, 1952. — Vol. II. — N 4(6).

¹³ Видання цієї праці // УІ. — 1965. — Ч. 3—4. — С. 106.

¹⁴ Виняр Л. Найявдатовіший історик України Михайло Грушевський (1866—1934). — Нью-Йорк, 1986. — С. 101—108.

¹⁵ Є цікава записка листі Олександра Оглоблина від 12.08.56 щодо розумки Л. Виняром ІХ тому «Історії України-Руси» для цього перевидання: З листів Олександра Оглоблина до Любомира Виняра // УІ. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 224.

¹⁶ Домбровський Я. О. До питання англійського перекладу «Історії України-Руси»

М. Грушевського // УІ — 1968. — Ч. 1—4. — С. 138—141; Стерчо П. До видання «Історії України-Руси» М. Грушевського англійською мовою // УІ — 1984. — Ч. 1—4. — С. 236—250; Сисин Ф. Повернення Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. П. С. Сохань та ін. — К., 1991. — Т. 1. — 1994. — С. LXXIV—LXXVI.

¹⁷ УІ — 1965. — Ч. 3—4. — С. 107.
¹⁸ Звернення Українського історичного товариства з нагоди 100-ліття народження Михайла Грушевського // УІ — 1966. — Ч. 1—2. — С. 5.

¹⁹ УІ — 1966. — Ч. 3—4. — С. 112—113.
²⁰ Спочатку ця рубрика мала назву «Матеріали до вивчення життя і творчості Михайла Грушевського», згодом — лаконічніше: «Грушевськіана».

²¹ До п'яго в серії УІ «Історичні студії» вийшли книжка О. Орлоблина «Михайло Сергійович Грушевський» (1966. — Ч. 4) та спогади Бориса Мартоса «М. С. Грушевський, який я його знав» (1966. — Ч. 5).

²² УІ — 1989. — Ч. 4. — С. 108—109.
²³ УІ — 1991. — Ч. 1—2. — С. 209—210.
²⁴ УІ — 1995. — Ч. 1—4. — С. 338—364.

²⁵ В УРСР до 100-літнього ювілею М. Грушевського з'явилися матеріали, автори яких прагнули певною мірою наблизитися до об'єктивного висвітлення постаті історика: Шевченко О. Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // УІЖ. — 1966. — Ч. 2. — С. 13—30. Також: Вояко І. Кирілюк Е. М. С. Грушевський // Література України. — 1966. — № 77 (30 вересня). Та в цей же час «УІ» у розділі «Хроніка» під гаслом «Вістки з України» повідомляв про арешти в Україні та про те, що декому з зареєстрованих «закинуто читання і поширення публікацій дореволюційного періоду або публікацій з-за кордону, а зокрема, статті Михайла Грушевського...», а далі зроблено висновок, що «нагадає дальше боротьба історичних праць українських істориків дореволюційного періоду, які уважає за найнебезпечнішу зброю проти накиненого комуністичного режиму в Україні», — а закінді і узагальнення, що «боротьба проти справжньої історичної науки на Україні посилюється і набуває ще більшої гостроти» (УІ — 1966. — Ч. 3—4. — С. 117). Л. Винар дав пізніше свою оцінку радянській історико-партійній літературі про М. Грушевського в статті «Значення Михайла Грушевського в українській і світовій літературі» // УІ — 1991/92. — Ч. 3—4/1—4. — С. 25—26.

²⁶ УІ — 1966. — Ч. 3—4. — С. 110.
²⁷ Там же.

²⁸ Там же. — С. 111.
²⁹ Домбровський О. Розвиток грушевськознавства... — С. 350—351.
³⁰ УІ — 1978. — Ч. 1—3. — С. 191.

³¹ УІ — 1985. — Ч. 1—4. — С. 247.
³² Там же.

³³ УІ — 1966. — Ч. 3—4. — С. 110.
³⁴ УІ — 1985. — Ч. 1—4. — С. 248.
³⁵ УІ — 1986. — Ч. 1—2. — С. 110—111.

³⁶ Винар Л. Діяльність Українського історичного товариства в 1965—1967 рр. // УІ. — 1967. — Ч. 3—4. — С. 146.

³⁷ Видавничий Фонд УІ ім. Михайла Грушевського // УІ — 1985. — Ч. 1—4. — С. 252; Инж. Василь Ростун — будівничий видавничого фонду М. Грушевського // УІ — 1987. — Ч. 1—4. — С. 201—202.

³⁸ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. — Мюнхен, 1973. — С. 67.
³⁹ Орлоблин О. Завдання української історіографії. // УІ — 1978. — Ч. 4. — С. 60.

⁴⁰ Український історик. Журнал Українського історичного товариства. Показник зв'язу 1963—1992. — Нью-Йорк; Київ; Мюнхен, 1993. — С. 44—45.
⁴¹ Винар Л. Думки з приводу п'ятдесяти років смерті Михайла Грушевського // УІ — 1984. — Ч. 1—4. — С. 16.

⁴² Винар Л. Матеріали до біографії Михайла Грушевського // УІ — 1982. — Ч. 1—4. — С. 65—75; його ж. Михайло Грушевський: історик і будівничий. С. 212—222.

⁴³ Там же. — С. 212—213.
⁴⁴ Грирч І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // УІ — 1994. — Ч. 1—4. — С. 102—109.

⁴⁵ Першою роботою Л. Винара, де аналізовано творчість М. Грушевського, була стаття «Історичні праці Івана Франка» // Збірник «Української літературної газети». — Мюнхен, 1957. — С. 48—63.

⁴⁶ Винар Л. Як я став грушевськознавцем // Михайло Грушевський: історик і будівничий. — С. 12.
⁴⁷ Там же. — С. 13.

⁴⁸ Грирч І. Засновник грушевськознавства // Винар Л. Михайло Грушевський: історик. — С. 22.

⁴⁹ Винар Л. Думки з приводу п'ятдесяти років смерті Михайла Грушевського // УІ — 1984. — Ч. 1—4. — С. 8.
⁵⁰ Там же. — С. 10; Винар Л. Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Матеріали конференції... — Нью-Йорк; Львів, 1995. — С. 8, 12—15.

- ³¹ Вибрана бібліографія праць Л. Винара про М. Грушевського // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий. — С. 297—298.
- ³² Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського // УІ — 1966. — Ч. 1—2. — С. 122—129; УІ — 1984. — Ч. 1—4. — С. 291—319; Wynar Lubomyr. Mykhailo Hrushevskyy: Bibliographische Quelle, 1866—1934. — München, 1984. — 68 p.; Mykhailo Hrushevskyy, 1866—1934: Bibliographic Sources / Lubomyr R. Wynar. Editor. — New-York; München; Toronto, 1985. — P. XVIII+203.
- ³³ Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // УІ — 1991/92. — Ч. 3—4/1—4. — С. 21—26; Яого ж: Михайло Грушевський — історик України // Михайло Грушевський (Збірн. наук. пр. 1-го Міжн. юв. конф.). — Львів, 1994. — С. 20—21; Яого ж: Нашим головним завданням було задержати і розвинути наукову схему історії України // Старожитності. — 1992. — Ч. 15(31). — С. 7.
- ³⁴ Грушевський М. На порозі Нової України: (Статті і джерельні матеріали). — Редакція і астуша стаття — Винар Л. — Нью-Йорк; Київ; Мюнхен, 1992. — 278 с; Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий. — С. 263.
- ³⁵ У шістдесятиліття смерті Михайла Грушевського, 1934—1994 // УІ — 1994. — Ч. 1—4. — С. 100.
- ³⁶ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий. — С. 64, примітка «Від автора». Пікаво зазначити, що для українського читача газета «Літературна Україна» (1991, 30 травня) видрукувала «Звичайну схему» Грушевського саме за текстом П. публікації в книзі Винара «Найвідатніший історик».
- ³⁷ Блокий С. Михайло Грушевський // Література України. — 1988. — 21 липня. — С. 3; Боряк Г. Повинути народної наукової спадщини М. С. Грушевського // Там же. — 1989. 16 березня. — С. 8.
- ³⁸ Боряк Г. Там же; Від редакційної колегії // Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — 1994. — С. У.
- ³⁹ Лист Л. Винара до проф. П. Соханя, голови Археографічної комісії АН УРСР від 26.12.1989 // Поточний архів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- ⁴⁰ Лист П. Соханя, голови АК АН УРСР професору Л. Винару за № 123/572 (кавінь 1990) (копія) // Там же.
- ⁴¹ УІТ / Археографічна комісія Академії наук у Києві // УІ — 1990. — Ч. 1—4. — С. 232.
- ⁴² Угода про співробітництво між Археографічною комісією АН УРСР та Українським історичним товариством. — Київ, Вересень, 1990 // Поточний архів Інституту археографії.
- ⁴³ Спілпраця УІТ з НТШ у Львові // УІ — 1990. — Ч. 1—4. — С. 231.
- ⁴⁴ Матеріали про 125-ту річницю від дня народження Михайла Грушевського (Док. 4) // Михайло Грушевський (Збірн. наук. праць.). — С. 445—446.
- ⁴⁵ Там же. — С. 3; До ювілею Михайла Грушевського: документація // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий. — С. 275—277.
- ⁴⁶ Матеріали про 125-ту річницю. (Док. 3). — С. 444.
- ⁴⁷ До ювілею. документація. — С. 281.
- ⁴⁸ УІ — 1990. — Ч. 1—4. — С. 233.
- ⁴⁹ У шістдесятиліття. — С. 100.
- ⁵⁰ Нові члени УІТ // УІ — 1990. — Ч. 1—4. — С. 235.
- ⁵¹ Винар Л. Нашим головним завданням. — С. 7.
- ⁵² Винар Л. Смілеті епох: (Історичні розвідки). — Дрогобич, 1992. — 184 с.
- ⁵³ Рішення Виконкому Київської міськради № 87 від 3.02.1992 «Про створення в м. Києві історично-меморіального музею Михайла Грушевського в буд. № 9 по вул. Панафьєвській // Поточний архів Музею М. Грушевського в Києві.
- ⁵⁴ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий. — С. 261; Лист Л. Винара до Т. Хоменко, директора Музею міста Києва від 17.11.1992 // Поточний архів Музею М. Грушевського.
- ⁵⁵ Комітет сприяння Музею М. Грушевського (список) // Там же.
- ⁵⁶ Лист Л. Винара до Т. Хоменко від 23.11.1992; Лист Л. Винара до Т. Хоменко від 4.01.1993 // Там же.
- ⁵⁷ Федорова Л. Музей великого вченого // Старожитності. — 1992. — Ч. 18—19(34)—(35). — С. 8.
- ⁵⁸ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий. — С. 249.
- ⁵⁹ Там же. — С. 249—250.
- ⁶⁰ До ювілею. документація. — С. 270—277, 280, 284—285.
- ⁶¹ Матеріали про 125-ту річницю. (Док. 8 і додаток № 1). — С. 450—452.
- ⁶² Там же. (Док. 10). — С. 457—458.
- ⁶³ Михайло Грушевський і львівська історична школа: (Матеріали конференції. — 1994 р.). — Нью-Йорк; Львів, 1995.
- ⁶⁴ У шістдесятиліття. — С. 100.
- ⁶⁵ Міжнародний академічний комітет для шанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського // УІ — 1995. — Ч. 1—4. — С. 358—364.

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

М. В. Коваль (Київ), О. С. Рубльов (Київ)

Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936—1956 рр.)

У тоталітарній державі Сталіна, де ідеологія була конструкцією, на якій трималося суспільне життя, історичним знанням неамівно приділялася невисунута увага правлячої партії. З одного боку, це означало вагомий плюс, бо історики, науковці і викладачі, будучи на обліку в агітпропах партійних органів, вважалися «підручними партії», наблизженими людьми їй, отже, мали певні переваги. Але, з другого боку, причетність до історичної дисципліни мала великий мінус — історики були, по суті, додатком партійного апарату, виконавцями волі і задумів не тільки вождів та ідеологів партії, але й їхніх друго- і третьорядних підлеглих.

У театрі абсурду, яким була ідеологія часів сталінізму, вони були маріонетками, котрих режисери-постановники, високі інстанції всіляко відчували творити, і примушували служити, та ще й під невисунутих вглядом всюдисущих органів держбезпеки. Якої б високої професійної кваліфікації не набув радянський історик, він змушений був неухильно керуватися сталінською формулою: «Історія починається з того моменту, коли на нього звертає увагу партія», а своєю дослідницькою діяльністю ілюструвати марксистські постулати у сталінському вульгаризованому тлумаченні.

Мобілізація більшовицькими історичних знань у формах як дослідницької, так і викладацько-популяризаторської діяльності набула значних масштабів зразу ж після Жовтневого перевороту. У 20-х роках в історичній науці СРСР утвердилася так звана школа Покровського. Відзеркалюючи поширену на той час концепцію світової пролетарської революції, праці М. М. Покровського та його послідовників ґрунтувалися на далекій від реального історичного процесу соціологічній схемі, коли історія народу суціль зводилася до класової боротьби.

З утвердженням диктатури Сталіна та його курсу на прискорення будівництва соціалізму в СРСР за умови пріоритетної ролі російського народу в «союзі братніх республік» виникла й потреба у корегуванні концептуальних історіографічних засад. І наваряд чи було випадковим, що саме у роаналі «великого терору», в серпні 1937 р. «Правда» вмістила постанову журі урядової комісії по конкурсу на крайній підручник для 3 — 4-го класів середньої школи з історії СРСР.

У цьому, на перший погляд, невинному документі було викладено суть переорієнтації у галузі вітчизняної історії, що відповідала б політичному курсові і новим ідеологічним цінностям сталінської епохи. Постанова журі націоналізувала істориків на те, щоб як суб'єктів історії СРСР було введено також і інші, крім російського, народи, «позволені царською монархією і визволені від національного гніту Великою Соціалістичною революцією»¹. Водночас робилися суттєві корективи у викладі хорінних питань історії цих народів, а саме: у їхніх взаєминах з Росією. Критиці, зокрема, піддавалося те, що «факт переходу України під владу Росії розглядається авторами як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу»². «Перехід України під владу Росії без наведення будь-якої історичної аргументації було «запропоновано» беззастережно тлумачити як «найменше зло» порівняно з альтернативами бути поглиненою панською Польщею або султанською Туреччиною.

Сталінські історіографічні вправи, супроводжувані масовими політичними репресіями, спричинилися до остаточної деформації історичної думки в СРСР, підпорядкування її кон'юнктурним ідеологічним вимогам тоталітарного режиму. Нагнітання атмосфери невпевненості і страху у середовищі інтелігенції справило деморалізуючий вплив не лише на науковців та викладачів, але навіть дезорієнтувало молоді кадри істориків. «Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, — писав О. П. Довженко у щоденнику. — Послали в примусовому плані. Професорів заарештували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, — це паспорт на загибель»³.

Процес «Спілки виволоєння України» (1929 — 1930 рр.) і наступні «чистки» у ВУАН, робота бригад по першій академічних установ розв'язали репресії, насамперед, проти історично-філологічного і Соціально-економічного відділів Академії. Від критики вчених-лідерів і наукової тематики перейшли до реорганізації, скорочення штатів, а згодом до закриття установ і арештів співробітників. 1930 р. було ліквідовано всі серійні видання, що виходили за редакцією М. С. Грушевського: «За сто літ», «Студії з історії України», «Український археографічний збірник», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», закрито часопис «Україна». 1931 р. — після нетривалого арешту — М. С. Грушевський разом з родиною був депортований до Москви.

У 1931 — 1932 рр. ліквідовано багато комісій Історично-філологічного і Соціально-економічного відділів ВУАН. Звільнені з роботи й заарештовані сотні людей. Відбулася ініційована владою серія публічних диспутів-шельмувань відомих науковців — М. С. Грушевського, К. Г. Воблого, Л. М. Яснопольського, О. П. Оглоблина та ін. У Харкові 1933 р. був розгромлений Інститут української культури ім. академіка Д. І. Багалія. Значна частина його працівників опинилася в таборах або на засланнях. Того ж року було ліквідовано Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) — широко-профільну установу, котра чимало зробила для національної культури. 1933 — 1934 рр. ліквідовано фактично всі українознавчі установи Академії наук. Однією з форм репресій стала заборона займатися дослідницькою діяльністю, викладанням, публікуватися. Репресії торкнулися і підготовлених до друку видань. Опубліковані раніше книги репресованих авторів вилучалися з бібліотек.

Репресії щодо науки завдали трагічних ударів науковому потенціалу і творчій атмосфері в Академії, сприяли процесу бюрократизації, падінню морального рівня науковців, запереченню принципів змагання та дискусійності, призвели до монополізації одних наукових напрямів на шкоду іншим. Одночасно це негативно вплинуло на якість підготовки наукових кадрів. Різко зменшилися міжнародні контакти, орієнтація виключно на локальний розвиток наукових напрямів знижувала рівень досліджень і штовхала науку України у глухий кут провинційності⁴.

Чергові вибори до ВУАН 1929 р., коли влада провела «обрання» академіками номенклатурних працівників (В. П. Затонського, М. О. Скрипника (при всій неординарності натури наркома освіти УСРР), О. Г. Шліхтера) й відданого собі «історика-марксиста» М. І. Яворського (байдуже, що більшість з них згодом були самі піддані остракізму; важливий був прецедент, адже завдяки ним партійно-державне керівництво республіки здобуло академічний «бастіон»); репресії в Академії 1929 — 1934 рр. свідчили, що владі вдалося підпорядкувати собі, обернути на власне знаряддя цю колишню автономну наукову спільноту. «Вчистивши» з Академії сотні «шкідників», «контрреволюціонерів», «націоналістів», республіканська адміністрація в середині 1930-х років здійснила низку заходів щодо реорганізації наукових установ, зокрема історичного профілю.

Опанувавши ВУАН, влада вже не потребувала такого псевдонаукового утворення, як Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), котра існувала з 1931 р. Її політика була забезпечувати «марксистські впливи» і керівництво у науці. «Марксистсько-ленінською» і керованою стала АН УСРР. Ось чому 23 липня 1936 р.

рішенням політбюро ЦК КП(б)У ВУАМЛІН ліквідувалась, її співробітники або передавалися до Академії наук, або направлялися на викладацьку роботу.

Переорієнтація (з волі Сталіна) головних координат історичної науки мала дещо несподівані наслідки в Україні. Саме у цьому контексті слід розглядати утворення на базі споріднених установ (насамперед Інституту історії ВУАМЛІН) спеціального науково-дослідного закладу для вивчення історії України — Інституту історії України Академії наук УРСР. Постановою ЦК КП(б)У від 1 серпня 1936 р. «Про остаточний розподіл наукових робітників бузшого УАМЛІНУ» до Відділу суспільних наук Академії (а відтак до Інституту історії України) передавалися старші наукові співробітники В. В. Гурістрімбе, К. Г. Гуслиний, І. М. Преміслер, Т. Т. Скубицький та М. Ф. Трегубенко (незабаром до колег приєднався і К. Ф. Гребенкін, який спочатку згідно із згаданим рішенням ЦК був розподілений на викладацьку роботу), а також молодші наукові співробітники й асистенти ВУАМЛІН — В. А. Дадиченко, Ф. Є. Лось та Ф. О. Ястребов⁵. Останній вже встиг зарекомендувати себе «критиком» праць М. С. Грушевського та Д. І. Багалія⁶.

Щоб правильно оцінити організацію Інституту історії України, слід врахувати, що протягом тривалого часу суто українська історія розглядалася партійно-урядовими структурами як щось «заборонене, вороже і контрреволюційне»⁷. Сам по собі факт появи спеціалізованої установи з історії України давав якісь шанси на збереження, хоч і в деформованому вигляді, хоч і під оболонкою сталінських догматів, але все ж історичної пам'яті українського народу. Отже, з відходом від постулатів школи Покровського в українських істориках начебто з'явилися можливості поглибленої розробки фундаментальних проблем історичного процесу не кагалі (тим більше за вульгарно-соціологічного схемою), а саме на території України.

Створений у липні 1936 р. 23-го відбулося рішення ЦК КП(б)У, підтвержене 27 липня Президією АН УРСР, про створення в Академії Відділу суспільних наук і його складової — установи історичного профілю, Інститут історії України АН УРСР спочатку складалася з трьох відділів: історії феодалізму, історії капіталізму та історії радянського періоду. У ньому працювали 16 науковців, переважно молоді за віком і стажем наукової роботи, які не мали вчених ступенів і звань⁸. Як зазначала історіограф ВУАМЛІН Н. Д. Полонська-Василенко, «склад Інституту історії був укомплектований переважно партійними істориками, частина яких перейшла із ліквідованого ВУАМЛІНУ, а частина з молоді, початкуючи на історичному полі комсомольців»⁹. Поступово інститут поповнювався науковими кадрами. Із січня 1937 р. у ньому почав працювати вже досвідчений історик М. Н. Петровський¹⁰.

Проте водночас відбувався і зворотний процес: в умовах сталінського терору розгорталися, зокрема, і репресії проти науковців. Був усунутий з посади перший директор Інституту історії України (колишній керівник Інституту філософії ВУАМЛІН) А. Х. Сараджев. 27 грудня 1936 р. його назвали під вартою як «учасника троцькістської терористичної організації», а 10 березня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР у Москві засудила Арташеса Хореновича до страти (вирок виконаво того ж дня). Натомість рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 23 листопада (аналогічну ухвалу 26 грудня 1936 р. прийняла Президія АН УРСР) керівником установи був призначений секретар Бобринецького райкому КП(б)У Одеської області, орденносець С. М. Велюсов (третьокурсник московського Інституту червоної професури, де спеціалізувався з партбудівництва та історії ВКП(б), він у лютому 1933 р. був мобілізований на партроботу). У січні 1937 р. останній приступив до виконання посадових обов'язків.

У 1937 р. зазнали репресії і інші працівники Інституту історії України. 4 квітня було заарештовано старшого наукового працівника відділу історії капіталізму К. Ф. Гребенкіна, він же — учасник «контрреволюційної право-«лівацької» терористичної організації». У вирокі вибраної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві від 13 липня 1937 р. зазначалося, що

він, моваючи, «працюючи в Інституті історії Української Академії наук, серед студентства провадив [контр]революційну агітацію й обстоював застосування терористичних методів боротьби з радянською владою»¹¹ (підкреслено нами. — Авт.). Репресивний конверт був настільки щільно завантажений, що судді навіть не звернули уваги на ту обставину, що Інститут історії України є науково-дослідною установою, а не вузом, де відбуваються виклади, навчаються студенти тощо. Того ж дня Костянтина Федоровича не стало.

Завідуючий відділом історії феодалізму Т. Т. Скубіцький, заарештований, у ніч з 11 на 12 червня, у закритому судовому засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві 3 вересня 1937 р. був засуджений до розстрілу і того ж дня страчений. 5 вересня ув'язнили старшого наукового співробітника відділу історії капіталізму В. В. Гуристриму. 24 жовтня той самий судовий орган засудив Василя Васильовича до вищої міри покарання, розстріл відбувся 25 жовтня. Старший науковий співробітник М. Ф. Трегубенко опинився за ґратами 23 вересня, 25 жовтня засуджений до страти, наступного дня розстріляний. У ніч з 24 на 25 вересня був ув'язнений старший науковий співробітник Г. Я. Слюсаренко (з моменту організації інституту працював заступником директора, а після усунення А. Х. Сараджева тимчасово виконував обов'язки керівника установи), 17 листопада виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до смертної кари і 18 листопада 1937 р. позбавлений життя¹².

Звинувачення на їхню адресу були водночас і стандартними і безглуздими. Г. Я. Слюсаренко, наприклад, обвинувачувався в тому, що, моваючи, «провадив серед співробітників АН УРСР контрреволюційну фашистсько-націоналістичну агітацію» та вербував нових членів до «антирадянської фашистсько-націоналістичної диверсійно-терористичної організації»¹³.

Репресії могли бути й масштабнішими у протоколах допитів ув'язнених науковців установи згадувалися прізвища й інших працівників Інституту історії України: К. Г. Гуслистого, В. А. Дядиченка, Ф. Е. Лоса, С. М. Белоусова, М. Н. Петровського, Ф. О. Ястребова та ін. Так, у протоколі допиту професора історії України КДУ Н. Ю. Мірзи-Авак'яни від 13 грудня 1938 р. директор Інституту С. М. Белоусов характеризувався як особа, «тісно пов'язана з Гуслистим та Ястребовим, яка «прикриває їх фашистські концепції», де обґрунтовується «історичне право нацистської Німеччини на Радянську Україну». Заразом С. М. Белоусов подавався як речник «расистської теорії М. Грушевського».

І лише щасливий випадок, а можливо, й доля врятували згаданих науковців від арешту та загибелі.

Репресії, що знекровлювали колектив науково-дослідної установи, одніми із своїх наслідків мали потребу поповнення (за тогочасною термінологією — «зміцнення») штату співробітників Інституту історії України АН УРСР. Так, у доповідній С. М. Белоусова до ЦК КП(б)У щодо стану справ в інституті та ходу підготовки підручника з історії України (середина червня 1937 р.) зверталася увага насамперед на необхідність зміцнення кадрового складу установи. Пропонувалося створити «нормальну аспірантуру при інституті в кількості 15 осіб, відібравши їх з випускників Київського університету та Інституту червоної професури (ІЧП), які мають нахил і бажання досліджувати проблеми історії, а також направити до інституту «на постійну основу наукову роботу 3-х професорів-комуністів»¹⁴. Попри чимало слушних пропозицій, висловлених у меморандумі С. М. Белоусова, в цілому документ складений у дусі часу. Так, щодо М. Н. Петровського зауважувалося: «Проф. Петровський не може бути надалі залишений працювати в Інституті історії. Для нього Інститут історії є ширшою для продовження його старої націоналістичної лінії»¹⁵.

Згаданому доповідцю, в першу чергу, пояснюється поява в установі у вересні 1937 р. випускників ІЧП М. І. Марченка та М. І. Супруненка, які, ще не маючи ні наукових здобутків, ні захищених дисертацій, одразу отримали призначення на досить високі посади: перший — завідувача сектором феодальної доби історії України (вакантну, як уже згадувалося, з ча-

су арешту попереднього керівника підрозділу — Т. Т. Скубицького¹⁶), другий — ученого секретаря Інституту.

Для керівництва Інституту було зрозумілим, що для розробки проблем історії України самих лише кадрів вчорашніх або позавчорашніх випускників московського, харківського чи київського ІЧІ, колишніх працівників ВУАМІІН замало. Тому поряд з поповненням поріділих (внаслідок репресій) лав співробітників установи за рахунок наукової молоді вдалося й до запрошення фахівців-істориків старшої генерації, які здобули вищу освіту й розпочали свою професійну кар'єру принаймні до 1920 р.

Крім згаданого вже М. Н. Петровського, з 26 листопада 1937 р. до виконання обов'язків старшого наукового співробітника Інституту історії України приступив висококваліфікований учений О. П. Оглоблин¹⁷. Того ж року старшим науковим співробітником-консультантом (за договором) було зараховано званого фахівця з економічної історії, професора Є. Д. Сташевського¹⁸. З 14 серпня 1938 р. старшим науковим співробітником установи працювала відома дослідниця, професор Н. Д. Полонська-Василенко¹⁹. Наступного року до штату Інституту увійшов обраний (22 лютого 1939 р.) членом-кореспондентом АН УРСР С. В. Юшков, який досліджував соціально-економічні відносини доби Київської Русі²⁰.

Перу Н. Д. Полонської-Василенко належить цінна розвідка про долю історичної науки в Україні радянських часів та репресій серед українознавців, в першу чергу істориків, видана в еміграції 1962 р. У ній, до речі, не згадуються правниці репресованих 1937 р. співробітників Інституту історії України. Причина зрозуміла: арешти відбулися до приходу в установу авторки, відтак на згадку саму про них було накладено табу, друкування праць ці молоді науковці (за винятком хіба Т. Т. Скубицького), як правило, не мали (отже, не були відомі колегам-історикам), а нечисленні рукописи загинули разом з їхніми авторами²¹.

«Звичайно, список жертв «єжовщини» неповний, — зауважувала Н. Д. Полонська-Василенко. — З одного боку, тоді боялися надто докладно оповідати про заслання (а також страти. — Авт.), а з другого, — відсутність людини, добровільна зміна місця перебування викликали тригери й натяки на заслання. Тепер, на еміграції, дуже тяжко перевірити точність відомостей»²².

Документальні матеріали дають можливість уточнити окремі інформації Наталії Дмитрівни щодо репресій проти працівників установи. Так, вона, зокрема, згадує: «В 1937 р. було заарештовано професора Є. Д. Сташевського»²³. Насправді ж Євгена Дмитровича було ув'язнено 12 червня 1938 р., а через півтора місяці — 26 липня — він загинув під час чергового допиту внаслідок brutальних методів слідства. Під час трусу й арешту у нього вилучили рукописи двох монографій: «Історія докапіталістичної ренти на Правобережній Україні у XVIII — XIX ст.» та «Пляхетсько-буржуазна фальсифікація колонізації Правобережної України у XVIII ст.»²⁴.

Отже, репресії та ідеологічний диктат сталінського керівництва визначали напрямки розвитку історіографії у тодішньому СРСР. В аналогічному річчій відбувався розвиток історичної науки і в Україні.

Останні перед війною роки науковці-історики республіки, зосереджені переважно в Інституті історії України АН УРСР, присягли розгортанню доволі активної дослідницько-публікаторської діяльності. Головною справою творчого колективу стала підготовка «Нарисів з історії України», п'ять випусків яких один за одним побачили світ у 1937—1941 рр. У них подавався системний погляд на історію України XII — XVII ст. Дещо роз'язував руки у цьому пошуку новий зовнішнь-ополітичний курс сталінського уряду.

З приєднанням восени 1939 р. Західної України відбулася територіальна «експансія» установи: у лютому 1940 р. почав працювати Львівський відділ Інституту історії України, котрий спочатку очолював відомий учений І. П. Крип'якевич. На початку вересня 1939 р. до лав РСЧА був призначений керівник сектора феодальної доби історії України

М. І. Марченко, який з жовтня 1939 р. до листопада 1940 р. працював ректором Львівського державного університету ім. І. Франка.

Перебування у західноукраїнському регіоні науковців установи мало одним з наслідків їх ознайомлення із здобутками закордонної національної немарксистської історіографії. Чималу колекцію таких видавчів привіз до Києва в 1940 р. М. І. Марченко, який повернувся на свою попередню посаду в Інституті історії України. Дякуючи йому, старший науковий співробітник П. А. Білик, наприклад, дістав можливість ознайомитися з працею О. Думіна «Історія Легіону українських січових стрільців, 1914 — 1918», а однокурсник Михайло Іванович, учений секретар установи М. І. Супруненко — з апокрифічною в СРСР книжкою В. Винниченка «Відродження нації». Зрозуміло, що кількість такої забороненої літератури, яка перебувала в обігу між знайомими-істориками, була значно більшою.

Цікаво, що у квітні 1947 р. під час ідеологічних нарад К. Г. Гусьвинтий та Ф. П. Шевченко згадували про знайомство із закордонною українською літературою як один з чинників, що спричинилися до наявності у виданнях інституту «помилки буржуазно-націоналістичного характеру» («в 1939 р. ми поїхали до Львова, почали сюди везти буржуазно-націоналістичну літературу»).

В останні перед нападом Німеччини місяці партійно-ідеологічний апарат поряд зі спробами адаптувати до нових зовнішньополітичних реалій громадську думку, спантеличену укладенням радянсько-німецького пакту 1939 р., вживав заходів до вироблення ідеологічної моделі, придатної для воєнного часу. Наслідком цих зусиль була поява своєрідного гібрида, що поєднував засадливі тези сталінізму і національно-патріотичні цінності з акцентуацією на російську історію, світову роль Російської держави. При цьому підкреслювалося, що держава нового тилу — Радянський Союз — тому посідає особливе, авангардне місце у світі, що своїм корінням в усьому пов'язана з імперією Романових. Відповідно від радянських цінностей місток перекидався до глибин російської історії. Родовід «радянського патріотизму» виводили від російського.

Виходило і так, що у Росії СРСР успадкував і її ворогів — іноземних загарбників, а також нечисленних друзів — слов'ян. В одному з виступів перед суспільствознавцями начальник Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) Г. Ф. Александров різко критикував їх за недоцінку історичного значення національної самосвідомості²⁵. Цей виступ відбивав реальну ситуацію: дух інтернаціоналізму став якось в'янути, а інстинкти відживалися патріотичні почуття. Це давалося взнаки і в Україні.

3 червня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР, старший майор державної безпеки П. Я. Мешник затвердив висновки службового розслідування випадків «порушення соціалістичної законності у практиці слідчої роботи у 1938 р.» групою працівників колишнього Управління держбезпеки НКВС УРСР. За застосування «методів фізичного впливу» до в'язнів, внаслідок чого, зокрема, під час допиту 26 липня 1938 р. загинув професор С. Д. Сташевський, підлягав попередньому арешту на десять днів з подальшим цілковитим звільненням з органів НКДБ його вбивця — молодший лейтенант Г. С. Гармаш (у 1938 р. — оперуповноважений 3 відділу УДБ НКВС УРСР)²⁶.

22 червня 1941 р. на території, котра вже стала чи мала найближчим часом перетворитися на арену бойових дій, за задалегідь підготовленими списками розпочалися і тривали кілька тижнів масові ув'язнення «неблагонадійних»²⁷. У перший же день війни той самої П. Я. Мешник затвердив постанову на арешт завідуючого сектором феодальної доби Інституту історії України АН УРСР М. І. Марченка. Михайло Іванович, який 23 червня опинився за ґратами, потрапив до цих проскрипційних списків на тій підставі, що він, мовляв, «висловлює націоналістичні погляди й виявляє тенденції до організованої контрреволюційної боротьби проти радянської влади, що в період роботи ректором Львівського державного університету ім. І. Франка (1939 — 1940 рр.) «брутально спотворював національну політику нашої партії», що нібито виявляє «терористичні та еміграційні настрої»²⁸.

Складні глибинні ідейно-політичні процеси, які не припинялися у роки війни проти фашистської Німеччини, прямо позначилися на діяльності Інституту історії України, евакуйованого разом з АН УРСР до м. Уфи (Башкирія). Визвольна війна проти німецького фашизму внесла певні корективи в концепцію його творчих планів. Науковці, кількість котрих зменшилася, зосередили зусилля на историко-патріотичній тематичі. Водночас велася робота над науково-популярним «Нарисом історії України», виданим в Уфі у 1942 р., перевиданим 1944 р. у Києві й опублікованим 1943 р. в Канаді. Тривала праця (розпочата ще в Києві) над чотиритомним підручником з історії України для вузів, перший том якого вийшов друком в Уфі 1943 р.

І у названих працях, і в серії науково-популярних брошур чи не вперше в радянській історіографії розповідалося про ратні подвиги українського козацтва, яке протягом віків стримувало польську й турецько-татарську агресію, про його видатних проводирів, «славних лицарів козацької» Петра Сагайдачного, Івана Сірка, Максима Кривоноса, Семена Палія, Івана Гонту та інших. Підкреслено патріотичний зміст, публіцистичний — з елементами ліризму — викад, несприхована туга за далекою, але рідною Україною, співчуття жакхавій долі українського народу під ярмом фашистських поневолювачів, гордість за його героїчну визвольну боротьбу не в усіх викликали адекватне реагування. Знаходилися ревнителі інтернаціоналізму та казенного оптимізму, які природні патріотичні почуття сприймали як націоналістичні, а, отже, антирадянські прояви.

Таким чином, вже в розпал війни намітилася тенденція до виявлення «українського буржуазного націоналізму», до «пошуку відомо» у середовищі українських інтелектуалів у радянському тилу. В листопаді 1942 р. Ю. І. Яновський з тривогою писав з Уфи секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди та агітації К. З. Литвиану: «Мені сказав М. Пестровський з білорі і гіркою той вираз, який він чув в стінах Академії: «Український націоналізм приймається під час війни за патріотизм, — але нічого, після війни ми з ним порухуємося»²⁹.

І це не були марні слова. Навіть в умовах евакуації всюдисуща радянська держбезпека, настигуючи своїми агентами середовище, в якому жила й працювала евакуйована інтелігенція, плела павутиння інтриг і змов навколо вчених, в тому числі й істориків. Кожне необережне слово, сказане у розмові під впливом поразок Червоної армії або внаслідок важких умов життя в евакуації, бралось на замітку й періодично у спеціальних повідомленнях доводилося до відома секретарів ЦК КП(б)У. І тут особлива увага приділялася «проявам українського націоналізму».

Є підстави вважати, що відправним пунктом в орієнтації на затискування національно-патріотичних моментів у діяльності творчої інтелігенції став інцидент, пов'язаний з доповіддю М. Т. Рильського «Київ в історії України», виголошеною 11 листопада 1943 р. у Москві на урочистих зборах АН УРСР, присвячених визволенню Києва. 30 грудня того ж року скорочений варіант промови з'явився українською мовою на шпальтах газети «Радянська Україна»³⁰.

Зупиняючись на основних віхах історії Києва, доповідач віддав належне прадам істориків мекшого — М. Грушевського, В. Антоновича, О. Левицького, О. Лазарського, — котрі таврувалися у 1920 — 1930-х рр. як «буржуазно-націоналістичні» дослідники. В аполітичній, спокійній манері М. Т. Рильський об'єктивістськи виклав драматичні сторінки історії головного міста України, утримавшись від характерних для тогочасної історіографії непомірних взнавлянь героїв і відповідного таврування антигероїв. І головне, як писав у зрідленій на замовлення ЦК КП(б)У закритій рецензії на доповідь Рильського знавний в ідеологічних колах професор-філософ Ф. Ф. Євєвич, «з 33-х сторінок доповіді тільки на двох аркушах в кінці Рильський сказав найзагалішні фрази про більшовиків, про Леніна, Сталіна»³¹.

Нестандартний виступ Максима Тадейовича викликав збентеження українських ідеологічних працівників, які були вже зорієнтовані на чергове корегування сталінської національної політики. І через три роки секретар ЦК КП(б)У К. З. Литвиан, згадуючи цю промову М. Т. Рильського, наголо-

шував, що на неї реагували навіть у ЦК ВКП(б) і що Рильський заслугоує «дійової критики в пресі»¹¹.

Зі січня 1944 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) Й. Сталін виступив з доповіддю «Про антилінійські помилки й націоналістичні перекручення в кіноповісті Довженка «Україна в огні». Рукопис твору О. П. Довженка атестувався як «платформа вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політики нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу»¹².

Що ж спричинило цей черговий ідеолого-політичний киверт? Як зазначалося вище, у складній передвоєнній обстановці, як і в найважчий, перший період війни, Сталін з огляду на необхідність зміцнити моральний дух населення, підірвавши його внутрішньою й зовнішньою політикою, змушений був (бодай тимчасово) відмовитися від насаджуваних у 1920 — 1930-х рр. історіографічних (та ідеологічних) нормативів, суціль орієнтованих на класові, соціальні цінності, що витіснили традиційні національні.

Перемоги Червоної армії й вигнання фашистів із загарбаних ними територій викликали піднесення патріотичних почуттів народу, зростання його громадянської свідомості, самоповаги, гідності, здатності до незалежних суджень, до нестандартних політичних оцінок. Ці, по суті, новонабуті в радянських умовах мислячою частиною суспільства риси суперечили панівній в усіх сферах життя, в тому числі духовній, командно-адміністративній системі й супутньому їй бездумно-безастережному підкоренню кожного громадянина бюрократичним інстанціям на чолі із мудрим «вождем і вчителем» — Сталіним. Отже, на тлі воєнних перемог виникла загроза для святаї святих системи — ідеологічної монополії партії.

З огляду на порушення балансу в стані умів, можливості неконтрольованого формування вільнодумства в середовищі інтелектуалів, що виходило за рамки більшовицького конформізму, у керівній верхівці зростала протидія цим процесам. Вона, звичайно ж, набрала потворних форм, коли неканонізоване розкриття патріотичної теми тлумачилося ренегатством ідеологічних асид як націоналізм, а нестандартна подача інтернаціоналістських сюжетів — як космополітизм.

Дедалі більшого поширення набував метод навішування ярликів «бездіяльності», «формалізму», «антинародності» тощо. Ще у розпал війни сталінське керівництво дійшло висновку про необхідність негайного наведення порядку в умах людей, аж до оголошення вирішального бою будьяким хитанням і ухилам та «справлення мізків» (за висловом Берія) інтелігентам, які відбилися від рук.

Було й ще одне міркування, на якому всіляко наголошували партійні ідеологи, — фактор зовнішнього впливу. По-перше, десятки мільйонів людей, тривалий час перебуваючи на окупованій території, зазнавали, незалежно від їхнього бажання, впливу діаметрально протилежної, ніж комуністична, але також тоталітарної — фашистської — ідеології. По-друге, мільйони людей у військовій формі, а також цивільних (якщо весті відлік часу з вересня 1939 р. — приєднання Західної України й Західної Білорусії до СРСР) уперше за роки радянської влади перетнули «священні й недоторкані» кордони країни й тривалий час перебували на території інших держав, де мали можливість ознайомитися з суспільним і господарським устроєм, повсякденним побутом населення цих країн, далеких (або донедавна далеких) від соціалістичного ладу. Для мислячої людини порівняння (об'єктивно неможливе за даних обставин) «у нас і у них» далеко не завжди (не завжди, бо слід враховувати й випадки — «вірую, хоч безглядую») було на користь «батьківщини трудящих» — Радянського Союзу.

З цього приводу секретар ЦК КП(б)У з ідеології К. З. Литвин вже на початку 1944 р. був на сполох, наголошуючи, що ворог, «будучи на нашій території, не сидів, склавши руки, що він проводив антирадянську пропаганду в масах нашого народу, і несправильно було б недооцінювати це»¹³. Подібне занепокоєння висловлював і член політбюро ЦК КП(б)У, заступник Голови РНК УРСР Д. З. Мануїльський: «Мільйони наших людей —

робітників, селяни, інтелігенція — зіткнулися віч-на-віч з цим капіталістичним світом, і це зобов'язує нас мобілізувати усі наші сили для упертої й систематичної боротьби проти капіталістичного світу... У нас немає гарантій від провикнення чужих нам ідеологічних впливів з-за кордону. З деякими рецидивами цих впливів ми вже зустрічаємось»³⁵. Отже, як бачимо, партійне керівництво одразу відчуло небезпечні для себе зміни ідеологічної обстановки у суспільстві.

Реконструюючи одну з найскладніших диспозицій на «ідеологічному фронті» часів Великої Вітчизняної війни, можна тільки догадуватися, як спиритно використав Сталін, якого обставини змусили зміняти з тактичних міркувань основні пропагандистські пріоритети, таку «козирину карту», як великоруський патріотизм, що нерідко межувало з шовінізмом. Звичайно, Сталін не помилявся, вважаючи, що в критичній ситуації воєнного часу основною силою, котра може врятувати державу, є найчисленніший серед народів СРСР — російський. «Звіди ж, — зазначає А. Авторханов, — і зовсім новий етап у національній політиці партії. Стара політика боротьби з великоруським шовінізмом визначається пройденим етапом, а боротьба з місцевим націоналізмом оголошується актуальним і перманентним завданням партії»³⁶.

Кульмінацією цих пропагандистсько-ідеологічних (а відтак, і історіографічних) змін став відомий тост Сталіна на прийомі у Кремлі на честь командуючих військами Червоної армії 24 травня 1945 р. Відкинувши як непотрібну інтернаціоналістську риторику, «батько народів» проголосив: «Я тло, насамперед, за здоров'я російського народу тому, що він є найвідважнішою нацією з усіх націй, котрі входять до складу Радянського Союзу.

Я піднімаю тост за здоров'я російського народу тому, що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівної сили Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни»³⁷.

Зміни у пріоритетах національної політики й пропагандистської роботи ВКП(б) далися зважати ще наприкінці 1941 р. А в 1942 р. вони вже поширилися й на кадрові питання. Нещодавно опубліковано доповіді Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) від 17 серпня 1942 р. «Про добір і висування кадрів у мистецтві», підписану Г. Ф. Александровим. У ній вперше за роки радянської влади наголошувалося на засиллі «інородців» у цій галузі культури, підкреслювалася необхідність оновлення керівних кадрів у відповідних установах, виховання та висування на ці посади митців російської національності³⁸. Зрозуміло, це була лише перша ластівка.

Отже, досягнення вирішальної переваги на радянсько-німецькому фронті й перехід Червоної армії у рішучий контрнаступ стали підставою для не менш рішучого ідеологічного контрнаступу, метою якого було зміцнення тоталітарного режиму, підвалини котрого захиталися, а імідж потьмарився внаслідок поразок 1941 — 1942 рр. І в цьому «одинадцятому сталінському ударові» важливе місце відводилося Україні. Тут, як вважали партійні ідеологи, «добрише попрацювала фашистська пропаганда», до того ж, могли впливати на настрої населення небезпечні для комуністичної ідеології ідеї національно-визвольної боротьби, що відбувалися у західних областях республіки.

З огляду на особливу обстановку в Україні в епіцентрі нового удару по ідеологічних ворогах опинилася єдина науково-дослідна установа історико-українознавчого профілю — Інститут історії України АН УРСР. Вперше діяльність інституту була піддана гострій критиці у травні 1944 р. Невдоволя після його повернення з евакуації. За завданням Управління агітації й пропаганди ЦК КП(б)У згаданий вище філософ-ортодокс, професор Ф. Ф. Євєвич підготував розгорнуту довідку «Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР». Ця автор починав здалеку — з історії формування установи. Вона, мовляв, створювалася на базі тих інститутів, де «найкраще панували Грушевський зі своїми послідовниками і прибічниками». У довідці згадувалися поряд Грушевський і Яворський, Студинський і Дорошенко, які «намагалися монополізувати фронт історичної науки на Україні». Багатоазначно підкреслювалося, що саме з цієї когорти вишшов професор Оглоблин, «який ще в перші роки радянської влади видав свою книгу, що починалась критикою Лєніна, а після вступу німців в Київ у 1941 р. була

призначений бургомістром Києва». Спільно з цією групою націоналістичних істориків, за Євевичем, діяли такі буржуазні націоналісти, як Скрипник і Затонський, що завдяки своєму високому становищу забезпечували їхню шкідливу діяльність.

У довідці червоною ниткою проходила думка, що в Інституті історії України «отаборилися» українські буржуазні націоналісти, а оскільки «український буржуазний націоналізм не має нічого спільного саме із всім народом, українським», то і «безплідною була діяльність цього колективу». Далі Федір Федорович давав, як йому здавалося, розгорнуту критичну характеристику основних положень теорії Грушевського та його школи, протиставляючи їм відомі зауваження Сталіна, Жданова і Кірова на конспікти підручників з історії І, особливо, «Короткий курс історії ВКП(б)».

Вчені інституту, на думку Євевича, лише створили ґрунт для написання праць з «наукової історії України», але самої «наукової історії України, навіть наукової історії II окремих періодів немає». Ф. Ф. Євевич посприяв ще «історико-філософському» — «емпіричним підходом до історії України»³⁹. Висновок у довідці робився невтішний: робота інституту вимагає докорінної перебудови. Маючи такий «авторитетний» документ, ЦК КП(б)У дівстав усі підстави для наведення порядку в Інституті історії України АН УРСР. Хоча в інституті в роки війни вдалося зберегти ядро наукового колективу⁴⁰, умови для творчої роботи були несприятливими: давалися знанки труднощі воєнного часу, перепади, побутова неадаптованість співробітників (остання проблема залишалася гострою і після повернення установи до Києва). Завважав постійний ідеологічний тиск, дрібязкове, малокомпетентне втручання з боку ЦК КП(б)У.

Істотною вадою колективу ще з довоєнного часу була нездорова обстановка в ньому, зокрема прояви групування. Не пощастило інституту в її керівника. Хоча на відміну від своїх попередників М. Н. Петровський був досвідченим і досить відомим науковцем, доктором наук, професором, але як директор, керівник складного, навіть прихильного творчого колективу не відповідав рівню такої наукової установи. Не спромігтися стати над далекими від науки пристрастями і колізіями, він, навпаки, втягнувся в них і вже цим об'єктивно сприяв створенню нездорової обстановки в установі.

Про атмосферу в інституті напередодні і в перший воєнний рік свідчить лист М. Н. Петровського президенту АН УРСР, написаний у лютому 1942 р., перед від'їздом у складі лекторської групи ЦК КП(б)У на Південно-Західний фронт. У цьому листі, що нагадував заповіт (адже автор відбував на фронт), з одного боку, й скаржу — з іншого, М. Н. Петровський давав таку характеристику колективу в цілому й окремо його співробітникам: «В цій війні [...] особливий склад Інституту історії України АН УРСР не весь виявився на належній височині». Автор згадував і «німецького шпигува» М. І. Марчевка, і знову ж таки О. П. Отлобляна як колабораціоніста: «В інституті є їх агентура, яка проводить політику на зря наукової роботи». Враховуючи воєнно-політичну кон'юнктуру, Петровський твердив, що внаслідок діяльності саме згаданих вище співробітників праці про братерство українського і російського народів «тлумачилися як антимарксистські», розхитувалася трудова дисципліна тощо⁴¹.

У свою чергу, М. Н. Петровський, як можна судити з документів, не користувався авторитетом ні в колективі, яким керував, ні в партійних інстанціях. Попри це він п'ять років залишався на посаді директора. Органи держбезпеки, які невипинно чатували на кожного науковця АН УРСР, давали ЦК партії таку характеристику М. Н. Петровського: «Плодять з сими священниками. Закінчив духовну семінарію. Підтримував зв'язки з націоналістично настроєними елементами. У 1928 р. за націоналістичну діяльність арештований. Був близький до Грушевського; в своїх працях протидував націоналістичні тлумачення, негативно ставився до колгоспів»⁴².

Людина «непролетарського» походження та ще й з вадами у біографії і характері⁴³, очевидно, влаштувала «директивні органи», даючи можливість їм безперешкодно маніпулювати таким керівником. У цьому ж контексті слід розглядати й образня М. Н. Петровського 12 лютого 1945 р. членом-кореспондентом АН УРСР. Відчуваючи «меканіцизм» своєї

біографії й естривке становище, Микола Несонович заваго викривав «вогортів».

Ідейно-політична та психологічна обробка учених-істориків, як і суспільствознавців загалом, набула форми «нарад», що проводилися Управлінням агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Перша з таких нарад, що нагадували скоріше звіти підлеглих перед високим начальством, відбулася в лютому 1945 р., наступна — через місяць, далі — у червні 1946 р., вересні 1946 р. і, нарешті, у квітні — травні 1947 р. Як правило, в центрі уваги учасників й інших нарад з ідеології, що скликалися ЦК КП(б)У, були питання історії України, переважно феодалної доби, а історики, головним чином науковці Інституту історії України, постійно брали в них участь⁴⁴, щоправда, на правах «хлопчиків для біття». На цих нарадах робили доповіді Д. З. Мануїльський, К. З. Литвин, І. Д. Назаренко, а також партпрацівники рангом нижче — І. Д. Золотоверхий, Л. М. Новиченко та ін. Найбільш представницька з нарад відбулася у травні 1947 р. На ній, крім 25 істориків і 15 провідних літераторів, а також названої вище партпрацівників, були присутні й виступали Л. М. Каганович і М. С. Хрущов.

При обговоренні стану і перспектив розвитку історичної науки основна увага приділялася «розвінчанню» М. С. Грушевського та його школи. Ініціатором обговорення майже на всіх нарадах виступав К. З. Литвин. Своїми надміру довгими промовами (ніколи тривалістю до чотирьох годин), переважно насиченими далекими від науки однобічними й упередженими характеристиками, брутальними висвітленнями й політичними ярликами та звинуваченнями, К. З. Литвин задавав тон цим засіданням, що відбувалися в дусі часу — як «безкомпромісна й необмежена критика і самокритика». Положення його доповідей були безсплячійшими і нагадували філіпінки: «Поглядя Грушевського на історію України є антинауковим націоналістичним глумаченням історичного розвитку України, і він їх червоною ниткою проводить крізь усю свою творчість»⁴⁵. «Шкідлива ідеологія», «шкідливий, антинауковий і антинародний характер положень», «ідейний арсенал української націоналістичної контрреволюції» — з допомогою цих та подібних висловів партійні ідеологи намагалися «викрити» науковий доробок видатного українського історика М. С. Грушевського.

Щоправда, коли йшлося про дискусійні історіографічні питання, «історики» від партпарату демонстрували цілковиту безпорадність. Зокрема, 30 квітня 1947 р., під час однієї із зазначених «виробничих нарад», провідний науковець Інституту історії України К. Г. Гуслистий, звернувшись до статті К. З. Литвина «Про історію українського народу», котру буквально напередодні опублікував московський «Большевик»⁴⁶, закінчив останньому туманні формулювання й суперечливі твердження щодо часу формування української народності. У відповідь Кость Захарович, який, очевидно, не мав наготові належної наукової аргументації, віддав перевагу ргітаному частоклолу реплік-запитань: «Ви хотіте дату?», «А как Вы считаете?»⁴⁷.

Не заглиблюючись у наукову дискусію, К. З. Литвин таврував Грушевського за його твердження, що Київська Русь не була колиською та прабабкннською трьох братніх народів, а надбанням лише українського народу, а також за тезу, що на всьому історичному шляху не класова, а національна боротьба мала вирішальне значення, була рушійною силою поступу людства. Особливо гострої критики з боку ЦК зазнавали «спроби Грушевського протягти концепцію, згідно з якою розвиток України нібито йшов ізольовано від дореволюційної Росії та Радянського Союзу»⁴⁸.

Всупереч школі Грушевського» К. З. Литвин намагався провести межу між цим народом як ворогом українського народу і російським народом (братнім народом, який, мовляв, завжди підтримував вільвольні змагання українського народу і його ж «споконічні» прагнення прилучитися до Росії, навіть шляхом втрати своєї національної державності). Грушевський не бачив різниці між царизмом і російським народом, твердив секретар ЦК: «Всі кращі якості він приписував українській нації, а всі гірші — російській... Це, по суті, є нічим іншим, як українським расизмом. Ці по-

гляди не випадково привели до українського фашизму, українсько-німецьких націоналістів»⁴⁹.

І. К. З. Литвин, й інші представники ЦК КП(б)У настійливо проводили думку, що Грушевського треба викривати не лише як «буржуазно-націоналістичного історика», але й як політика, активного діяча «контрреволюційної Центральної Ради», як ворога радянської влади, котрий і після повернення з еміграції в Україну не відмовився від власних кмібних поглядів, був одним з активних учасників СВУ»⁵⁰. У своїх настановчих доповідях партійні ідеологи, зокрема Д. З. Мануїльський, всіляко наголошували на несумісності концепції Грушевського щодо історичного шляху України з більшовицькою «ідейно-виховною роботою в масах», характеризували творчу спадщину видатного історика як теоретичну базу, ідейний арсенал повстанської боротьби під керівництвом ОУН — УПА в Західній Україні. Акцент робився на тому, що «школа Грушевського» справляла і справляє не завжди помітний вплив на умов української інтелігенції: «Її вплив проявляється іноді у наших літературознавців, письменників і критиків під час їхніх спроб висвітлювати й оцінювати видатні явища суспільної думки на Україні, творчість українських письменників...»⁵¹.

Підпорядкованими головній меті численних партійних засідань і нарад — мобілізувати творчу інтелігенцію на протистояння основному ворогу КП(б)У — Організації українських націоналістів — були завдання, які висували доповідачі перед аудиторією. Якщо К. З. Литвин формулював ці завдання у загальній формі, розглядаючи їх як складову «загального завдання на морально-політичному розгрома фашизму» (через рік після завершення другої світової війни), то його наступник — І. Д. Назаренко — їх конкретизував, закликаючи «ажити негайних заходів», «поставити всіх на ноги» для викриття поглядів Грушевського та його послідовників. До істориків АН УРСР він звернувся окремо: «Вважаєте, що основне завдання інституту — викриття концепції Грушевського. Допоможіть нам зізнаватися, виврати з коренем залишки буржуазно-націоналістичної ідеології»⁵².

Що ж конкретно пропонувалося протиставити «школі Грушевського», котра, мовляв, занадто вкоринилася в українській радянській історіографії? На думку ідеологів з ЦК КП(б)У, це мав бути «короткий курс історії ВКП(б)», що є зразком для кожного історика — скарбівня теоретичних знань для кожного науковця»⁵³.

Стенограми нарад, що збереглися в архівних фондах, передають обстановку на них, далеку від виваженого наукового розгляду назрілих складних проблем. Натомість на цих зібраннях панувала гнітюча атмосфера грізних розносів, брутальних звинувачень, «пошуку відомо». Владні структури, що особливо комфортно почувалися, втілюючи у життя дане гасло — «поділяй і володарюй», змушували істориків виступати з критикою «помилки», власних і колег, всіляко захоплювали взаємні звинувачення й незгоду в науковому середовищі.

Особливо характерною щодо цього була остання нарада істориків (квітень — травень 1947 р.), в якій брав участь і виступав перший секретар ЦК КП(б)У Л. М. Каганович. Він «багатий» історіографію своїми глибокими теоретичними спостереженнями щодо «серйозних упущень на історичному фронті і корінних помилок в історії України». Каганович, зокрема, почав залякувати істориків у властивій йому манері: «Від Грушевського та його школи залишилися тоненькі, невидимі нитки, котрі треба схімично знищити... Завжди найнебезпечнішою була брехня, котра є правдоподібною... Вона бентежить деяких недосвідчених у марксизмі людей. Ось які ці нитки»⁵⁴.

Що ж до рядових «бійців історичного фронту», то вони, своєчасно зорієнтувавшись, почали звинувачувати один одного, а переважно самих себе в опортуністичних, антинаукових і навіть буржуазно-націоналістичних помилках. Ледь не всі виступаючі вимагали «суворих і критичних рецензій» їхніх праць. Скориставшись з цього, Л. М. Каганович запропонував

кооперацію (а, по суті, «шефство») Інституту історії АН СРСР з Інститутом історії України АН УРСР. Внаслідок було те, що вже у листопаді 1947 р. академіки Г. М. Панкратова і І. І. Мінц почали рецензувати праці істориків України. Недоліки цих досліджень вони пояснювали слабкою марксистсько-ленінською підготовкою авторів, їх неможливістю застосовувати загальні положення марксизму до конкретних умов України⁵⁵.

Особливі претензії були пред'явлені до групи істориків із Західної України. Хоча на жодну з нарад до Києва їхніх представників не було запрошено, тема західноукраїнської гілки історіографії раз-по-раз порушувалася і на закритих, і на відкритих зборах та нарадах. Відчувалося особливе занепокоєння владних структур станом справ у західноукраїнському регіоні, ставленням місцевої інтелігенції й до радянської адміністрації з її «новациями», й до повстанської боротьби у краї. Отже, досить діяльна і авторитетна група львівських істориків перебувала в центрі особливого інтересу як місцевого, так і київського партійного керівництва. Наголошувалося, що ця інтелігенція формувалася у буржуазному суспільстві, і значна її частина була виразницею ворожої марксистської ідеології. Підкреслювалося й те, що на політичні переконання західноукраїнської інтелігенції впливали складні історичні умови, в яких проходив розвиток цього регіону України, що тривалий час перебував під політичним, економічним та соціальним ярмом сусідніх країн. «Вони хиталися й перекидалися від однієї влади до іншої протягом цілого покоління», — так неважливо відгукувалися про інтелігенцію західноукраїнських областей.

Нині важко судити, чому львівські або чернівецькі історики не одержали запрошення йти жодну з численних ідеологічних «зустрічей», що відбувалися в Києві у 1945—1947 рр. Ймовірно, працівники ЦК розглядали цих істориків як завжди чужорідне тіло у когорті, хоча й небезгрішних, та все ж «своїх», радянських істориків.

Але оскільки у львівських, зокрема, істориків «міцно вкорінилися антинаукові погляди на характер історичного процесу, запозичені у Грушевського» (так партійні документи характеризували їхній світогляд), то їх, зрозуміло, не залишили поза увагою. За вказівкою ЦК КП(б)У у 1946 р. Львівський обком партії організував кілька розширених пленарних засідань кафедри історії ЛДУ, на яких обговорювалося ставлення місцевих істориків до Грушевського та його школи. До виступів на засіданнях залучили й прихильників цієї школи (очевидно, щоб дати їм можливість остаточно «розкритися», а, ймовірно, визнати власні «помилки») професорів І. П. Крип'якевича, М. М. Кордубу та деяких інших.

Як зазначалося на республіканській нараді з пропаганди при ЦК КП(б)У (червень 1946 р.), у доповідях і виступах львів'яни визнавали певні «помилки», критикували навіть окремі положення праць Грушевського. «Але в той же час оспівували його як видатного ученого, багато говорили про його заслуги перед українським народом, показавши тим самим, що це продовжує знаходитися у полоні його націоналістичних концепцій. Так, професор Крип'якевич твердив, що радянська історіографія вважала за основу праць Грушевського, відкинувши лише окремі його тези...»⁵⁶. Як інцидент, що стався на засіданні кафедри, кваліфікувався той факт, що, коли тему доповіді професора М. М. Кордуби Львівський обком партії сформулював як «Буржуазно-націоналістичне висвітлення древньої історії України, особливо Київської Русі та періоду феодальної роздробленості у Грушевського», Мирон Михайлович привів її у відповідність до наукових норм, а саме: «Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України».

В інформації для ЦК КП(б)У зазначалося: «У своїй доповіді професор Кордуба говорить, що Грушевський як вчений займає велике місце в українській історіографії, що він вперше дав на основі історичних фактів цілісний образ минулого України і тим дав тверду підставу для зросту національної свідомості українського народу. Саме цим Грушевський здобув визначне місце серед істориків всього слов'янського світу. Професор Кордуба прямо заявив, що йому болісно слухати осудження, якому піддали

Грушевського його рідні земляки-українці. Бо народ, який не поважав своїх великих людей, не поважав себе»⁵⁷.

Особливого тиску зазнав провідний західноукраїнський історик І. П. Крип'якевич, котрий, мовляв, намагався «примирити буржуазно-націоналістичну теорію з радянською історіографією». Цькування поважаючого вченого, якого водночас звинувачували у колабораціонізмі, не знало меж. Одного разу, наприклад, І. П. Крип'якевич, перебуваючи у Києві, у коридорі Інституту історії України зустрівся з С. М. Белоусовим, з яким познайомився ще в довоєнні часи. По-приятельському, невимушено обіймалися. Проте сталося це при свідках, і С. М. Белоусова негайно звинуватили у спілкуванні, мало не дружбі, зі «зрадником Батьківщини». На одній з республіканських нарад у зв'язку з цим його критикували за «безпринципність». Присутній на ній Сергій Миколайович не витримав: «Ну, яка, зрештою, різниця: обійняв, не обійняв?» У відповідь секретар ЦК КП(б)У К. З. Литвин повчально зауважив: «Це має значення: дивлячись кого обіймають — товариша чи обіймати Крип'якевича»⁵⁸.

Зрештою, відомого історика було піддано остракізму. У постанові ЦК КП(б)У «Про роботу секції АН УРСР у квітні 1947 р.» вказувалося: «Вважати абсолютно неприпустимим той факт, що по плану робіт Інституту історії АН УРСР як співатора праці «критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського та його школи» висунуто учня і дослідника Грушевського Крип'якевича І. П. [...] Вважати це грубою помилкою комуністичної групи Академії наук УРСР»⁵⁹. А далі вже як вирок трибуналу: «Дати розгорнутий виступ з критикою історичної концепції Крип'якевича (Грушевського), що привела його до табору фашизму»⁶⁰.

У серпні 1947 р. справу «школи Грушевського», що надто затягулася, було, нарешті, вирішено. Увінчалася це прийняттям постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня). У ній провідний колектив українських істориків звинувачували в навісному відході від святосвятого — більшовицького принципу партійності, відродженні реакційних вигадок українських націоналістичних істориків, проповіді націоналістичних настанов, негативному впливі на викладання історії України у вузах тощо⁶¹.

Наслідки нещадної, замішаної на страху, непереможності й примусі, сталінської переорієнтації радянської історіографії дорого коштували українській історичній науці. Було, образно кажучи, brutalно переламано її хребет, ледь не стовідсотково обірвані історіографічні традиції та надбання. За вказівкою ЦК КП(б)У черговий раз перевірили й профільтрували фонди бібліотек та архівів, звідки вилучалося все, що могло навіть нагадувати «красомолу». У душах, свідомості істориків на тривалій час запанували безініціативність й пристосуванство.

Постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» таврувалися «складені в антимарксистському дусі й такі, що містять «грубі політичні помилки та перекошення буржуазно-націоналістичного характеру», колективні праці інституту: «Історія України: Короткий курс» (К., 1940. — 412 с.) за редакцією С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка та Ф. О. Ястребова; «Нарис історії України» (Уфа, 1942. — 212 с.) за редакцією К. Г. Гуслистого, Л. М. Славина та Ф. О. Ястребова; перший том «Історії України» під редакцією професора М. Н. Петровського (Уфа, 1943. — 330 с.)⁶².

Ось чому «справою честі» колективу установи на найближчі десять років стало створення «марксистського» короткого курсу історії України. Директивними рішеннями до обговорення концепції видання було залучено вузівських викладачів історії в УРСР, а також фахівців з Москви та Ленінграда. З 2 грудня 1947 р. по 17 лютого 1948 р. в Інституті історії АН СРСР у Москві під головуванням В. Д. Грекова за участю співробітників Інституту історії України відбулось обговорення періодизації та плану-проспекту майбутнього видання. На відміну від попередніх колективних монографій, де періодизація базувалася переважно на подіях політичної історії,

враховувалося перебування України у складі чужоземних державних утворень, в основу періодизації курсу було покладено марксо-ленінські положення (із значною домшкою їхнього сталінського вульгарного тлумачення) про соціально-економічні формації. З директивної ласки акцент робився на «тісному зв'язку історії України з історією інших народів СРСР»⁶³, насамперед російського.

Написання короткого курсу історії України завершилося у 1948 р. Відтак настала стадія марудного обговорення його тексту на нарадах у Москві й Києві із залученням вузівських викладачів УРСР та науковців Білорусії й Молдавії. Зростання обсягу спричинило необхідність поділу чергового макета на дві частини (томи) й зміни назви на «Історію Української РСР». Після багаторазового обговорення, рецензування й доопрацювання до вересня 1950 р. було остаточно підготовлено ледь не стерильний текст. Перший том праці побачив світ (російською та українською мовами) у 1953 р.⁶⁴, другий — у 1956 р.⁶⁵

Процедура підготовки двотомника «Історія Української РСР» викликала критику з боку московських колег. У передовій статті «За глибоке наукове вивчення історії українського народу» редколегія «Вопросов историче-ских» зауважувала: «Протягом багатьох років обговорюються макети II тому «Історії Української РСР». Безконечні переробки цього тому не завжди поліпшують його якість й частенько зводяться до того, аби надати цій праці більш «об'єктивний» вигляд, зняти спірні й гострі питання й цим попередити можливість критики. Проте критику повинні викликати саме такий підхід до підготовки цієї праці, бо він завдає шкоди науці»⁶⁶.

Попри цілком зрозумілі недоліки, вихід двотомника був певним досяг-ненням колективу інституту, став ставпою подією у розвитку національної історіографії. Якщо брати, наприклад, такий умовний показник, як індекс цитування, то сторінки відповідних розділів «кращого підручника національної історії»⁶⁷ в еміграції — двотомної «історії України» Н. Д. Полонської-Василєнко (Мюнхен, 1972—1976), — вже тричі перевищеного у незалежній Україні, рясніють численними посиланнями на перший том «Історії Української РСР» (йдеться, насамперед, про написані Ф. О. Ястребовим розділи «Розклад і криза феодално-кріпосницької системи» та «Розвиток промислового капіталізму»)⁶⁸.

В зв'язку із розширенням тематики досліджень Інституту історії України за рахунок питань загальної історії та історії міжнародних відносин у березні 1953 р. його було переіменовано на Інститут історії АН УРСР.

Урізноманітнення наукової проблематики установи в першій половині 50-х рр., піднесення фахового рівня досліджень відбувалися за суперечливих умов доби пізнього сталінського тоталітаризму, а потім — перших кроків хрущовської «відлиги». Смерть Сталіна стала потужним імпульсом для дослідників радянської доби історії України. Проте й тоді, як і раніше, науковці, котрі вивчали феодалне минуле, мали набагато більше можливостей для виявлення власної творчої індивідуальності, зазнавали менших обмежень. Навіть святкування 300-річчя Переяславської ради, яке, з одного боку, принесло нові зразки ідеологічного диктату (йдеться про постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів Союзу РСР і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя воз'єднання України з Росією» та «Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу), з іншого — дозволило українським історикам ґрунтовно дослідити перебіг подій 1648—1654 рр. В науковий обіг було введено значний масив документального матеріалу, в тому числі з архівосховищ Польщі, Румунії, Чехословаччини⁶⁹. У 1956 р. вийшла друком перша з циклу узагальнюючих монографій В. О. Голобубцького з історії українського козацтва⁷⁰.

Такими були основні віхи першого (1936—1956 рр.) двадцятиріччя існування Інституту історії України НАН України.

* * *

- ¹ К інженерно-історик Сборник. — М., 1938. — С. 37.
- ² Там же. — С. 38.
- ³ Довженко О. П. Україна в огні: Кіровоград, щоденник / Упоряд. і автор передм. О. М. Пасуха. — К., 1990. — С. 135.
- ⁴ Дня: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останні досягнення (1924 — 1934). — К., 1993. — С. 110 — 144; Історія Академії наук України, 1918 — 1993 / Редкол.: Б. Е. Платон (голова) та ін. — К., 1994. — С. 71—73, 77; та ін.
- ⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 17, спр. 443, арк. 41 — 43.
- ⁶ Дня: Ястребов Ф. «Тому великого перша половина»: М. Грушевський, Історія України-Руси. Тому 9-го перша половина (Хмельниччини роки 1650—1653). — ДВУ, 1928. — 601 с. // Правор марксизму. — 1930. — № 1. — С. 133 — 148; Ястребов Ф. Націонал-фашистська компетенція селянської війни 1648 р. на Україні: З приводу 2-го половини ІХ т. «Історія України-Руси» влад. М. Грушевського // Записки Історично-археологічного інституту. — К., 1934. — № 1. — С. 55 — 120. Остання речення починається із авторського застереження-кавітки: «Число помилок принесли у свій час і автор цих рядків як з однієї револуції буржуазно-демократичної й пролетарської, так і в однієї селянської війни 1648 р. на Україні, ухилившись в цих оцінках до твердження Скрипника. Автор засудив і засуджує свої помилки, а одну з них (оцінка селянської війни 1648 р. [..] як «великої буржуазно-революції») виправлює в цій статті, вступуючи з розгорнутим критикою поглядів Грушевського на селянську війну середини XVII ст. на Україні [..]» (Там же. — С. 57—58).
- ⁷ Дня: Довженко О. П. Україна в огні. — С. 135.
- ⁸ Дня: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936 — 1966 гг. — К., 1986. — С. 34—35.
- ⁹ Дня: Полонська-Василенко Н. Историца наука в Україні за советської доби та доля істориків // Сборник на пошану українських учених, звинувачених більшовицькою Москвою / Записки НТШ. — Т. 173. — Париж; Чикаго, 1962. — С. 43.
- ¹⁰ Дня: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Нава праця. — С. 35.
- ¹¹ ДА СБУ, спр. 46560-ФП, арк. 78 зв.
- ¹² Дня: Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // Укр. іст. журн. — 1996. — № 1. — С. 108 — 109.
- ¹³ ДА СБУ, спр. 46347-ФП, арк. 77 — 77 зв.
- ¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4291, арк. 189.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Докладніше про М. І. Марченка див. Рубльов О. С. Нава праця. — С. 106—108.
- ¹⁷ Дня: Верба І. В. О. П. Оглоблин // Укр. іст. журн. — 1995. — № 5. — С. 96.
- ¹⁸ Статевський Євген Дмитрович (1874—1938) — нар. у м. Зінківка Лещачеського пов. Кам'янець-Под. губ. Закінчив Тульську гімназію, історико-філологічний та юридичний факультети Київського ун-ту с. Володимиря (1908). Був залучений на кафедру російської історії для підготовки до професорського звання. Мавбу ученє відрядження (1909—1911), слава магістрського іспит (1912) і був обраний приват-доцентом ун-ту с. Володимира та Київських вищих жіночих курсів, доцентом Київського комерційного ун-ту. Захистив дисертацію «Нариси з історії народознавства Михайла Фелоровича. Ч. 1. Московське суспільство і держава перед Смоленською війною» (1913). В одержав ступінь магістра російської історії. Екстраординарний професор Київського комерційного ун-ту (з 1914), ун-ту с. Володимира та Київських вищих жіночих курсів (з 1915). 1919 р. надрукував докторську дисертацію «Смоленська війна 1632—1634 рр.» і був зрештою у правах з доктором університету, одержав звання ординарного професора. 1918 р. обраний до складу Ін-ту по вивченню економічної кон'юнктури України УАН, брав участь й очолював (1919) Львівсько-Київський Ін-т. Працював приват-доцентом Новоросійського ун-ту в Одесі (1920). З 1920 р. у Києві — професор, зав. кафедрями, декан (Ін-т народного господарства, Ін-т землеробства, Київський землевпорядкувальний технікум). У 1921—1923 рр. одночасно професор та зав. кафедрями ІНО та сільськогосподарського ун-ту Кам'янець-Под. Працював у Комісії народного господарства ВУАН, очолював Музей сільськогосподарської промисловості Пукротресту. Фахівець з рос. історії, економічної історії Росії, України, Зах. Європи, зокрема економічної історії селянства, історії кадастру, податків та податкової політики. З 1934 р. на пенсії. У 1937—1938 рр. ст. наук. співр. — консультант Ін-ту історії України АН УРСР.
- ¹⁹ Органом ВУЧК-НКВС УРСР арештовувався у липні 1919 р. (васуджений до страти із переведенням згодом до категорії заручників, потім звільнений) та 1930 р. (в зв'язку з арештом у справі СБУ, згодом звільнений).
- ²⁰ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 7, арк. 33.
- ²¹ Дня: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Нава праця. — С. 36.
- ²² Під час реабілітації колишніх своїх колег у 1957 р. К. Г. Гуслистий, зокрема, свідечок: «І Спосаренко, і Трегубенко були молодими представниками радянської історичної науки, працювали добросовісно, проте нічого серйозного не створили [..]. 19 серпня 1960 р. я, о. директор Інституту історії І. О. Гурій відповів на лист Слідчого управління КДБ УРСР: «Інститут історії АН УРСР повідомляє, що окремих друкованих праць Гуристрибе В. В. не має. Стосовно підручника «Історія України», над складанням якого разом з іншими працював Гуристрибе, повідомляємо, що підручник цей не вийшов з друку, а рукопис його в Інституті історії не зберігся» (ДА СБУ, спр. 46331-ФП, арк. 97; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 5223, т. 1, арк. 66).
- ²³ У північті сучасників закарбувалися окремі індивідуальні риси загублених співробітників Інституту. Так, Ф. О. Ястребов із вересня 1937 р., пригадуючи своїх колег, які відійшли з життя в часи сталінських репресій, свідечок: «Вовсім колективна істориків, робота яких у важке мого время (1936 — 1937 рр. — О. Р.), был дружными, в них не наблюдалось никаких

склоп, ніяких личних стокнивеній, а если и были споры, то они носили исключительно деловой, научный характер, а без таких споров-дискуссий, как известно, не может работать ни одно научное учреждение.

Тепер скажу несколько слов о каждом из перечисленных мною лиц. 1) *Слюсаренко*. Я помню его хуже, чем других, скажу лишь, что я всегда был с ним в хороших отношениях и нередко с ним беседовав на равные темы. 2) *Трегубенко* отличался тупостью, писал, как ученый, слабо, был человеком малокультурным, но совершенно беззлобным. 3) *Скубішский*, с которым я много работал вместе, был чрезвычайно трудоспособным человеком, но не обладал быстрым воображением и всякие научные выводы давались ему нелегко, недостаток таланта он старался возместить крайним усердием. В личной жизни был скопидомом, экономил на всем (чао ж рису характеру Т. Т. Скубішського відзначав і К. Г. Гуслистий. — О. Р.). Характер у него був немого утрюмий, но в общем неплохой, работать с ним было легко, он никогда не мешал работе своих товарищей. 4) *Гуристримба*, как и Трегубенко, был слабо умственно развит, говорил самые простые вещи каким-то путаним, малопонятным языком и, попросту говоря, ніскуда ученым не был, а товарищем был неплохим. 5) *Гребенчик* был способным человеком ясным и быстрого ума, немного с леной. До ВУАМЛІНна он был в Інституті красной профессуры, занимался в семинаре Покровского. Прекрасный товарищ, веселый, любитель выпить, Гребенчик был очень общителен и прост в обращении. В моей памяти он остался как один из лучших моих приятелей тех времен (документ зберігається у приватній колекції).

²² Полонська-Василенко Н. Назв. праць — С. 49—50.

²³ Там же — С. 47.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56543, арк. 20.

Перша із зазначених праць історика опублікована у 1968 р. (Дня: Сташевський Я. Е. Д. Історія доклатістическої рентги на Правобережній Україні в XVIII — першій половині XIX в. / Отв. ред. В. А. Романовский / Інститут історії АН ССРСР. — М., 1968. — 484 с.).

²⁵ Пётров В. Л. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. — 1995. — № 6. — С. 5.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56543, арк. 28 — 33.

Обставини загибелі професора Є. Д. Сташевського слідчий Г. С. Гармаш пояснював так: «Після застосування до Сташевського фізичного впливу він пів на стільць й одразу ж завалився зі стільця, зававшись головою о залізний ріг грубо, й помер» (Там же. — Арк. 30).

²⁷ Дня: Коваль М. В. Україна: 1939 — 1945. Малоюдомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 49 — 50.

²⁸ Дня: Михайло Марченко / Публ. О. С. Рублюк // Укр. іст. журн. — 1996. — № 1. — С. 119.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 29 зв.

³⁰ Дня: Рильський Я. М. Т. Збір. тв.: У 20 т. — К., 1967. — Т. 17: Публіцистика. 1935 — 1952. — С. 116 — 134, 459.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 266, арк. 9.

³² Там же, спр. 514, арк. 19 — 20.

³³ Дня: Історія української літератури XX ст.: У 2 кн. Навч. посібник / За ред. В. Г. Дючника. — К., 1994. — Кн. 2, ч. 1: 1940-ві — 1950-ті рр. — С. 335 — 336.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 200, арк. 78.

³⁵ Там же, спр. 436, арк. 423, 426.

³⁶ А в т о р к а і о в а. И. Империя Кремля. — Минск; Москва, 1991. — С. 43.

³⁷ С т а л и н И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. — 5-е изд. — М., 1948. — С. 196.

³⁸ Дня: Родина. — 1991. — № 6/7. — С. 74.

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 864, арк. 5.

⁴⁰ Але, зрозуміло, кадровий склад установи у 1941 — 1945 рр. зазнав істотних змін. У складі Червоної армії на фронті загинули К. В. Максимчук (на початок воєнних дій очолював Львівський відділ інституту) та Б. Л. Погребінський. Як вже зазначалося, 23 червня 1941 р. НКВД УРСР арештував керівника сектора історії України періоду феодалізму М. І. Марченка. Звільнення з-під варті 12 лютого 1944 р. Михайло Іванович вже не повернувся до інституту, перейшовши на викладацьку роботу до Київського педінституту, а згодом до КДУ.

У вересні 1941 р., після окупації гітлерівцями Києва, змінили свою ідеологічну орієнтацію окремі працівники Інституту історії України старшої генерації. Завідуючий сектором історії України періоду капіталізму доктор історичних наук О. П. Оглоблин з 23 вересня по 29 жовтня 1941 р. очолював Київську міську управу, а з 17 квітня по 18 листопада 1942 р. керував Музеєм-архівом переходної доби історії м. Києва (Дня, докладніше: Верба І. В. О. П. Оглоблин // Укр. іст. журн. — 1995. — № 6. — С. 93 — 94). Старший науковий співробітник, доктор історичних наук Н. Д. Полонська-Василенко за «нового порядку» була призначена на посаду директора Археологічного інституту, а з грудня 1941 р. одночасно керувала Центральним архівом давніх актів, співробітничала також з Музеєм-архівом переходної доби (Дня, докладніше: Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України У 2 т. — К., 1992. — Т. 1: До середини XVII ст. — С. XXXVIII — XXXIX; Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7/8. — С. 78 — 79).

У популярному підручнику «Історія України», підготовленому до передавання у липні 1941 р., його автор — ачорашній працівник Львівського відділу Інституту історії України, відомий дослідник І. П. Криг'якевич писав: «Коли в 1939 р. у боротьбі з Німеччиною впади Польща, західноукраїнські землі дісталися під владу московських більшовиків (СССР). Везиуди

загнеало українське національне життя — кожна держава на свій лад намагалася вивести український народ.

І аж 1941 р. приніс Україні світанок нового життя. Большевицька тюрма народів, надто ченя революційною пропагандою та боротьбою поневолених націй, в першу чергу української нації, залетів під ударами німецької зброї. У Східній Європі твориться новий світ. У кримлянік заміганнях і Україна добує собі волю і самостійність» (Дня: Кривігевича І. Історія України. — Львів, 1941. — С. 69).

Одноразово варто відзначити, що І. П. Криг'якевич не шукав посад чи відомого становища у тогочасному українському національному русі й відмовився бути заступником голови Українського державного правління з питань народної освіти в уряді Я. Стецька (гобо після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові ОУН-Б Акту відновлення Української держави) (ІДЛДВУ України, ф. 3833, оп. 1, стр. 10, арк. 1).

Спонукальні мотиви, що привели зазначених науковців-істориків на шлях колабораціонізму, зрозумілі. В першу чергу, це була відраза до тоталітарного сталінського режиму, що мала особистий підтекст. Так, по-перше, О. П. Оглоблин сам зазнав репресій (побував у в'язниці, вийшов, але кілька років його цукалили за «немарксистські» погляди, котрі він, мовляв, «протязував» у своїх працях, казав, у власних «помилках», позбавлявся роботи за фактом тощо), а Н. Д. Полонська-Василенко мала гірший досвід репресій щодо свого чоловіка — академіка ВУАН М. П. Василенка, а також й сама зазнала вітних утисків з боку влади. По-друге, німецька окупаційна адміністрація спочатку (протягом літніх місяців, а то й тижнів) заохочувала підтримку української руку. За цих обставин, здавалося б, з'явилася можливість реалізувати свої теоретичні наміри, про які можна було лише мріяти за радянських часів, скласти бодай реєстр втрачених українській культурі сталінським пануванню, висловити розчарування про репресії. Але у швидкому часі тивчасова прихильність німецької влади до української руку обернулася на свою протилежність. (Дня, напр: Листи І. Криг'якевича до О. Оглоблина з 1941 — 1943 рр. / Публ. Л. Виняра // Український історик. — 1990. — № 1/4. — С. 164 — 177).

Зрозуміло, що для зазначених науковців з відновленням радянської влади в Україні залунався єдиний вихід — еміграція на Захід, чим і скористався О. П. Оглоблин та Н. Д. Полонська-Василенко. З якихось психологічних мотивів залишилися у Львові І. П. Криг'якевич, який уникнув фізичних репресій, але викликав на себе у другій половині 1940-х рр. атаки критики з боку ідеологічних інстанцій за «націоналістичні погляди», «зраду інтересів українського народу» та ін. З 12 вересня 1946 р. І. П. Криг'якевич був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР у Києві, що дає розглядати як своєрідну ітернування, котра свідчилося жше у травні 1948 р. Відтоді Іван Петрович дістав можливість повернутися в Західну Україну. На початку 1950-х рр. акційно-знаного факцією історії Хмельницького підлягав його оспівування, у зв'язку із наближеннями кінця війни 1954 р. У 1953 — 1962 рр. І. П. Криг'якевич очолював у Львові Інститут суспільних наук, 1958 р. став дійсним членом АН УРСР.

З лютого 1943 р. член-кореспондент АН УРСР С. В. Юшков з Алма-Ати надіслав до агітупову ЦК КП(б)У допомождо записку, де висловлював власні міркування щодо завадно розвитку історичної науки та підготовки кадрів науковців-істориків в УРСР. У документі, зокрема, йшлося про нагальну потребу «вдання історичного журналу українською мовою, про розширення тематики досліджень Інституту історії України з рахунок питань всесвітньої історії і перетворення установи на Інститут історії. Водночас пропонуваалося поповнити склад і лави співробітників інституту за рахунок вузівських викладачів УРСР, істориків-українців, які працювали поза межами України, та дослідників — не українців, котрі спеціалізувалися в історії України в наукових центрах РРФСР (ІДЛДВУ України, ф. 1, оп. 70, стр. 46, арк. 117 — 121).

Кадрові втрати серед істориків України (поряд з втраченим іншим представою інтелектуальної еліти) привернули увагу першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрушова в час, коли треба було відновлювати партійно-радянський апарат у республіці, повертати до Києва з евакуації АН УРСР. Зі жовтня 1943 р. напередодні вирішального бою за столицю УРСР, помічник Хрушова П. М. Галочка надіслав за дорученням шефа меморандум до наркома держбезпеки УРСР генерала С. Р. Савченка. У документі містилися пропозиції 48 іменних діячів науки і культури України, зокрема 10 ячених-істориків.

Повиненши він таким чином: «Подано список людей, відносно яких слід було б з'ясувати, чи є можливість пригнати їх до роботи в тому або іншому науковому чи мистецькому закладі УРСР».

По Інституту історії АН УРСР:

В цьому Інституті відчувається гострий брак наукових робітників. Багато досить кваліфікованих істориків року 32 — 37 вийшли з України. Певна частина з них була звільнена зі школою М. Грушевського.

Вийшли з України, вони влаштувалися на роботу в історичних закладах інших міст: Москва, Ленінград, Київська кодо. Репресії вони не підлягали. Певна частина людей з цього списку репресії (адміністративна висилка, а то й ув'язнення) підлягала, але враз звільнені і працює в тих або інших радянських установах». Далі перераховувалися прізвища й наводилися коротенька характеристика Л. О. Оксиченка, М. Е. Слабченка, В. О. Пархоменка, В. С. Євфимовського та інших відомих свого часу українських дослідників ІДЛДВУ України, ф. 1, оп. 23, стр. 699, арк. 10 — 11).

Потри оптимістичної тож заперення відповідь НКДБ УРСР була мільйонним репресивний шир поглинув свої жертви, ті ж, хто чудом уцілів, називали були втрачені для історичного українства (Дня докладніше: Ахютин Ю., Табачок Д. Український синодик Хрушова // Репрессоване «вродження» / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. — К.,

1993. — С. 28—53). Дякуючи становию хіба що Л. О. Окіншевич, який змігував в часи війни. Втім, наявність цих документів дає можливість, ймовірно, зрозуміти мотиви незначайно «якісого» повоєнного владі з І. П. Кригачевцем після визволення території УРСР.

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 48, арк. 2—4.

⁴³ Там же, оп. 23, спр. 2473, арк. 2—3.

⁴⁴ Про становлення М. Н. Петровського як історика див. докладніше: Дмитрієнко С. Студентські роки Миколи Петровського // Сверхський літопис (Чернівці). — 1995. — № 4. — С. 96—103.

⁴⁵ Один із цих штатних «кляпчиків для биття», створений науковою співробітницею Інституту історії України К. Г. Гуслистий, очевидно, висловлюючи думки багатьох присутніх — фахових істориків, — почав свій виступ на нараді 30 квітня 1947 р. із такого пасажу: «Гораріші, Дмитро Захарович (Мануйльський. — Авт.) вчора сказав, що нібито я намагаюся відмовчатися. У мене таких намірів ніколи не було. Навпаки, я виступаю, може, більш, ніж мені треба виступати. На против'язного року у нас вже відбулося кілька засідань, і на кожному засіданні доводиться виступати. Я хотів би, щоб у майбутньому ми менш виступали, а більш займалися конкретними ділами [...]» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 753, арк. 246).

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 436, арк. 27.

⁴⁷ Див.: Литвин К. Об історичному українському народі // Більшевик. — 1947. — Апрель. — № 7. — С. 41—56.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 753, арк. 260—261.

⁴⁹ Там же, спр. 436, арк. 73.

⁵⁰ Там же, спр. 514, арк. 9.

⁵¹ Там же, арк. 9 — 13.

⁵² Там же, спр. 436, арк. 81.

⁵³ Там же, арк. 35; спр. 539, арк. 10—11.

⁵⁴ Там же, спр. 514, арк. 14.

⁵⁵ Там же, спр. 753, арк. 47—48.

⁵⁶ Там же, спр. 823, арк. 5.

⁵⁷ Там же, спр. 436, арк. 35—38.

⁵⁸ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінізм і доля західноукраїнської інтелігенції (20 — 50-ті роки ХХ ст.). — К., 1994. — С. 216—217.

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 755, арк. 27.

⁶⁰ Там же, оп. 6, спр. 1036, арк. 16 — 17.

⁶¹ Там же.

⁶² Див.: До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекопання історії України // Більшевик України. — 1947. — Серпень. — № 8. — С. 1 — 10.

⁶³ Там же. — С. 2.

⁶⁴ Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Назв. праці. — С. 60.

⁶⁵ Див.: Історія Української РСР: В 2 т. — К., 1953. — Т. 1. — 784 с. 1955 р. том виїшов друком, перероблений і доповнений виданням.

⁶⁶ Див.: Історія Української РСР: В 2 т. — К., 1956. — Т. 2. — 704 с. Доопрацьований «у світлі рішень ХХ з'їзду КПРС» другий том був перевиданий наступного року (Див.: Історія Української РСР: В 2 т. — К., 1957. — Т. 2. — 779 с.).

⁶⁷ Див.: За глибоке наукове изучение истории украинского народа // Вопросы истории. — 1955. — № 7. — С. 10.

⁶⁸ Див.: Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України У 2 т. — К., 1992. — Т. 1. До середини XVII ст. — С. XLIX.

⁶⁹ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України У 2 т. — 2-е вид. — К., 1993. — Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 р. — С. 265, 278, 285, 293—297, 301, 309, 311 — 312, 315, 322 — 323, 335, 341, 343 — 345, 403.

⁷⁰ Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Назв. праці. — С. 64—69.

⁷¹ Див.: Голобуцький В. А. Черноморське казачество. — Киев, 1956. — 415 с.

С. В. Кухарченко (Київ)

**Державотворчий процес в Україні
(підсумки першого п'ятиріччя)**

Три країни, які називалися «федераціями соціалістичного типу», дали життя 22-ом державам. Серед них — наша Україна. Кожній з цих держав, за винятком Чехії, Сербії і Росії, які успадкували інфраструктуру колишніх метрополій, довелося займатися державним будівництвом майже від початку.

Державотворчий процес — лише один з напрямів докорінних перетворень, зумовлених колапсом диктатури компартійної олігархії. Одночасно з ним відбуваються й інші процеси, передусім трансформація влади і власності. Всі вони, включаючи творення демократичної держави, входження в ринкову економіку і формування громадянського суспільства, настільки переплетені, що досягнення або провали в кожній галузі важко відокремити.

А чи потрібне взагалі таке відокремлення? Державотворення відбувається в умовах найглибшої соціально-економічної кризи, яка негативно впливає на його характер. З іншого боку, саме ця криза й зумовила появу нових держав, у тому числі України. Отже, не слід обмежуватися констатацією безсумнівно негативного впливу кризи на становлення української державності. Треба проаналізувати загальний хід подій у соціально-політичній і економічній сфері, починаючи від моменту, коли прихована криза тоталітарного ладу стала відкритою. Звичайно, відкритою тільки для тих, хто мав доступ до об'єктивної інформації, тобто спочатку для вкрай обмеженого кола осіб. Загострення кризи спонукало партійно-державне керівництво Радянського Союзу обрати політичний курс, якому було надано надто оптимістичну, як показали даліші події, назву: «перебудова».

Щоб визначити природу кризи тоталітарного ладу, що в кінцевому підсумку спричинила появу України як незалежної демократичної держави, слід розібратися в суті тоталітаризму як суспільного явища.

Термін «тоталітаризм» у політології існує з 20-х років. Ототожнення з тоталітаризмом ладу, який утвердився в СРСР, завжди кваліфікувалося державною владою як антирадянська пропаганда, оскільки в західній політології цим терміном об'єднувалися фашистські та комуністичні режими. Важачи в роки «перебудови» визначити реальний зміст радянського ладу, Г. Х. Попов скористався нейтральним заміником забороненого терміну: командно-адміністративна система. Проте заміняк неточний, тому що будь-яка управлінська система, в тому числі нетоталітарна, є командною і адмініструючою.

У пострадянську добу з'явився інший, суто політизований заміняк терміну «тоталітаризм» — «комуніфашизм». Він не тільки глибоко образливий для покоління, яке поклало край існуванню гітлерівського «тисячолітнього рейху», а й невірний по суті. Незважаючи на тоталітарну природу і фашизму, і комунізму, ці політичні режими відділяє один від одного глибока прірва. До речі, принципові відмінності існують і між італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом. Звичне для кількох поколінь радянських людей словосполучення «фашистська Німеччина» є теоретично некоректним. Магія слів-символів, що закарбувалися у свідомості мало не з материнським молоком, часто заважає проникненьню в суть явищ, які вони визначають.

Тоталітаризм і протилежну йому демократію треба зіставляти в одній системі координат, а саме: у контексті взаємовідносин держави і суспільства. Якщо функціонування влади (включаючи зміни в ній на інституціональному або персональному рівні) відбувається незалежно від волі суспільства, то держава є тоталітарною. Якщо політичним інститутам і діям влади надається волевиявленням суспільства (виборами, референдумом), то держава є демократичною.

Демократична держава не може надавати суспільству будь-якої форми за власним вибором, тому що не є носієм влади. Розвиток демократичного суспільства відбувається через боротьбу існуючих у ньому політичних сил. Навпаки, тоталітарна держава є носієм влади, узурпованою у суспільства. Тому вона здійснює суспільні перетворення на власний розсуд. Характер перетворень може відповідати або не відповідати інтересам соціальних сил, навіть тих, які поставили тоталітарний режим при владі. Зате він завжди відповідає інтересам людей, які уособлюють собою цей режим. У тоталітарній державі немінучим є перелив ієрархічно побудованої влади від нижчих ланок до вищих. Тоталітарний режим існує як диктатура однієї особи або обмеженого кола олігархів.

Тоталітаризм і демократія — це форми державного устрою, властиві тільки ХХ ст. Уперше в цьому столітті завдяки колосальному зростанню продуктивних сил держава набула технічної можливості вирішальною мірою впливати на життя як суспільства в цілому, так і кожного його члена. Якщо нові можливості управління використовувалися стабільним і економічно та політично структурованим суспільством, воно зберігало контроль над державними інститутами, тобто власну суверенність. Якщо ці можливості використовувалися тільки однією суспільною структурою, остання узурпувала владу, набувала державного статусу і руйнувала межажаму для неї структурованість суспільства, створюючи вже «під себе» рівномірні суворо контрольовані організації.

Радянська форма тоталітаризму виникла в революційній ситуації, породженій сукупною дією соціальних та національних суперечностей, які були пов'язані з руйнівним впливом на суспільство першої світової війни. Взявши на озброєння народні гасла, партія більшовиків спромоглася на гребені революційної хвилі завоювати політичну владу, а потім зупинила революцію розгоном Установчих Зборів.

Жовтневий переворот 1917 р. перервав демократичний розвиток країни, на які розпалася Російська імперія, в тому числі Української Народної Республіки. Встановилася диктатура однієї партії, яка швидко переросла в диктатуру компартійної олігархії. Під час трирічної громадянської війни партія В. І. Леніна опанувала основні засоби виробництва, придушила опір експлуатованих класів і досягла контролю над основною частиною колішньої імперії.

Диктатура компартійної олігархії була названа радянською владою Конституційна анонімність дозволяла більшовикам будувати централізовану унітарну державу як завжди, навіть у вигляді сукупності формально незалежних республік. У кінцевому підсумку держава була побудована як федерація союзних республік, конституція якої декларувала, що кожна з них може в будь-який момент набути незалежності. Однак насправді ні Радянський Союз, ні Російська Федерація не являли собою федеративних утворень. Федералізм неможливий без поділу влади, а диктаторська влада неподільна.

Незважаючи на диктаторську природу влади, радянський тоталітаризм мав глибокі корені в народній товщі. Він створив багатомільйонні організації, які були, за виразом В. І. Леніна, «передавальними пасами» від влади до мас і навпаки. До них належали в першу чергу комсомол, профспілки, ради народних депутатів і, нарешті, так звана «зовнішня партія» (за термінологією Дж. Оруелла), тобто КПРС без своєї апаратної частини. Ради народних депутатів цілком підпорядковувалися партійним комітетам, але володіли повнотою влади в тих сферах, де це вважалося доречним і зручним для реального носія влади — державної партії.

Побудована на принципі «демократичного централізму», який передбачав абсолютну підпорядкованість нижчих партійних ланок вищим, КПРС уже з 1918 р. являла собою не партію (хоч зберігала зовнішні ознаки останньої), а монополюю існуючу політичну структуру в децентралізованому суспільстві. Ця державна партія була ефективним інструментом влади в руках купки вождів: спочатку членів Центрального комітету, а з 1919 р. — політбюро ЦК. Незважаючи на колосальні владні повноваження в державі і суспільстві, апаратна частина партії виконувала роль лише провідника влади.

Радянський тоталітаризм гарантував надання реальних управлінських функцій мільйонам людей з народу. Наскільки одержавлене суспільство не могло обходитися без такого «народовладдя». Але воно не заважало зосередженню в руках компартійної олігархії небаченої в історії людства повноти диктаторської влади. Олігархія була спроможна приймати і проводити в життя рішення всупереч громадській думці і настроям у державній партії. Якщо ці рішення не вписувалися в декларований моральний кодекс будівників комунізму, їх оточували завісою секретності, і тільки Є безліч випадків, коли імпульси від мас враховувалися, чим створювалися ілюзії народної держави. Та не менше існує прикладів грубого ігнорування вождями волі мас і прийняття ними крайніх страхітливих рішень. Досить згадати голодомор 1933 р., великий терор 1937—1938 рр., вторгнення в Чехословаччину або в Афганістан.

Побудована В. І. Леніним структура політичної влади зберігалася в не порушеному вигляді аж до часів М. С. Горбачова. У 1936 р. Й. В. Сталін вніс до неї косметичні поправки, надавши радам парламентської форми і замінивши багатоступінчасті та нерівні вибори з відкритим голосуванням і прямими і рівними виборами при таємному голосуванні. Та запозичена з практики демократичних країн формула голосування не зробила радянські вибори вільними. Партіапаратники, які відповідали за виборчі кампанії, мали можливість шляхом певних процедур визначати соціальний, національний, партійний, демографічний і, зрозуміло, персональний склад майбутнього парламенту ще на етапі висування кандидатур.

Економічний фундамент тоталітаризму — одержавлене народне господарство — істотно програвало в ефективності економіці ринкового типу. Командна економіка могла розвиватися тільки екстенсивно, і коли можливості такого розвитку стали обмеженими, вона почала входити в смугу кризи. Економічна криза відчувалася вже в часи М. С. Хрущова. Його економічні реформи, як і реформа О. М. Косігіна, провалилися. В середині 80-х років стало ясно, що Радянський Союз не витримує витрат, пов'язаних з гонимою соборною. Партійно-державне керівництво на чолі з М. С. Горбачовим проголосило курс на «перебудову», розуміючи під нею оновлення суспільно-економічного ладу СРСР. Реформатори в ЦК КПРС сподівалися надати радянському тоталітаризму друге дихання шляхом його демократизації. Під демократизацією розумілася передусім гласність — суто радянський термін, що увійшов до іншомовних мов без перекладу.

Проте тоталітаризм і демократія несумісні. Завдяки гласності люди дістали можливість реально оцінювати ситуацію в суспільстві. Для державних порядків, які давно вже цементувалися не терором, а силою звички, гласність була руйнівною. Вона пробуджувала думку, витравлювала з свідомості громадян ідеологічні стереотипи. Зрозумівши це, функціонери державної партії зробили спробу знову обмежити доступ мас до реальної інформації про суспільні процеси. У липні 1988 р. XIX партконференція заявила, що гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини. Однак заштовхнути назад у пляшку джина гласності не вдалося. Суспільство стрімко політизувалося. В національних республіках СРСР цей процес набував передусім форм боротьби за суверенітет.

Потенціал масового національно-визвольного руху, започаткованого навесні 1917 р. в Росії і восени 1918 р. в Австро-Угорщині, адалося, вичерпався у трирічній нерівній боротьбі з силами, які прагнули оволодіти

українськими землями. Воз'єднання їх у 1939 — 1940 і 1945 рр. відбулося в ситуації, коли українці не мали справжніх державних прав. Проте за лаштунками безправної УРСР, намертво змонтованої в радянську наддержаву, перебували десятки мільйонів людей, які усвідомлювали себе окремим народом. Народом, який мав тисячолітню історичну традицію і високорозвинуту культуру. Народом, який попри терор, що набув у роки сталінщини страхітливих масштабів, пам'ятав національний синьо-жовтий прапор і пісню-гімн «Ще не вмерла України». Ця історична пам'ять знову почала оволодівати масами в міру поглиблення системної кризи тоталітарного ладу.

В Україні виникли так звані «неформальні», тобто не контрольовані державною партією групи та об'єднання. Одним з перших, ще в серпні 1967 р., у Києві виник Український культурологічний клуб, серед членів якого було немало колишніх політ'язнів. Влітку 1968 р. у Львові сформувалася Українська Гельсінська спілка. Львів'яни особливо активно протестували проти закриття шкіл з українською мовою навчання, витіснення рідної мови із сфери державного управління, судочинства, засобів масової інформації. 13 листопада 1988 р. в Києві відбувся перший у новітній історії України масовий мітинг, присвячений екологічним проблемам. На ньому було гостро поставлено питання про відповідальність конкретних службових осіб, починаючи від першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербиського, за приховування руйнівних наслідків Чорнобильської катастрофи.

1989-й рік ознаменувався дальшим поглибленням соціальної напруженості. Влітку вперше за багато десятиріч відбувся масовий шахтарський страйк. З ініціативи київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР у вересні 1989 р. виникла й почала діяти масова політична організація непартийного типу — Народний рух України. Очолив її поет І. Ф. Драч. Під тиском громадськості Верховна Рада УРСР наприкінці року прийняла закон «Про мови в Українській РСР». Українську мову було проголошено державною.

Засвоєння провальні уроки лєнінського непу, хрущовських раднаргоств і косигінської господарської реформи, М. С. Горбачов вирішив зробити наголос не на спробах реформи економічної платформи режиму, а на безпосередній трансформації владних структур. За партією, на його думку, треба було залишити «керівну і спрямовуючу» роль у суспільстві, а безпосередню владу зосередити в радах. Долаючи опір консерваторів, генеральний секретар ЦК КПРС домігся того, що XIX партконференція висунула проєкт конституційної реформи, а Верховна Рада СРСР у жовтні 1988 р. схвалила його. Реформа передбачала перетворення органів радянської влади в дійсні владні структури, що безпосередньо не залежали від партійних комітетів та їх апаратів. «Керівна і спрямовуюча» роль партії за цих умов повинна була реалізовуватися шляхом обрання секретарів парткомів у ради та їх наступної роботи у виконкомах рад. Партапарат ставився під контроль не тільки ланки, яка стояла вище, а й виборців. Шляхом запровадження вільних виборів реформатори сподівалися покінчити з відносинами особистої відданості, що існували між функціонерами і перетворювали номенклатурну частину державної партії в замкнену бюрократичну організацію, позбавлену коренів у суспільстві і можливостей самовдосконалення.

Реформатори були переконані, що партія, як монополярна політична організація, витримає випробування виборами. Партійно-радянська номенклатура давно звикла до того, що мандат депутата є своєрідним додатком до керівної партійної посади. Рекомендація XIX партконференції про суміщення керівних посад у партійних комітетах і радах здавалася їй здійсненою.

Перші після 1917 р. вільні вибори до Верховної Ради СРСР відбулися навесні 1989 р. В Україні вони стали серйозним випробуванням для партіапаратників. У виборчих округах, де висувалося кілька кандидатів, далеко не завжди функціонери державної партії вигравали біз із суперниками, хоч

ті не мали корпоративної підтримки владних структур, отже, не могли впливати на результат виборів.

Вибори привели до появи нового центру влади — З'їзду народних депутатів. Дві третини його депутатів були обрані прямим голосуванням в округах, а третина — висунута керівними органами партії, профспілок і громадських організацій. Залізна дисципліна в партії та профспілках допомогла стати депутатами тим представникам вомесклатури, які бажали позбутися випадковостей під час балотування у виборчих округах. Тільки такий відступ від демократичної процедури дозволив М. С. Горбачову заручитися згодою консерваторів на продовження реформи.

Здавалося, що комендатура нічого не втратила. У партійних структурах, аж до політбюро ЦК КПРС, і в радянських — аж до Верховної Ради СРСР, були ті самі люди. Персональної конкуренції між партійними і радянськими владними структурами не існувало. Секретарі парткомів стали головами рад або їх виконкомів, утверджуючи особистим авторитетом, якщо вони його мали, політичний вплив радянських владних структур.

Не відразу консерватори зрозуміли, що конституційна реформа М. С. Горбачова таїла в собі вибуховий заряд, здатний зруйнувати тоталітарний режим дощенту. Майже однаковий персональний склад партійного і державного керівництва маскував той факт, що в СРСР виникли дві влади замість однієї. З них тільки одна, а саме радянська, була легітимною і нетоталітарною за походженням.

Влада, що утверджується на вільних виборах, не є тоталітарною. Радянський тоталітаризм почав занепадати раніше, ніж зійшла зі сцени КПРС. Дволаддя об'єктивно призводило до послаблення центральної влади. Суспільно-політичні процеси на периферії внаслідок цього вийшли з-під контролю центру, що стало особливо помітним у національних республіках. Національна політична еліта почала повертатися обличчям до своїх народів. Катализатором катастрофічних для наддержави відвертених тенденцій став національно-визвольний рух, який швидко зростає, особливо в республіках Балтії і в Україні.

Після перших вільних виборів в Україні розгорнулася широка політична кампанія, спрямована проти виборчого закону, який допускав обрання однієї третини депутатів поза округами. Очолює П Рух і демократично настроєні народні депутати СРСР від України. Восени 1989 р. в закон про вибори у Верховну Раду УРСР та в місцеві ради були внесені принципові поправки. Утворення за загальносоюзним зразком монстра представницької влади у вигляді З'їзду народних депутатів заборонялося. Передбачалися прямі і рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висунуттям доволної кількості кандидатів на кожне депутатське місце, свободою обговорення виборчих програм кандидатів, можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунком голосів.

Вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад відбулися в березні 1990 р. Партапарат переміг в усіх областях, крім Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської, де виник дивний, з точки зору історичного досвіду, політичний феномен: антикомуністична радянська влада. Виборці майже завжди забалотували багатьох представників консервативної частини апарату. На поверхні політичного життя з'явилися чимало нових діячів, у тому числі комуністів, настроєних на реформи.

У травні 1990 р. Верховна Рада УРСР нового складу почала працювати як парламент, тобто постійно. Перша сесія тривала більше двох місяців, а всього два-три дні, як раніше, коли цей орган був декоративним псевдопарламентом, який штампував підготовлені партпаратом тексти законів. Сформувалися два блоки депутатів — парламентська більшість, так звана «група 239» («За суверенну радянську Україну») і опозиційна «Народна рада». Робота Верховної Ради тривувалася по радіо та телебаченню. Полеміка між депутатами справляла значний вплив на суспільство.

1990-й рік характеризувався швидким розмиванням підвалин тоталітарного ладу. Межі гласності розширилися. Люди стали залучатися під водоспадами сенсаційної інформації про злочини сталінської, а потім і

ленінської доби, про реальне становище в галузі матеріального добробуту, шкорої адорван'я, культури, екології, про систему привілеїв для партпарату тощо. Хоч не відразу і не без боротьби, але М. С. Горбачов змушений був відмовитися на черговому з'їзді народних депутатів від зафіксованого у шостій статті брежнєвської конституції 1977 р. положення про керівну і справовуючу роль КПРС у державі. Протягом року понад 200 тис. членів партії вийшли з лав КП України.

Після конституційної реформи влада захиталася між двома центрами — партійним і радянським. М. С. Горбачов спромігся в березні 1990 р. на персональному рівні об'єднати обидва центри запровадженням посади президента СРСР. Проте після виборів законодавчих органів у союзних республіках народилося 15 нових центрів влади, і серед них — російський у Москві. Верховна Рада РРФСР прийняла декларацію про суверенітет. Так само вчинили й інші союзні республіки. «Парад суверенітетів» започаткував поступовий розвал унітарного Радянського Союзу, який існував з 1922 р. в облудній формі федерації.

Після триденних дебатів, за якими з хвилюванням стежила вся республіка, Верховна Рада УРСР вранці 16 липня 1990 р. прийняла декларацію про суверенітет України. Державний суверенітет визначався як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Від імені народу України могла виступати тільки її Верховна Рада.

Проголошення державного суверенітету України стало сильнішим стимулом для піднесення національної самосвідомості. Чільну роль у національно-визвольній боротьбі відіграв Народний рух України. Його політико-просвітницькі акції спрямовувалися передусім на демократизацію виборчої системи, популяризацію прихованої раніше історії українського народу, утвердження української мови як державної. Щоб не втратити своїх позицій у структурах влади, українська партійно-радянська номенклатура в парламенті і поза його межами почала перехождувати національні гасла демократичних кіл суспільства. 24 липня, за рішенням президії Київської міської ради народних депутатів, перед будинком міськради на Хрещатику було піднято поряд з офіційним радянським прапором національний синьо-жовтий стяг.

Стурбований загрозою розвалу СРСР, М. С. Горбачов вирішив апелювати до населення. Він вніс на всенародний референдум питання про долю країни в такому формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Навмисно ускладнена формула питання і зловживання виразами, позбавленими юридичного змісту («оновлена федерація», «повною мірою»), були потрібні, аби заручитися підтримкою народу, але залишити собі свободу дій. Налакцями непередбаченими наслідками власного курсу на «перебудову», генсек ЦК КПРС і президент СРСР бажав за допомогою косметичного реформування сталінських імперських структур стати на перепоні дійсному суверенітету національних республік.

У цій ситуації голова Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчук запропонував одночасно з референдумом провести опитування громадян України для виявлення їх ставлення до юридичної суті «оновленої федерації». Затверджене українським парламентом питання було гранично простим, але вищерпним: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня 1991 р. український народ відповів на обидва питання. В голосуванні взяло участь 31,5 млн. чоловік. На питання союзного бюлетеня позитивно відповіли 70,2 % голосуючих, негативно — 28 %. На питання республіканського бюлетеня позитивно відповіли 80,2 % голосуючих, негативно — 18 %. Не вступаючи в пряму конфронтацію з центром, парламентарі України заручилися цілковитою підтримкою народних мас щодо прийняття

Декларації про державний суверенітет. Отже, спроба Горбачова загальмувати відцентрові політичні процеси шляхом маніпулювання громадською думкою зазнала в Україні цілковитого провалу.

У ніч на 19 серпня 1991 р. консервативні сили в КІРС зробили спробу відстояти існування Радянського Союзу шляхом державного перевороту. Переворот зазнав невдачі. 24 серпня позачерговою сесією Верховної Ради УРСР проголосила Акт незалежності України. Народилася нова європейська держава — демократична Україна.

Український народ цілком солідаризувався з рішучими діями свого парламенту, спрямованими на захист національного суверенітету. Це показав референдум, що відбувся 1 грудня 1991 р. У голосуванні взяли участь 31 892 тис. громадян. З них 28 804 тис., тобто 90,3 %, висловилися за незалежність. Одночасно з референдумом пройшли вибори президента України. Президентом став голова Верховної Ради Л. М. Кравчук.

Підтвердження Акту проголошення незалежності України величезною більшістю українських громадян поставило остаточно крапку в житті багатонаціональної наддержави, створеної більшовиками в кордонах Російської імперії. Через тиждень після референдуму СРСР перестав існувати як геополітична реальність і суб'єкт міжнародного права. В історії його народів почалася нова сторінка.

Зовнішньополітичні умови утвердження національного суверенітету були сприятливі для України. Протягом місяця після референдуму 1 грудня 1991 р. нову державу визнали 68 країн, у 1992 р. до них приєдналося ще 64.

Найважливіше значення мало визнання України урядами Росії і США. Як політикам, так і широким колам російського населення було психологічно важко змиритися із самостійністю українців. Проте Москва зрозуміла необхідність такого кроку і на п'ятий день після референдуму заявила про визнання незалежності нашої держави. Вашингтон також зробив це в грудні 1991 р., хоч успадковані від Радянського Союзу запаси озброєнь ставили Україну на третє (після США і Росії) місце за ядерним потенціалом.

Далеко не відразу, вже за президентства Л. Д. Кучми, Україна реалізувала на практиці проголошеної у Декларації про державний суверенітет основоположний принцип: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Радянський ядерний потенціал з часом опинився за межами II кордонів. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада України прийняла закон про приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за обов'язкової умови надання Україні гарантій безпеки. 5 грудня того ж року в Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великобританії прийняли цю умову. Вони зобов'язалися поважати незалежність та існуючі кордони України і утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підпорядкувати своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних II суверенітетові. Окремі документи з наданням гарантій безпеки підписали інші члени «ядерного клубу» — глави Китаю та Франції.

Визначення свого ставлення до ядерної зброї допомогло Україні стати рівноправним членом міжнародного співтовариства. Першою серед країн СНД вона приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», уклала угоду про співробітництво з Європейським Союзом і увійшла в Раду Європи. В результаті наша держава дістала можливість на пільгових умовах користуватися кредитами Європейського банку реконструкції і розвитку, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, окремих держав-позикодавців. Серед країн, які одержують американську фінансову допомогу, Україна вийшла на третє місце після Ізраїлю та Єгипту.

Стан взаємозалежності України і Росії, що об'єктивно існує внаслідок багатовікового перебування їх в одній державі, істотно позначається на відносинах між ними, інколи — не найкращим чином. У липні 1993 р. Верховна Рада Російської Федерації прийняла безпрецедентне рішення про надання Севастополю статусу російського міста. Російський президент Б. М. Єльцин змушений був констатувати юридичну неспроможність такої

ініціативи. Рада Безпеки ООН висловила обурення цим кроком законодавців Росії.

У березні 1996 р. з ініціативи партії Г. А. Зюганова Державна Дума Російської Федерації ухвалила постанову про денонсацію Біловезьких угод, якими юридично припинялося існування СРСР. Цей акт поставив під сумнів легітимність державних інститутів самої Росії, Демонстративне ігнорування волі населення колишніх союзних республік, а винні самостійних держав підірвало авторитет російської законодавчої влади. Спроба КПРФ догодити у передвиборчих інтересах настроям громадян, які відчували ностальгію за Радянським Союзом, викликала осудливий резонанс у всьому світі.

Навряд чи можна сподіватися на безжорнальність в українсько-російських міждержавних відносинах і в майбутньому. Проте поразка Г. А. Зюганова на президентських виборах істотно зменшила загрозу серйозних ускладнень між двома братніми країнами.

Хоча міжнародне становище сприяло утвердженню незалежності України, процес державотворення відбувається з великими труднощами. Вони пов'язані із специфікою переходу від тоталітарного до громадянського суспільства.

Тоталітарний режим практично вичерпав себе ще в 1990—1991 рр. Саме ця обставина й поклала край існуванню СРСР. Всупереч досить поширеній думці про зруйнування Радянського Союзу в результаті змови трьох «біловезьких зубрів» керівники Росії, України і Білорусі відіграли насправді малопомітну роль реєстраторів загсу, які видали наддержаві посвідчення про смерть.

Проте тоталітарний лад наклав глибокий відбиток на політичний, економічний і культурний стан суспільства. Цілкомите подолання наслідків минулого вимагатиме десятиліть. Найбільш тяжкими, як показав досвід, стали перші п'ять років існування незалежної України.

Зовнішній зріз історії державотворення в Україні виглядає як протистояння демократів і комуністів. А фактично воювали між політичними силами пролягає в іншій площині: між комуністами, які зрозуміли необхідність реформ, і комуністами, які відстоюють старі порядки, не усвідомлюючи того, що радянський лад вичерпав свої можливості до кінця і впаде під вагою власних нерозв'язних проблем. Серед політично активного населення СРСР антикомуністів не існувало, за винятком сотень (навіть не тисяч) дисидентів.

У незалежній Україні при владі залишалася компартійно-радянська номенклатура — так звана «внутрішня партія». Вона легко погодилася в серпні 1991 р. на заборону КПРС-КПУ, яка традиційно виконувала функцію передавального паса від мас до партійної олігархії. Започаткований конституційною реформою М. С. Горбачова розклад диктатури партійної олігархії зробив цю функцію зайвою. В існуванні багатомільйонної «зовнішньої партії» потреби більше не відчувалося.

За допомогою добре поставленої системи підготовки кадрів КПРС добирала собі найдібніших людей з усіх прошарків суспільства. Фахівці різних галузей економіки і культури з великим досвідом організаційної роботи якраз і становили основу «внутрішньої партії». Ті з них, хто пройшов через сито вільних виборів, були підготовлені до діяльності у пострадянських умовах. Більшість колишніх дисидентів і мітингових політиків нової хвилі не могла конкурувати з ними внаслідок недовідченості у практичних справах. Меншість нових політиків, яка довела свою професійну придатність, увійшла в досить замкнутий, але вже організаційно не оформлений клан, який дістав назву «партії влади». Представники цього клану залишаються в основному безпартійними. Спочатку безпартійність була наслідком заборони КПРС-КПУ, пізніше — непопулярності будь-яких політичних партій.

Відмова компартійної номенклатури від ідеологічних стереотипів своєї партії була болючою, але все-таки швидким процесом. На нього каталітично впливали піднесення національно-визвольної боротьби і

політична конкуренція з Народним рухом. Контрольована номенклатурою Верховна Рада 4 вересня 1991 р. прийняла постанову про підняття над будинком парламенту синьо-жовтого прапора. 15 січня 1992 р. була затверджена як державної гімн мелодія пісні-гімну «Ще не вмерла Україна». 28 січня 1992 р. синьо-жовтий прапор було проголошено державним, а малим гербом держави став тризуб. Отже, нова Україна у своїх символах відмовлялася від радянської державності, ототожнюючи себе з демократичною УНР В. К. Винниченка, М. С. Грушевського, С. В. Петлюри.

Диктатура компартійної олігархії, як зазначалося, була конституційно анонімною. В радянських конституціях проголошувалося, що вся повнота влади належить радам. В останню конституцію СРСР 1977 р. і відповідно у конституцію УРСР 1978 р. було включено статтю про КПРС, але в ній роль державної партії в житті суспільства характеризувалася не юридичними термінами, а публіцистичними виразами («керівна і спрямовуюча сила»). Скасування шостої статті і запровадження М. С. Горбачовим принцип суцільності партійних та радянських керівних посад уперше зробили конституційну статтю про повновадда рад не декларацією, а реальністю. Але й знову було кинуте виклик, причому вже не з боку комуністичної партії.

12 червня 1991 р. Б. М. Єльцин був обраний президентом Російської Федерації, а 5 липня Верховна Рада України, прагнучи утвердити суверенітет своєї республіки, ухвалила закон про заснування поста президента як глави держави та виконавчої влади і внесла відповідні доповнення в текст конституції.

Після того як державна партія зійшла зі сцени, політична влада перейшла до Верховної Ради і місцевих рад народних депутатів. Органи влади, сформовані на вільних виборах, були демократичними за походженням. Однак сама влада ще залишалася нероздільною, тобто потенційно диктаторською, тоталітарною. За відсутності організаційних структур КПРС, які завжди стояли за радами і фактично керували всіма сферами життя, нова влада виявилася слабо керованою і нестабільною. Це болоче позначилося на житті суспільства, тому що держава, як і раніше, відповідала за все. Державні інститути залишалися власниками і розпорядниками переважної частки продуктивних сил.

Засновуючи президентську владу, народні депутати українського парламенту навіть не замислилися, що вони з недалекої перспективи обмежують власні владні повноваження. Тоді ще існував загальносоюзний центр, і реальної влади вони не мали. Та з появою президента стало ясно, що розпочалося розщеплення моноліту радянської влади на самостійні владні гілки — законодавчу, виконавчу і судову, здатні взаємно врівноважуватися. Такий поділ влади є першою ознакою демократично побудованого суспільства.

Суперечність між статтями про повновадда рад і повноваження президента в діючій конституції негативно позначалася на державотворенні. Верховна Рада ще у червні 1991 р. ухвалила концепцію нової конституції, випередивши в цьому інші союзні республіки. Однак усі республіки — потім незалежні держави — прийняли свої конституції. Україна ж фатально зализновалася, рік за роком продовжуючи жити за передбаченим Основним законом радянського зразка. Свідомо відмовившись від боротьби на небезпечному конституційному полі (в Росії вона не обійшлася без крові), українська політична еліта загальмувала утвердження демократичного устрою і економічні реформи. Внаслідок неокресленості повноважень президента, парламенту, прем'єр-міністра, а також центру і регіонів державний апарат працював з перебоєм, легітимна влада виявилася неефективною, рівень криміналізації суспільства загрозливо зростає. Нарешті, після жорсткої, але все-таки мирної боротьби, за якою по радіо і телебаченню стежила вся країна, Верховна Рада 28 червня 1996 р. схвалила текст Конституції України.

Прийняття Конституції — знаменна подія у державотворенні. Незаперечним є її значення для вирішення економічних проблем.

Досвід показує, що перехід від командної до ринкової економіки складний і драматичний. Тоталітарний режим зник, але економічна криза надзвичайно загострилася, призводячи до крайнього зубожіння великої маси населення. Причин багатьох колапс командних господарських структур, розвал виробництва, нездатного конкурувати зі світовим ринком після ліквідації монополії зовнішньої торгівлі, розрив економічних зв'язків між колишніми союзними республіками, неможливість господарників пристосуватися до ринкових умов, неможливість у короткі строки здійснити реструктуризацію виробництва з орієнтацією на потреби ринку, веров'язаність проблем власності на засоби виробництва тощо.

Кажуть, що в переході до ринку потрібна поступовість, властива, наприклад, Китаю. Такі заяви мають прихований підтекст: нібито ми надто рано відмовилися від переваг радянського ладу, серед яких найбільш цінною є висока мобілізаційна спроможність економіки. Тоталітарний режим такої селянської країни, як Китай, і досі здатний мобілізувати, подібно Радянському Союзу у попередні десятиліття, великі ресурси на потреби, що вважаються пріоритетними. Не змінюючи природи командної економіки, Китай може дозволити собі, як і Радянський Союз у 20-ті роки, використовувати ринкові важелі впливу на виробництво. Але наприкінці 80-х Радянський Союз уже нічим не нагадував Китай. Він розвалювався, тому що обсяг ресурсів, які міг мобілізувати пануючий режим, більше не відповідав потребам. Системна криза, з якою так неважко пробували боротися реформатори з ЦК КПРС, свідчила про те, що радянський тоталітаризм висчерпав свій життєвий ресурс.

Досягнувши незалежності, українська політична еліта багато часу витратила на дебати про те, куди йти: до капіталізму чи до соціалізму? Відмова від навіязаного комуністичною доктриною штучного поділу світу на суспільно-економічні формації відбувалася надто болісно і уповільнено. Тим часом російські реформатори діяли методом проб і помилок, але все-таки діяли, наполегливо просуваючись до ринку. Часу в них не було, над Росією зависла тоді загроза продовольчої катастрофи.

Ринкові реформи в Україні все-таки почалися, але не з волі її керівництва, а за «законом сполучених посудин». Надто тісно пов'язане з російською економікою, українське господарство змушене було плентатися у фарватері курсу, який розроблявся за кордоном. Це був найгірший з усіх можливих варіантів трансформації командної економіки в ринкову.

Лібералізація цін в Росії викликала в Україні у 1992 р. стократне зростання вартості газу і трьохсоткратне — вартості нафти. Почала розкручуватися спіраль інфляції. За 1992 р. гроші знецінилися в 21 раз, за 1993 р. — у 103 рази. В останні роки здійснюється придушення інфляції. Не підтримане достатнім скороченням бюджетних витрат, воно нерідко веде до збільшення заборгованості по зарплатній платі та інших платежах. Заборгованість по зарплаті вже підвела суспільство до небезпечної межі. Державній стабільності загрожує й недосконала податкова система, яка гальмує ділову активність і викликає величезні диспропорції в рівні доходів. Перший крок у вдосконаленні оподаткування зробив Л. Д. Кучма своїм указом від 31 липня 1996 р.

Подолання економічної кризи вимагає більш рішучого здійснення ринкових реформ при відповідному забезпеченні їх соціальної спрямованості. Створення життєздатної економіки стає тепер головним напрямом державного будівництва.

Ю. П. Липров (Київ)

Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України

Виникнення 4 серпня 1914 р. Союзу визволення України відразу викликало величезну хвилю обурення й звинувачень його у зраді з боку як української соціал-демократичної, так і російської поступової й реакційної преси. Протягом 1914 — 1915 рр. у Росії, по суті, не було жодної газети, яка б хоч раз не виступила з розвінчанням «зрадницької» ролі Союзу, що в розпочатій війні виступив на боці ворогів Росії.

Відразу ж після заснування Союзу й проголошення ним своєї політичної платформи в рішучу боротьбу проти нього включилися всі каральні й розвідувальні органи Росії, вбачаючи в його діяльності смертельну загрозу цілісності Російської імперії. Про це переконливо свідчить безліч циркулярів МВС та уряду, а також величезне листування між Департаментом поліції, жандармськими управліннями і охоронними відділеннями українських губерній.

Не бажав навіть чути про СВУ й Тимчасовий уряд, який виник після повалення в Росії монархії і проголосив вільний розвиток усіх націй держави аж до їх відокремлення. Українська Центральна Рада, яка провадила з Тимчасовим урядом надзвичайно важкі переговори про власне державне визнання, ухвалила дві спеціальні постанови про неможливість для себе будь-яких стосунків і зв'язків з Союзом.

У похотнівці роки уряд Радянського Союзу, проголосивши в конституції вільний розвиток кожної з націй СРСР, їх право на самовизначення аж до відокремлення і створення власних держав, насправді не допускав і думки про незалежність котроїсь із них, а щонайменше прозив національної свідомості в республіках кваліфікував як вияв буржуазного націоналізму і жорстоко переслідував. Тому не дивно, що й СВУ в радянській історіографії розглядався виключно як ультра націоналістична організація, ворожа українському народові, а наукове дослідження історії його виникнення й діяльності вважалося шкідливим і було суворо заборонено.

Лише після розпаду в 1991 р. Союзу РСР і утворення суверенної Української держави та відкриття для широкого ознайомлення секретних архівів стало можливим опрацювання матеріалів, пов'язаних з історією виникнення й діяльності Союзу визволення України — політичної організації, яка вперше голосно проголосила своїм завданням рішучу боротьбу за українську державність і незалежність.

Дана стаття присвячена початковій історії СВУ, а саме розробці представниками української політичної еміграції його ідейних і організаційних засад, тобто питанням, які ще не дістали свого висвітлення в українській історіографії.

Після поразки першої російської революції протягом 1907—1908 рр. українські партії зазнали жорстокого переслідування з боку царських властей. Переважна більшість місцевих організацій УСДРП була розгромлена, а їх провідні діячі опинилися за ґратами тюрми або в Сибіру. Лише незначній частині партійних функціонерів УСДРП вдалося уникнути арештів і емігрувати до Галичини. Залишені без керівництва в умовах політичного терору місцеві партійні організації майже зазвмерли, припинивши будь-яку революційну діяльність.

Проте вже протягом 1909 — 1910 рр. в УСДРП став помітним певний рух. З ініціативи А. Жука, В. Дорошенка, О. Назаріва, Д. Донцова, В. Садовського, М. Токаревського, С. Веселовського та ін.¹, що представляли Київську робітничу організацію, Організаційний комітет вищих навчальних закладів, партійні групи увузів Петербурга й Москви, групу київських студентів-політехніків, членів ЦК партії, Київський і Полтавський комітети УСДРП, Прилуцьку й Ніжинську організації та Захордонку групу партії²,

влітку 1909 р. була проведена так звана «приватна нарада» партійних працівників, що вирішила розпочати видання газети «Праця» (ред. А. Жук, В. Дорошенко, Д. Дошов). Вона мала сприяти відбудові й реформуванню партії, об'єднавши навколо себе колишні організації й окремих партійних діячів, незалежно від їх сучасних політичних позицій.

Проти учасників згаданої наради й політичного спрямування газети «Праця» рішуче виступили Л. Юркевич, М. Порш, Д. Піщанський і Б. Юріш-Пековець, звинувативши їх у ліквідавторстві й опортунізмі. Об'єднавши навколо себе кілька партійних організацій і вважаючи себе ортодоксальними марксистами, члени цієї групи в 1910 р. коштом Л. Юркевича впустили у Львові три номери газети «Робітник», а з листопада 1910 р. там же розпочали видання журналу «Наш Голос».

Однак дуже скоро з'ясувалося, що в «ортодоксі» з відновленням партії нічого не виходить. «Ортодокси», — писав з цього приводу А. Жук із Львова в Петербург до активного функціонера УСДРП М. Стасюка, — не лише не викликали організації до життя, не оновили партії, але вбили й ті зв'язки, які існували, коли за цю справу взялися було «опортуністи», що організували проведення відомої львівської наради 1909 р.»³ Місцеві організації УСДРП, як і раніше, залишалися роз'єднаними, не мали зв'язків з ЦК й майже не виявляли ознак політичного життя.

За свідченням А. Жука, так звані «опортуністи» участі в «Нашому Голосі» не брали, щоб випадково своїми виступами в пресі не інспірувати нового спалаху внутріпартійної фракційної боротьби. Проте вони, як і раніше, були цілком переконані в тому, що відновити більш-менш широкий революційний рух в Україні можливо лише після реформування УСДРП, переведення її на ґрунт загальноукраїнської національної політики. Вона мала бути відкритою для всіх елементів, які в тій чи іншій формі приймають соціалізм, а на чільне місце ставили боротьбу за національне визволення.⁴

Представники цього «опортуністичного» напрямку в УСДРП А. Жук і В. Степанківський разом з Л. Юркевичем, який також пристрасно бажав піднесення на Україні національного руху і готовий був цьому сприяти навіть матеріально, хоча й рішуче дотримувався класової точки зору, часто збиралися у Львові на початку 1911 р. для обговорення різних політичних питань. Під час цих обговорень у них виникла ідея створення якогось політичного органу, який би став центром організаційного руху на Наддніпрянщині «під прапором державної самостійності України». До цього їх спонукало й загострення міжнародних відносин на Балканах, де поступово назрівало зіткнення політичних інтересів Австро-Угорщини й Росії, в складі яких перебував український народ. Спостерігаючи з Заходу за політичним життям в Україні, вони гостро відчували потребу готуватися до участі в цих подіях, розробляли плани, «які могли вивести українську справу на широкі горизонти і приготувати українську суспільність до якогось чину, до акції»⁵.

В. Степанківський і А. Жук, з одного боку, і Л. Юркевич, — з другого, дотримувалися різних політичних поглядів стосовно планованої самостійницької організації, проте всі троє зходилися на тому, що в ту задушливу атмосферу, яка панувала в Україні, «треба внести, — як згодом писав А. Жук, — трохи життя, треба поставити на перший план національно-політичну сторону української справи, та коли не може се робитися під фірмою партії, до чого склонявся я і Степанківський, а проти чого рішуче поставав Юркевич, то треба причинитися, щоб постала якась нова загальноукраїнська політична організація, а першим кроком до цього має бути видання органу»⁶.

На той час Л. Юркевич, перебуваючи у Львові, цілком віддавався редагуванню «Нашого Голосу» й партійним справам, А. Жук співробітничав у кількох львівських видавництвах. Степанківський був у Львові навідама, а проживав у Лондоні, де розгорнув досить значну інформаційну роботу серед англійців, регулярно отримуючи від А. Жука зі Львова різні матеріали про Україну. Вже на той час він був у близьких стосунках з редактором відеської «Ukrainische Rundschau» доктором В. Куширом і мав

контакти з багатьма німецькими урядовими установами й політичними діячами, намагаючись зацікавити їх українською справою⁷.

Після приїзду В. Степанківського до Львова на початку 1911 р. з метою заручитися матеріальною допомогою для продовження пропаганди українських ідей у Великобританії вказана трійця вирішила більш ґрунтовно обговорити перспективи майбутнього самостійницького видання, а для цього провести наради з залученням найближчих однодумців. За загальною згодою В. Степанківський запросив на ці наради В. Кушніра, а Л. Юркевич — свого давнього товариша по І-й київській гімназії і вже на той час добре відомого прихильника самостійницьких поглядів В. Липинського, який у цей час друкував у Кракові свою працю «Z dziejów Ukrainy» й радо погодився взяти участь в колективному обміні думками. Народи відбулися за участю А. Жука, Л. Юркевича, В. Степанківського, В. Кушніра й В. Липинського у Львові 4, 5 і 6 березня 1911 р. Ніяких записів на них офіційно не велось, але А. Жук для власного ажитку деякі нотатки все ж таки зробив і згодом виклав їх у своїй статті у віденському місячнику «Визволення». Письм й скористаємось, бо інших джерел інформації про цей надзвичайно важливий початковий етап розвитку самостійницької політичної думки серед української революційної еміграції немає.

Вже на початку згаданих нарад, як видно з нотаток А. Жука, між їх учасниками більш-менш чітко вирізилося кілька політичних концепцій стосовно засобів здобуття Україною своєї незалежності. Першу з них — суто самостійницьку без використання чужої допомоги — обстоював В. Липинський. Другу — сепаратистську, з цілком виразною відвертою орієнтацією на Австро-Угорщину, — захищали В. Степанківський й В. Кушнір. А. Жук дотримувався середньої позиції між двома згаданими концепціями, а Л. Юркевича це питання цікавило лише з «класового боку».

Виходячи з того, що культурний розвиток України в складі Росії неможливий через відсутність в ній передумов конституційних форм життя, які могли б його забезпечувати, що вона не може перетворитися на державу вільних національностей, а завжди буде лише централістичною державою великоросів, В. Липинський не бачив у цій імперії шляхів розв'язання української справи. Хоча український рух в Росії виявляється лише в культурницьких формах, проте й він систематично переслідується російським урядом, який добре усвідомлює, що за своєю суттю, своїм змістом та перспективами цей рух є політичним. Всією культурницькою діяльністю, за переконанням В. Липинського, українці нічого не зможуть домогтися доти, доки не висунуть державних цілей української справи і не зацікавлять ними широкі верстви громадськості, поставивши в основу своєї національно-політичної програми економічні суперечності між Україною і Росією. Водночас В. Липинський застерігав учасників наради, що «дорогою класовою боротьбою чогось істотного в цьому напрямі досягти не пощастить й «культурних, але денационалізованих верств суспільства до справи національної не притягнемо, доки вони в українській державності не побачать власного інтересу». Він закликав об'єднувати під гаслом визволення України весь український народ і готувати його до національного повстання⁸.

Заперечуючи необхідність боротьби за демократизацію й перетворення Росії на союз національних держав, В. Липинський вважав таку боротьбу для українців навіть шкідливою, бо сили свої вони витратять, а нічого не здобуватимуть. При цьому він посилався на російську революцію, яка, на його думку, живилася українськими соками, але принесла українцям лише дальшу русифікацію. Тому підтримування українцями демократизації Росії він вважав рівнозначним пропаганді лівого москвофільства в Україні. В. Липинський обстоював лише цілковиту самостійність України, але враховував і можливість приєднання її до Австро-Угорщини як етап до державної незалежності й то остільки, оскільки остання зможе дати попиток до самостійності всієї України своєю політикою в Галичині. При цьому він звертав увагу інших учасників наради на діяльність Росії в Галичині, де вона інтенсивно проводила роботу серед москвофілів, підтоплюючи їх до антиавстрійських виступів, й на підставі цього робив висновок, що Росія го-

тується до війни. У зв'язку з цим і українським політичним діячем Наддніпрянщини, на його думку, також слід готуватися до майбутньої війни, «але не через пропаганду австрофільства, тільки висуненням справи державної самостійності України». При сім Липинський боявся, щоб війна не настала скоро, бо застала б нас (українців. — Авт.) зовсім не підготовленими, неспосібними відіграти якоїсь чинної самостійної ролі¹.

На відміну від В. Липинського, А. Жук не так категорично ставився до засобів здобуття Україною своєї незалежності. Він вважав, що форми національного визволення можуть бути різними й практичні політики повинні рахуватися з реальними обставинами. Констатуючи в цілому невисокий рівень національної свідомості українського народу, А. Жук вважав, що підняти його на боротьбу за національне визволення українські політичні діячі зможуть лише тоді, коли завоюють реальні позиції в суспільному житті. Національної інтелігенції в Україні дуже мало, а до запланованої акції з її числа можна буде залучити взагалі лише одиниці, тому в боротьбі за національне визволення українці не можуть розраховувати лише на власні сили, а повинні шукати сторонньої підтримки й вичікувати слушної міжнародної ситуації, яка б дала можливість використати чужу допомогу й нею як слід скористатися.

Взагалі, А. Жук не вірив, що в близькому майбутньому українському народові пощастить здобути власну державність, але водночас вважав за потрібне висунути цю проблему на перший план, щоб спонукати українську суспільну думку працювати в цьому напрямі й зацікавити українською національною справою міжнародну, принаймні європейську, громадськість. Разом з тим він не так безнадійно, як В. Липинський, ставився до демократизації Росії і вважав, що пощастить її «спарламентизувати», але в той же час схилився до орієнтації на Австро-Угорщину, бо в ній українці мали більше прав, ніж у Росії, а після прилучення до неї навіть частини Наддніпрянщини вони, на його думку, матимуть ще більше, можливо, аж до заснування власної держави².

Особливу позицію в цих дискусіях на нараді займав Л. Юркевич. З одного боку, він дуже переживав у зв'язку з політичною пригніченістю в Україні й дуже бажав якогось суспільного руху та відродження національного політичного життя, а тому й підтримував ідею створення загальнонаціонального друкованого органу. Але, з другого боку, поділяючи ортодоксальні соціал-демократичні погляди і дотримуючись послідовно класових позицій, він не міг приєднатися до інших учасників наради, бо вони, цілком відкидаючи класові моменти, вважали національне визволення України справою не класів, а всього українського народу. Разом з тим Л. Юркевич вважав, що в революційно-пропагандистській роботі в Україні національні моменти не слід приховувати й замовчувати, але був впевнений, що боротьба за національні форми життя й за українську державність повинна мати класовий характер. Завдання пролетаріату — боротися за запровадження скрізь національних мов і шкіл, за побудову пролетарської держави, й тут йому «не по дорозі з самостійниками». Ті ж, хто прагне створити національну державу, по суті, домагаються утворення буржуазної держави, в якій пролетаріат експлуатуватиме національну буржуазію. Однак він вірив, що проєктований орган і організація принесуть користь, бо сприятимуть більш широкому освідомленню російських українців, призведуть до партійної диференціації, й тому підтримував українську національну справу.

В. Степанківський і В. Кушнір участі в теоретичних дискусіях не брали й взагалі не дуже ними цікавилися. Вони мали якусь свою мету, але перед іншими учасниками наради її не відкривали й лише спостерігали, що практичне вижде з тих дискусій³.

Тим часом нарада вирішила встановити зв'язок з усіма українськими самостійницькими організаціями — з Українською народною партією, з «Обороною України» та ін. й створити нові самостійницькі групи, які згодом можна було б об'єднати в одному центрі на принципах Іх автономності. Вони, на думку учасників наради, повинні були в своїй діяльності

дотримуватися головного принципу, а саме концепції державної самостійності України. Першим кроком на цьому шляху мало бути видання друкованого органу, який би став осередком руху й висвітлював питання національного життя в Україні, керуючись інтересами української нації як цілості й уникав усіх тих питань, які могли б вести розкол у суспільне життя. Називатися він мав «Вільна Україна».

Але через розбіжність думок учасників безневесної наради 1911 р. не змогли створити редакції планованого органу й вирішили, що він вважатиметься приватним підприємством А. Жука, який і відповідатиме за нього, а інші учасники наради будуть лише співробітниками цього органу.

Як програму нарада схвалила розроблену А. Жуком платформу з 10 пунктів, в якій вказувалося, що культурний і економічний розвиток українського народу в складі централізованої Росії неможливий, бо в ній для цього відсутні щонайменші умови; що забезпечити всебічний розвиток українського народу може лише його національна незалежність, здобута в ході української національної революції. У зв'язку з цим найважливіше завдання політики полягає в пробудженні народу до усвідомлення ним протилежності культурних і економічних інтересів України й Росії, у розвиткові масового національно-політичного руху, для чого повинні використовуватися всі існуючі в Україні можливості громадської діяльності, пропаганда активних протестів проти русифікаторської політики царизму, національні маніфестації, економічні бойкоти чужинців — взагалі всілякі виступи національного характеру, які б за сприятливих умов (війна тощо) у своєму розвитку вели до національного повстання.

Співпрацювати в цьому напрямі проєктовані організації й їх друкований орган можуть лише з тими партіями, які домагаються національної незалежності України, а як форми майбутньої державної організації віддають перевагу демократичній республіці. Етапом національної незалежності українського народу, говорилося в платформі, схваленій учасниками наради, «може бути прилучення України або її частини до Австрії, котра тепер є ліпша для нас (українців. — Авт.), як Росія, і злучення з Галичиною та Буковиною та зорганізування в окрему національно-територіальну одиницю»¹².

З прийняттям програми (платформи) майбутнього друкованого органу нової самостійницької організації нарада завершила свою роботу, й В. Липинський вийшов до Кракова, а В. Степанківський повернувся до Великобританії. Вище так докладно говорилося про цю нараду та ідейні концепції кожного з її учасників не випадково. Саме на безневесній нараді 1911 р. серед українських емігрантів у Галичині заклалися ідейні підвалини нового самостійницького руху, який поставив собі метою боротьбу за державну незалежність України і перетворення її на демократичну республіку. В наступні роки цей рух увесь час жеврів, іноді спалахуючи з новою силою, набуваючи нових форм і на початку першої світової війни викликав до життя самостійницьку відерго антиросійську організацію — Союз визволення України, яка відіграла поміжню в боротьбі за українську державність.

У перерві між засіданнями наради за згодою її учасників В. Липинський ходив до митрополита графа А. Шептицького й проф. М. Грушевського, щоб поінформувати їх про ідеї, висловлені учасниками наради, і про схвалені нею рішення. А. Шептицький сприйняв звістку про створення нової самостійницької організації й її друкованого органу з «симпатією» й дуже зацікавлено говорив про цю справу, побажавши, щоб з того «щось добре вийшло». М. Грушевський під час зустрічі з В. Липинським повіяв дуже обережно й, по суті, стосовно наданої йому інформації нічого не сказав. Але через пару днів М. Грушевський надіслав В. Липинському листа, в якому з цензурних обставин, не називаючи речі своїми іменами, знову дуже обережно зазначив, що «ситуація, викликана останньою делегацією (візантом до нього В. Липинського. — Авт.) того роду, що показує дуже велику обережність з такою ідеєю (створення самостійницької організації. — Авт.), про

яку Ви мені говорили. І хто зна, чи відповідний час з задуманими Вами виступами»¹³.

Пересторога й обережність М. Грушевського — визначного провідника українського національного руху — справила досить сильне враження на учасників наради, змусивши їх ще раз замислитися над проєктованими акціями й більш чітко надати визначити їх міжнародне спрямування, перш за все бути обережнішими з орієнтацією самостійницької організації на Австро-Угорщину. Такої точки зору дотримувався В. Липинський. Зокрема, вже після наради з Кракова він писав до А. Жука, що згаданий лист М. Грушевського до нього й звістки з України ще більше зміцнили його переконання: «Зі всяким австрофілізмом нам треба бути незвичайно обережними. Одним фальшивим кроком можна зіпсувати всю справу. Зрештою, австрофіліська програма не диктується наразі ніякою потребою. Коли Австрія сьогодні для нас більш прихильна, ніж Росія, то ми можемо се лише реєструвати, але не витягати з того ніяких консеквенцій доти, доки не прийде якийсь факт великої ваги, напр., війна... В протинному разі ми поставимо себе на становище емісарів австрійських, котрими ми не є і ними бути не можемо... Нашою ж реальною політикою мусить бути зміцнення нашої національної сили пропагандою революційної ідеї Вільної України, П повного національного визволення... Отже, по-моєму, в боротьбі за визволення України звертаймо лише пильну увагу на відношення до нас сусідніх держав, не витягаючи поки що з того ніяких політичних консеквенцій»¹⁴. Що ж до перестороги М. Грушевського, то В. Липинський, ще раз все добре обміркувавши, радив з нею рахуватися, але колективно шкробленних планів не змінювати.

Активно розгорнувши з допомогою І. Крип'якевича й В. Темницького підготовчу роботу до видання «Вільної України», А. Жук досить швидко скомплектував перший номер журналу. До нього мали увійти великий матеріал В. Липинського про минулу й сучасну денационалізацію роль Росії в Україні, стаття І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький і Москва», в якій виказувалося на хибність поглядів Т. Г. Шевченка щодо діяльності Великого Гетьмана, стаття В. Темницького «Чого ми від Австрії жадасемо?», в якій переконливо доводилося, що українці є найприрочнішою народністю приднайської імперії, а також стаття В. Кушніра «Конфлікт Австрії й Росії» про неминучість збройної сутички між двома цими великими державами»¹⁵.

Однак до видання органу справа не дійшла, бо в неї рішуче втрутилися В. Степанківський і В. Кушнір, зажадавши зміни його назви з «Вільної України» на «Визволення», передачі всього видавництва в їх руки й зміни його ідейної платформи, бо збиралися вести цей орган у виключно австрофіліському дусі. У квітні 1911 р. В. Липинський, обурений поведінкою В. Степанківського й В. Кушніра, писав А. Жукowi з Кракова, «що за назвою у нас хриється два напрями, два цілком особні світогляди. Коли я стою і стоятиму за «Вільну Україну», то роблю се тому, що ся назва ясно й визреано означає ціль, до котрої я йду, а такою ціллю є Україна, не «російська» й не «австрійська», а Україна Вільна, тобто Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку». В ході боротьби за вільну Україну, на думку В. Липинського, з тактичних міркувань можна «прискілятися» до однієї з держав, між якими поділена Україна. Назва ж «Визволення» вказує лише на потребу визволення України з-під російського ярма, але не визначає перспективи, не говорить про те, що ж буде з тією визволеною Україною. «І нічого, по-моєму, загортати в базовий того факту, — писав далі В. Липинський, — що між нами (українським політичним емігрантами в Галеччині. — Авт.) є: 1) австрофілі без застережень, по цілях нашої діяльності... 2) австрофілі тільки по сьогоднішній тактиці і то з великими застереженнями... До сих останніх належу і я (та) заявляю зовсім ясно й непохитно, що може пристати тільки й виключно до такого діла, в котрому австрофіліство буде лише тактикою (застереженнями), а котрою ціллю буде повне й цілковите визволення України по той і по сей бік Збруча». А далі В. Липинський радив А. Жукowi прискорити підготовку видання органу, скликати конференцію всіх май-

бутих його співробітників і прихильників й виробити на ній спільну платформу та докладні організаційні норми майбутньої організації. Але А. Жук відхилив останню пропозицію, вважаючи її передчасною¹⁶.

У цей же час І. Юркевич, добре роздивившись, відмовився співробітничати як з самостійниками, так і з планованою ними організацією. А разом з цим самостійники втратили й обіцяну раніше Юркевичем матеріальну допомогу, і вже підготовлений номер «Вільної України» так і не вийшов у світ.

На цьому, власне, у той час і закінчився виступ українських емігрантів-самостійників. Але висловлені ними ідеї не зникли, а лише були перенесені на майбутній час і вже в наступному 1912 р. матеріалізувалися у вигляді двох нових організацій, в основу яких були покладені самостійницькі концепції згаданої вище березневої наради 1911 р.

Різне загострення міжнародної ситуації в Європі, спалах у жовтні 1912 р. Балканської війни й сподівання, що в ній як суперниці візьмуть участь Австро-Угорщина та Росія, підготували українських політичних емігрантів до нової самостійницької акції. Для цього потрібно було створити апарат для збирання відомостей про становище українського народу в Росії з метою інформування Західної Європи. На основі його, на думку Ії ініціатора А. Жука, в недалекому майбутньому повинна була вирости відповідна організація і розвинутися політична течія самостійницького характеру. Ідейне обґрунтування течії розробив В. Липинський, але про це йтиметься далі¹⁷.

Вже через місяць після початку першої Балканської війни, а саме в листопаді 1912 р., за ініціативою А. Жука був створений у Львові Український інформаційний комітет, який поставив собі за мету «пропаганду справи визволення України в Європі та зацікавлення цією справою офіційних чинників Австро-Угорщини та інших держав»¹⁸.

Серед інших завдань, що мали внутрінаціональний характер (керівництво висвітленням проявів українського життя в усіх країнах, де проживав український народ, і т. ін.), говорилось у звіті Комітету, надісланому його керівництвом 16 серпня 1914 р. австрійському міністерству закордонних справ, «Український інформаційний комітет, враховуючи можливість міжнародного воєнного конфлікту, особливу увагу приділяв підготовці суспільної думки Європи в інтересах українського руху й агітації проти гнобителів українського народу — поляків і росіян»¹⁹.

На голову цього комітету А. Жуком був запрошений професор Р. Зелозецький, його заступником став секретар народного комітету Української національно-демократичної партії Галичини доктор В. Бачинський, а секретарські функції взявся виконувати А. Жук, який фактично й спрямовував усю діяльність Комітету. Крім згаданих осіб, до складу комітету входили доктор В. Панейко, Я. Вессаловський, В. Пачовський, І. Петрушевич та ін.²⁰ Отже, як бачимо, комітет, який, на думку А. Жука, «зав агодом перетвориться в політичну організацію або покликати до життя окрему політичну організацію, лишачись сам органом тої організації для літературної пропаганди української справи, складався майже виключно з галичан. І це не випадково, бо А. Жук як його організатор на підставі власного досвіду вважав, що з нечисленною, розпорошеною й ідейно різношерстою наддніпрянською політичною еміграцією «важко було щось спільне склеїти»²¹.

Запросивши до співробітництва цілий ряд українських політичних емігрантів, які вже мали досвід інформаційної діяльності в інтересах українського руху, й використовуючи їх добровільні грошові внески, Комітет поступово почав розгорнути свою пропагандистську діяльність в різних країнах Європи.

У кінці року, коли австрійсько-російський конфлікт в буквальному розумінні висів у повітрі, висловили своє ставлення до міжнародної ситуації й українські партії Галичини. 7 грудня 1912 р. їх представники провели у Львові з'їзд, ухваливши спільну декларацію, в якій зазначалося, що «з огляду на добро і будучність українського народу, на випадок оружного

конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією, ціла українська суспільність одвозгідно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини, проти російської імперії, як найбільшого ворога України»²¹.

Усім галицьким українським партіям рекомендовано діяти відповідно до ухваленої спільно декларації, підтримуючи зв'язок з відповідними відомствами центрального уряду.

Встановити контакти з австрійським урядом намагався й Український інформаційний комітет. Його голова Р. Залозецький навесні 1913 р. прибув до Відня, щоб інформувати австрійський уряд про свою діяльність і з'ясувати, що він думає про російську Україну й чи «бере її в рахубу в політичних калькуляціях на випадок війни з Росією»²². Проте зібрана Р. Залозецьким інформація нічого втішного керівництву комітету не дала й свідчила про те, що австрійський уряд головну ставку робив на поляків, а українською справою в Росії майже зовсім не цікавився. Крім того, в австрійському міністерстві закордонних справ йому показали гектографовану відзову («Універсал до народу українського усієї соборної України») херіваною М. Міхновським Української народної партії щодо війни на Балканах, яка висловлювала дуже вороже ставлення як до Австрії, так і до Німеччини, водночас захищаючи слов'янські народи півострова — сербів, чорногорців і болгар²⁴.

Засудивши політику австрійського уряду щодо українців Галичини й Буковини, який вже багато років обіцяв їм національну автономію, але нічого не дав, водночас роблячи ставку лише на поляків, ганебну політику російського уряду по відношенню до українців Наддніпрянищини, а також експансіонізм Німеччини, яка намагається розширити зону свого впливу від Балтійського до Чорного моря, відозва застерігала, що перемога Австрії у можливій війні з Росією може призвести до захоплення нею Поділля й Волині та відновлення Речі Посполитої — давнього ворога українського народу. «Стоючи на ґрунті єдності і мобілізації українських земель, — зазначалося далі у відозві, — ми встаємо за приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до України російської. Таким чином розв'яжуться раз на завжди питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське; лишається єдине питання: українсько-російське, яке розв'язано буде легко. Український нарід мусить перейти цей етап до здобуття незалежності»²³.

Публікація згаданої відозви викликала значне збентеження серед українських емігрантів-самостійників у Галичині. Вона, з одного боку, свідчила про те, що діячі Українського інформаційного комітету виявилися не обізнаними з політичними намірами керівництва Української народної партії, яку вони увесь час вважали головною самостійницькою організацією на Наддніпрянщині, а, з другого, — що Австро-Угорщина на випадок війни з Росією не могла розраховувати на підтримку й симпатію з боку російських українців. У зв'язку з цим, з точки зору австрійського міністерства закордонних справ, й українці по обидва боки австрійського кордону не повинні були очікувати від австрійського уряду якогось особливого до себе ставлення, але водночас воно сквально зустріло заснування у Львові організації, яка боротиметься за самостійність російської України, хоча й не бажало підтримувати з нею жодних сталих, тим більше офіційних стосунків²⁵.

Незважаючи на прохолодне ставлення з боку австрійського уряду, Український інформаційний комітет поступово розгортав свою роботу. Залучивши до своєї діяльності всіх українських емігрантів, здатних до інформаційної роботи, й заснувавши свої осередки в ряді європейських столиць, зокрема в Празі (І. Бочковський), Парижі (Я. Федорук), Софії (І. Шишманова-Драгоманова) і в Лондоні, де зусиллями В. Степанківського був створений Український Комітет, який складався виключно з англіців і очолювався колишнім фінансовим аташе С. Ю. Вітте в Європі Дж. Рафаловичем. Протягом 1912 — 1914 рр. львівський Комітет розгорнув значну публікаторську роботу, видаючи на приватні пожертвування брошури й численні статті про Україну, історію її народу й його визвольні змагання.

Український інформаційний комітет, виникнувши в складних умовах різкого загострення європейської міжнародної ситуації як самостійницька представницька українська організація за досить короткий час свого існування при незначній матеріальній підтримці приватних осіб і українських організацій все ж таки зумів шляхом друкованої й усної пропаганди чимало зробити для освідомлення світової, в першу чергу європейської громадськості про становище українського народу в Австро-Угорщині й Росії, про його споконвічні національні прагнення. Крім того, комітет, по суті, став тим осередком, в надрах якого поступово вироблялися ідеї й організаційні основи тієї самостійницької організації українців Наддніпрянщини, яка виникла в Австрії після початку першої світової війни.

Ще в жовтні-листопаді 1912 р., постулово формуючи склад майбутнього комітету, А. Жук звернувся листовно до В. Липинського, який у цей час перебував у Кракові з запрошенням до співпраці. Але останній, завершивши друкування своєї книги й збираючись повернутись у свій маєток на Поділля, відмовився від участі в роботі комітету. Водночас, підтримавши саму ідею його заснування, В. Липинський у першій половині грудня 1912 р. надіслав А. Жукові великий меморандум про можливі тогочасні завдання українського національного руху, що мав назву «Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі»²⁷.

Грунтуючись на принципі, що українська нація має природне право на вільне й незалежне національне та політичне життя на власній території, а також на тому, що даліше існування української нації, позбавленої «сильної майнової верстви», тісно пов'язане з розвитком політичної демократизації й проведенням соціальних реформ, економічно необхідних народним масам, В. Липинський прийшов до висновку, що централістична ліберальна чи чорносотенно-націоналістична Росія є головним і непримирним ворогом українського народу, а консервативно-клерикальна католицька Австрія не є її союзником.

Грунтуючись на цих своїх концептуальних засадах, В. Липинський розглядав такі гіпотетичні можливості для України в разі виникнення російсько-австрійського збройного конфлікту: 1) якщо на території України залишиться все як і було й війна закінчиться розширенням Австрії в напрямі Адріанополя, то тоді Україна заплатить за цей конфлікт кров'ю українських солдатів з російської та австрійської армій і в результаті виявиться ще більше ослабленою; 2) якщо ж Росія у війні з Австрією захопить Східну Галичину й Буковину, то це для українського національного руху буде катастрофою; 3) а якщо Австрія окупує частину Правобережної України, то захоплена територія опиниться в такому ж становищі, як і в сучасний момент знаходиться Східна Галичина, тобто стане об'єктом польської експансії.

Виходячи з цих можливих альтернатив, В. Липинський пропонував українським національним партіям і організаціям дотримуватися такої політичної орієнтації: «В майбутній австро-російській війні не ставати свідомо, виразно й голосно ні на стороні Австрії, ні, тим більше, на стороні Росії. І на терені, зайнятій воюючими арміями, поводитись зовсім пасивно, але й зовсім лояльно супроти воюючих між собою держав»²⁸.

Вся інша територія України поза тереном можливого конфлікту (Волинь, Поділля та частина Київщини), на думку В. Липинського, залишиться вільною для діяльності «тих українців, що свої політичні плани не зв'язують із інтересами воюючих між собою, а нам (українцям, — Авт.) ворожих держав». Тому, висловлював переконання В. Липинський, найголовнішим завданням усіх свідомих українців цього регіону України має бути: «В разі вибуху австро-російської війни підняти на цій не зайнятій воюючими арміями українській території масовий рух за повне визволення України з-під чужих держав».

Політичним гаслом цього руху, за переконанням В. Липинського, має стати незалежна Українська держава під протекторатом Австрії або Росії, яка зобов'язується дотримуватися повного нейтралітету щодо цих двох де-

ржав. Форма її правління — конституційна монархія, яка залежатиме «від української конституанти й становища Європи. Економічна програма — мінімальна робітнича (8-годинний робочий день, державне страхування тощо); вся земля в Україні повинна належати виключно українській нації, для чого має бути проведена конфіскація всіх казенних, удільних, монастирських земельних володінь, а також земель ворогів українського народу і створений національний земельний фонд, до якого включаться й усі землі, викуплені від неукраїнців та «понад 500 десятків української посілости». Вся земля в Україні передається у спадкове й приватне володіння українцям по трудовій нормі — 500 десятин. Такими ж земельними площами на тих же умовах надляються і всі, хто із зброєю в руках братиме участь у боротьбі за визволення України. На підставі цих принципів повинні бути розроблені спеціальні закони, які б обмежували приватну власність на землю 500 десятинами й забороняли володіти землею неукраїнцям.

Релігійним гаслом для цього руху має бути повна свобода українських віросповідань з наданням православної церкві головного й пануючого місця серед інших релігій в Україні²⁹.

Виходячи з вказаних міркувань, В. Липинський бачив для незалежної Української держави у майбутньому досить сприятливі політичні перспективи. Зокрема, він вважав, що для Європи, насамперед для Великобританії й Франції, які не бажають змирення Австро-Угорщини за рахунок Росії, незалежність України буде дуже бажаною. Для Німеччини й Швеції, яким вигідне ослаблення Росії, нейтральна Українська держава єдиств найкращий вихід при ліквідації австро-російської війни.

На боці незалежної України в разі перемоги над Туреччиною буде Балканський Союз — Сербія тому, що вона не бажає змирення Австрії, а Болгарія — у зв'язку з константинопольським питанням, при вирішенні якого Україна не висуватиме таких державних амбіцій, як Росія. Не буде перешкоджати встановленню української незалежності й Румунія, яка у зв'язку з цим може отримати Бессарабію й частину Буковини. Крім того, соціальні й національні гасла українського визвольного руху і повстання, безумовно, викличуть досить сильні соціальні та національні рухи в сусідніх Австрії й Росії, сприяючи ослабленню небезпечних для України сусідок.

Навіть при неповній перемозі українців у боротьбі за незалежність з ними, за переконанням В. Липинського, все ж більше рахуватимуться ті держави, в межах яких вони опиняться, а при цілковитій поразці повстання залишаться «в українських масах і в Європі ясна й виразна українська політична ідея, не засмічена ні русофільським, ні австрофільським намулом. Ідея ця може при першій нагоді знову ожити»³⁰.

Для практичного здійснення ідеї національного повстання й розгортання рішучої боротьби за державну незалежність України В. Липинський пропонував заснувати союз українських державників — Союз визволення України, для чого негайно розгорнути пропагандистську роботу по згаданій програмі й у випадку вибуху австро-російської війни блокуватися з тими українськими партіями, які на підставі спільної мінімальної соціальної платформи погодяться підвести масовий рух за політичну незалежність України. Якщо ж підняти повстання на Україні не пощастить, то з вибухом австро-російської війни українці й їх політичні організації по обидва боки кордону повинні триматися «зовсім пасивно», продовжуючи провадити свою політичну й культурну організаційну роботу³¹.

Ознайомившись з меморандумом В. Липинського, А. Жук прийшов до висновку, що українська визвольна справа в ньому має «чисто доктринерське трактування, позбавлене найменшого політичного реалізму», і тому він не може стати політичною платформою для будь-якої організації, котра б збиралася в час війни провадити якусь українську політику і робити щось корисне для української визвольної справи. Разом з тим А. Жук визнав саму ідею планованої В. Липинським політичної української організації — Союзу визволення України — дуже вдалою і корисною для української виз-

вольної справи і взявся за розробку такої її реальної політичної платформи, яка могла б об'єднати визвольні зусилля українського громадянства по обох берегах Збруча.

Дотримуючись у цей час (кінець 1912 — початок 1913 р.) вже цілком відвертої австрофільської орієнтації, А. Жук вважав, що платформа майбутньої самостійницької української організації, яка виникне у випадку австро-російської війни, повинна бути прийнятною для Австрії, яку він тепер розглядав як природного союзника українського визвольного руху в боротьбі проти Росії. Розроблена незабаром А. Жуком платформа дістала назву «Основи, на яких покликується до життя політична організація під наголоданою «Українській Комітет» і з початком першої світової війни була покладена в основу складеної ним же платформи СВУ»¹².

Відповідно до розроблених А. Жуком «Основ» комітет повинен був являти собою тимчасову загальнонаціональну безпартійну організацію для російської України, яка створюється у зв'язку з напруженою міжнародною ситуацією й можливістю австро-російської війни. Головні його завдання (п. 3) — публічно репрезентувати перед «відповідними (зарубіжними. — Авт.) політичними чинниками» національно-політичні інтереси українського народу, намагатися використати міжнародні відносини та ситуацію, що може утворитися внаслідок російсько-австрійської війни, і за допомогою відповідних заходів і засобів домогтися найбільше користі для справи національно-політичного визволення України. У разі вибуху російсько-австрійської війни «чинно» допомагати Австрії та її союзникам проти Росії.

Платформа (п. 4), яка об'єднуватиме членів комітету, служтиме основою його діяльності й переговорів з урядовими установами Австро-Угорщини в разі її перемоги у війні і повинна включати самостійність України або найширшу автономію окупованих українських земель в Росії та приєднання до них частин Галичини, Буковини і Угорщини, які разом називатимуться Українським Королівством. Передбачається «зверненню» династії Габсбургів; представницький устрій з широкими громадянськими свободами; «першinstvo» української мови в органах його законодавства, адміністрації, самоврядування, в суді та церкві; запровадження земельних реформ з викупом земель великих власників на користь Королівства і передачу їх та земель, що в Австрії й Росії належать державі та короні, в користування хліборобського населення.

Для досягнення зазначених у платформі завдань (п. 5) комітет повинен проводити переговори і співпрацювати з воєнними органами Австрії й інших держав, з українськими та іншими політичними партіями, організаціями та приватними особами і укладати з ними умови, вказані в пп. 3 і 4 цих «Основ»; намагатися впливати на переаховані в п. 5 чинники в напрямі здійснення зазначених комітетом цілей (п. 3) та платформою (п. 4), засновувати різні організації, корисні для досягнення поставленої комітетом мети; намагатися «прихилити» українське населення до Австрії, а на випадок війни організувати заворушення «в загіллі» російської армії та вслякго перешкоджати пересуванню російських військ. Натомість «в загіллі» австрійської й союзних з нею армій полегшувати рух військ на українській території, вслякго допомагати їх операціям, організації порядку та тимчасової адміністрації в окупованих українських землях.

Український комітет (п. 6) тісно співпрацюватиме з тією організацією австрійських українців, яка поставить перед собою аналогічні завдання (п. 3 «Основ») й схвалить аналогічну платформу (п. 4 «Основ»). Внутрішня організація Комітету (п. 7) та методи й засоби його діяльності схвалюються окремим «правильником»¹³.

Попінуючи про ідейні засади й завдання нової організації В. Бачинського й В. Панейка, а через них й інших керівників галицьких українських партій, керівництво Українського інформаційного комітету в особі А. Жука вирішило ознайомити з «Основами» й провідних представників українського національного руху Наддніпрянщини. Для цього на початку січня 1913 р. з повноваженнями комітету виїхали в російську Україну

М. Струтинський, який мав зустрітися з студентською молоддю і з'ясувати її ставлення до ідейних засад і завдань проєктованої організації, і В. Панейко, що повинен був відвідати Київ, Лубин й Харків та провести там таємні наради з М. Міхновським, В. Шеметом й іншими відомими українськими діячами. Однак, прибувши в Україну, вони не змогли вивокати поставлене перед ними завдання і ні з чим у кінці січня повернулись до Львова. Лише влітку 1913 р. А. Жукові вдалося зустрітися з М. Міхновським і Ол. Степаненком, які були у Львові проїздом з якогось західноєвропейського курорту, і обговорити з ними наміщену політичну акцію. Але цілком підтримавши ідею створення Українського комітету і його платформу, як М. Міхновський з Ол. Степаненком, так і В. Липинський, котрий на початку 1913 р. переїхав на Наддніпрянщину, після вибуху першої світової війни не вживали ніяких заходів до ідейного й організаційного об'єднання російських українців, що поділяли самостійницькі концепції і згодні були створити організацію, аналогічну львівській³⁴.

Отже, як бачимо, всередині Українського інформаційного комітету, покликаного виконувати суто гуманітарне завдання — знайомити світову, насамперед європейську, громадськість з життям українського народу і його боротьбою за національне визволення, у кінці 1912 — на початку 1913 р. почала зароджуватись, ідейно та організаційно обґрунтовуватись нова, розрахована на підтримку з боку австро-угорського уряду, українська самостійницька політична організація. Вона вперше за всю історію українського визвольного руху цілком конкретно й відверто поставила собі за мету в разі вибуху війни між Австрією і Росією й поразки останньої проведення в життя рішучих заходів до заснування при підтримці іноземних держав української самостійної держави під зверхністю династії Габсбургів, організацію вслякої підтримки збройних сил Австрії та її союзників у боротьбі проти Росії, включаючи й підвину роботу в тилу російських військ.

¹ Дорашенко В. РУП і УСДРП // Календар «Вперед». — Львів, 1920. — С. 233.

² ЦДА України, ф. 1439, оп. 1, спр. 371, арк. 33.

³ Там же, ф. 1335, оп. 1, спр. 1347, арк. 172.

⁴ Жук А. І. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. — Відень-Прага, 1923. — № 2. — С. 33.

⁵ Там же. — С. 33.

⁶ Там же. — С. 32—33.

⁷ Там же.

⁸ Там же. — С. 35.

⁹ Там же. — С. 35—36.

¹⁰ Там же. — С. 36.

¹¹ Там же.

¹² Там же. — С. 37.

¹³ Визволення. — Відень-Прага, 1923. — № 2. — С. 38.

¹⁴ Там же. — С. 39.

¹⁵ Там же. — С. 42—43.

¹⁶ Там же. — С. 42.

¹⁷ Там же. — С. 43.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 197.

¹⁹ Там же, ф. 4405, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

²⁰ Там же, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 197.

²¹ Там же.

²² Левицький К. О. Історія політичної думки галицьких українців. 1848 — 1914. — Львів, 1927. — Ч. 2. — С. 719 — 720.

²³ ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 193.

²⁴ Там же.

²⁵ ЦДА України, ф. 705, оп. 2 с, спр. 122, арк. 4 — 4 зв.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 194.

²⁷ Там же, арк. 195.

²⁸ Там же, арк. 196.

²⁹ Там же, арк. 197.

³⁰ Там же, арк. 198.

³¹ Там же, арк. 199.

³² Там же, арк. 200.

³³ Там же, арк. 201—203.

³⁴ Там же, арк. 203—205.

Трибуна Молодого Автора

С. М. Пашенного (Севастополь)

Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40—70-ті роки XVIII ст.

Історія розвитку кримського ханства ще й досі вивчена недостатньо. В основному дослідниками розроблялися політичні аспекти теми. Економічним питанням, особливо періоду, що передував приєднанню Криму до Росії, значення не надавалося. В нинішніх умовах стала очевидною необхідність відмовитися від поверхового сприйняття кримсько-татарського минулого, коли на перший план ставилися воєнні хани, підступні інтриги жителів Бахчисарая і нібито споконвічна ворожнеча мусульман з християнами, а натомість перейти до глибокого осмислення історичної долі народів, які входили до Кримського ханства, і всього населення Північного Причорномор'я та Приазов'я.

Мета даної публікації — спробувати дослідити зовнішню морську торгівлю, яку вело ханство через свої порти. Хронологічно вона охоплює не тільки 40—60-ті роки XVIII ст., а й 70-ті, коли ханство існувало в умовах незалежності від Туреччини.

Про Крим, його міста збереглося багато записів, спогадів сучасників, які, відображаючи суб'єктивні враження, водночас містять багато цікавих спостережень, тим самим допомагаючи відтворити картину минулого. Це праці Пейсонеля¹, Тунмана² та Клеємана³.

В ряді праць, присвячених історії Півдня України, містяться оцінки розвитку економіки всього регіону, в тому числі й Кримського ханства. Серед них слід назвати монографії А. Скальковського⁴, М. Вольського⁵, Ю. Дружиніної⁶, В. Голобуцького⁷.

Джерелами для даної праці послужили матеріали з фондів Державного архіву Кримської республіки, зокрема фонд В. С. Попова, що містить раніше не опубліковані документи, багато з яких стосуються історії зовнішньої торгівлі, а також опубліковані документи з різних історичних видань, у тому числі збірника Н. Дубровіна⁸, що складався для аналізу політичних подій, проте містить багато цікавих фактів з економічного життя.

В середині XVIII ст. Кримське ханство не мало тієї могутності й значення, якими славилось за 100—50 років до того. Тривала боротьба російського й українського народів проти агресії султанської Туреччини й Кримського ханства дали відчутні результати. Походи Мівіха та Ласи наприкінці 30-х років завершилися цілковитою перемогою російської армії. На півострові, феодал якого були позбавлені можливості жити за рахунок грабіжницьких походів на українські та російські землі, дедалі більшого значення набуває розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі. Селім-Гірей, який правив у 1740—1742 рр., «очевидно, мав більшу свильність до спокійних справ внутрішнього правління, ніж до воєнних справ»⁹.

Торгово-економічні відносини стають основними для народів, які населяли півострів. Цьому сприяли всі умови. По-перше, те, що Крим був густо заселений. За даними Тунмана, там проживало 400 тис. чол.¹⁰ Академік Паллас вважає, що чисельність населення Криму доходила до 500 тис. Та головним була не кількість, а особиста свобода жителів, що давало можливість займатися підприємництвом. Дворянство, мурзи, беї, які втратили старі джерела збагачення, що полягали перш за все у пограбуванні населення сусідніх територій та работоргівлі, прагнули підвищити товарність свого господарства і вийти на зовнішній ринок.

По-друге, півострів та прилеглі до нього землі мали величезні господарські можливості. По-третє, кримські торгові міста були єдиним, крім

Очакова, портами, звідки відправлялися вантажі за море. Тут, починаючи з давніх часів, не загасала цивілізація, центром її були міста, багато з яких відзначалися своїми розмірами¹¹. З середини XVIII ст. зростає їх роль і як центрів економічного життя ханства.

Морська торгівля відбувалася в Кефі (Феодосія), Геалеві (Сапаторія), Балаклаві, Єнікалі та Керчі. Кефа була не тільки великим портом, а й найбільшим містом Північного Причорномор'я. Турки називали її Кучук-Стамбулом (маленьким Стамбулом). Клемаан вважав, що в цій гавані стануло кілька сот кораблів¹², а французький мандрівник Шарден бачив у порту 400 суден¹³. Місто побудували пізнішим в оточенні 5 миль. Багатий порт був завантажений «...м'ясом, вином, птицею, рибою, молочним збором та плодами, а взимку вугіллям і дровами»¹⁴, — так писав про Кефу мандрівник Десколлі в XVII ст.

Проживали в місті переважно вірмени, греки і турки. Татар було мало¹⁵. Турецькі купці жили в Кефі «великою кількістю», мали власні будинки та «смагани». Навколо міста знаходилися їх садиби, «невеликі села або хутори з угіддями та найкращі сади біля Судака». Тут служив османський митний директор, який збирав мито з кораблів, що прибували й відходили в море. Найбільшим передмістям Кефи була купецька слобода Топра-Кала, де жили тільки іноземні купці.

Другим великим морським портом і містом був Геалев, або Козлов. Його бухта відрзнялася від Кефівської своєю відкритістю вітрам і невеликою глибиною. Проте товарооборотом вона не поступалася Кефі. Жили в Геалеві турки, греки, вірмени та єврей-караїми, однак переважало татарське населення. Командуючий російськими військами в Криму Василь Долгорукий писав 1773 р.: «В сем обширном приморском городе великое множество принарядных и больших домов»¹⁶. Пейсонель налічав тут 200 сімей греків та 450 — вірменських і католицьких¹⁷.

Багато мандрівників однією з найкращих на півострові називали Балаклавську бухту. Сюди приходили як торгові судна, так і військові кораблі від султана. Місто було невеликим, і в ньому, за різними джерелами, налічувалося від 150 до 300 будинків¹⁸. Жили тут в основному греки і татари.

Фортеця Єнікале знаходилася на стику двох моря. Місце славилось багатими уловими й численними солоними озерами. Гавань, як відзначав Туземан, була м'лководною, і тому судна навантажували на рейлі з човнів у 60 сажнях від берега¹⁹. Єнікале належала туркам. У фортеці стояв гарнізон із 1163 чол.²⁰ Торгівлею займалися турки, а також 30 сімей вірмен.

Керчу на відміну від Єнікале управляв хан. Місто ще називали «Боспор» в пам'ять славного минулого. Глибина бухти сягала від її до 15 сажнів. Маленьке місто мало гавань з кам'яною греблею та маяк для кораблів, що проходили протоку. Гарнізону тут не було, а жили тільки купці та промисловці. Грецьких і вірменських сімей налічувалося 24; турків та татар — близько 780 чоловік.

Приморські портові міста Криму були центрами ремісництва та дрібного товарного виробництва, торгівлі і грошового обміну. В середині XVIII ст. вони стали важливими центрами економічного життя ханства.

Експортна торгівля кримських портів спеціалізувалася на відправці різних вантажів: солі, вина, овець, вовни, ікри, риби, повстани, сар'яну, шовчених і сирих шкір, коров'ячого масла, збруї, овочів, фруктів, воску, сирих смушок та земляного мила. Але особливо багатим острів був, за словами сучасників, на хліб. Російський дослідник Михайло Вольський писав: «Крим... не тільки постачав потрібну кількість для потреб своїх жителів, а й служив багатим житницею для Турції»²¹. Точна цифра вирощуваного тут зерна нам невідома, але, з огляду на різні джерела, можемо припустити, що вона була близькою до 70 тис. чвертей. А. В. Суворов повідомляв у рапорті від 7 серпня 1778 р., що «...по нинішньому тут невражко виріло близько 50 тис. чвертей хліба»²².

У великих обсягах зерно (особливо пшениця та ячмінь) підвозилися з материкової частини від податних хану народів. На думку В. О. Голобуць-

кого, у доставці хліба в Крим досить суттєвою була роль запорозького козацтва. Під час Семирічної війни 1756—1763 рр. турки і татари кулували хліб у містах і селах прикордонних районів Правобережної України для вивезення на кораблях у Пруссію²⁵. В числі зернового хліба, що вивозився з Криму, важливе місце займала пшениця, яку щороку відправляли в Константинополь на 100—150 суднах; на другому місці був ячмінь (близько 60 суден), далі йшли жито й просо. Вивезення здійснювалося казенними, чи «кабаськими», суднами і вільними єрейсами (шікперами. — П. С.) Людей, які брали участь у доставці зерна на кораблі, називали «хлібниками».

Головне призначення хлібної торгівлі полягало в забезпеченні продовольством Константинополя. Торгівля була монополією турецького султана, і всі кораблі приходили від нього з ярликами. Будь-яке вивезення зерна з Криму не в Порту заборонялося. Лише при наявності повного достатку зерна в Туреччині, коли продовольства вистачало надовго, хан видавав фірмані²⁶ на вивезення хліба до Трапезонда вільним шікперам. У Туреччину каравани корабля, навантажені хлібом, відправлялися з довіреною людиною, яка стежила за тим, щоб воли не причаїлися в іншому місці. Уряд забезпечував каравани конвоєм, боючись пограбування з боку голодного населення.

Крим і підлегли йому народи багато терпіли від монополії султанської влади на вивезення хліба. У 1757 р., як повідомляв французький консул Пейсонель, внаслідок неврожаю і вивезення продовольства за море на півострові був голод.

Політичні суперечності між Туреччиною і Кримом в середині 70-х років тимчасово обмежили продаж зерна. До травня 1777 р. Шагіп-Гірей не дозволяв торгувати хлібом, а кораблі, що приходили за зерном, затримував. Усвідомлюючи негнучкість свого становища, хан поставив умови: 90 корабля, навантажених пшеницею, Порту отримав після того, як «султан визнає його справжнім ханом»²⁷. Як тільки це відбулося, він з політичних міркувань дозволив навантажувати кораблі пшеницею в Козлові і Кефі без мита, відмінивши запроваджене Девлет-Гіреєм «восьмипарне» мито (6 коп. — П. С.) з кожного кримського кіле (1 кіле — 2 пуд. 10 ф. — П. С.). Але через деякий час відміняє привілей, збільшує собори на хліб, бажаччи бачити прихід турецьких корабля, заповнених іншими товарами. Для цього було встановлено мито з кіле хліба від 10 до 15 пара (1 пара — 2 коп. — П. С.), що надало перевагу заможним купцям. Хто приходив з кораблями, повними товарів, платив 10 пара; з половинним навантаженням — 12, а з пусого брали 15 пара²⁸. Для «вільних рейсів», що приходили без султанських ярликів, вимагали від 15 до 20 пара і, крім того, половину корабля навантажували сіллю. Про продаж зерна на турецькі кораблі існує багато донесень та рапортів з кримських портів. Катеринославський купець Габріель Карабіто навантажив 4000 кілей ячменю в Козлові і взяв паспорт для відправки корабля у російського резидента²⁹. Сам Шагіп-Гірей через своїх торгових агентів вивіз тільки за один рейс 42 000 пудів хліба.

Важливе місце в торгівлі займала сіль. Вона часто служила еквівалентом обміну на деякі товари, зокрема мідь і срібло для виробництва ханської монети. Сіль часто віддавалася на відкуп разом з митницями своїм або яничарським чиновникам³⁰. Її вивозили з Керченських і Гелзеських озер. Прибутки ділилися між ханством і наступником престолу. Гелзеські озера порівняно з Перекопськими були бідні на сіль, яка до того ж вважалася гіршою. Щорічний продаж еваторійської солі досягав 70 000 пастрів³¹. Відкупник або директор ханської митниці із солі у 80 кіле (60 пудів. — П. С.) продавав за 4—6 пастрів (залежно від кількості кораблів і попиту на сіль). Для підвезення солі від озер до пристані підраджалися місцеві жителі, найчастіше татари. Підрядні завжди були вигідними. «Сіль купувалася на озері, один кіле коштував 4 чи 5 коп., а за привезення до берега платили з воза від 60 до 90 коп.»³², — так пи-

сая підполковник Томілов про продаж солі з Євпаторійської пристані. Ціна була різною залежно від якості, відстані і часу добування. Іноді траплялося, що видобуток значно перевищував потреби зарубіжної торгівлі. В такому разі таможенні відкупники одержували від хана дозвіл платити за всі товари сілдо по ціні, яку він сам визначає.³⁰

Керченський промисел був уділом Калга-Султана (наслідника престолу), який віддавав його на відкуп постачальнику свого двору. Сіль з цього промислу була доброї якості, але вивозилося її значно менше, ніж з інших.

Загальний обсяг солі, яку вивозили з усіх промислів морем, становив понад 60—80 тис. пудів на рік.

Значне місце в експортній торгівлі займали продукти скотарства та виробки з них: овеча вовна, сап'ян, овчини, сирі й вичинені шкури, коров'яче масло, повстини, смушки та ін. Про якість товарів свідчить той факт, що сирі чи «сиві» смушки продавалися не оптом, а поштучно, і кожна мала свою ціну залежно від сорту. Як повідомляв французький консул Адам Еворка, тільки в Туреччину продавалося до 100 тис. овець.³¹ Особливо багато худоби — коней, волів, овець — надходило на зовнішній ринок із Запорожжя. Цей товар успішно конкурував з місцевим. Наприклад, тільки один запорозький купець П. Калнишевський продав у Криму 1775 року перекупникам 14 тис. овець на суму 28 тис. крб.³²

Продукція скотарства надходила й від ногайських татар, які «...мали чимало кількості... сирих та чорних смушок, шкір бичачих і кіньського волосся»³³. Сирі смушки мали великий попит. Тільки до Правобережної України їх відправлялося близько 90 тис. за рік.³⁴

На західних рівнинах, поблизу Гезлева, розводили кіз, шкірки яких оцінювалися дуже дорого і використовувалися для виробництва сап'яну.

Одним з краєвих за своїми якостями вважалося і коров'яче масло, виготовлене на півострові. Його вивозили на судах у шкіряних мішках, в яких воно прекрасно зберігалось. Клеман порівнював це масло з дейцизьким і голландським. Торгували в Туреччину також дуже цінними заличими шкірками Є. Марков вважає, що за море продавалося 20 000 шкірок за рік.

На основі розвитку скотарства розвивалося й виробництво необхідних для життя людини речей. Умілі ремісники майстерно обробляли шкіри і одержували овчини, повстини, шкіряні сідла, теплі шуби і т. п. В ремісничих цехах Карасу-базара славилися майстри по виготовленню сап'яну, а бахчисарайські ремісники — своєю зброєю, сідлами та ін. Товари ремісників мали попит не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку.

Серед товарів, які вивозилися з півострова, слід назвати мильну глину сірого кольору. Академік Паллас вважає, що цю глину жінок використовували в лазнях для миття волосся. Торгівля нею, як і сілдо, завжди віддавалася на відкуп промисловцям з обов'язковою умовою продажу на кораблі для Константинополя. Вивозилась глина в основному через Балаклавський порт, рідше — через Кефу. Її кількість досягала 100 пудів.³⁵

Інші товари, такі, як рибні ікра, кримське вино та тютюн, вивозилися в значно менших розмірах. Вино вироблялося в Садуку й славилося своїми якостями далеко за межами півострова. Так, навіть до Петербурзького порту кримське вино потрапляло кораблями з Любека, Данцига, Амстердама, що свідчить про те, що воно морем завозилося в Туреччину, а потім у європейські країни.³⁶

Імпорт кримських портів значно поступався експорту. Сюди доставлялося деревне масло, грецькі горіхи, винні ягоди, ізюм, ріжки, кава, бавовняні тканини, кіндик, кумаг, сап'ян, смушки, а також апельсини, лимони, сир, дукор, тютюн турецький різних сортів, глиняні трубки, чубуки, ножиди, зброя, скляний посуд тощо. Ханство особливо потребувало заліза, міді і срібла для виробництва власної монети. Клеман пише: «У самому Криму торгівля досить значна; татари не можуть без неї обійтись і купують усе за дорогу ціну»³⁷. У Кефу, Снікале і Керч привозили на судах для будівництва ліс, що «був не дуже дорогий, і 3-сажневий сосновий брус в

50, а дошки 2-сажневі в 1,5 дюйма по 8 коп. купували, а дубові — вдвоє, а букові в півтори ціни обходилися...»³⁹.

Морська торгівля здійснювалася на купецьких суднах, господарі яких — турки, греки, вірмени — жили в Туреччині. Кораблі приходили нерегулярно, це залежало від багатьох обставин, як господарських, так і політичних. Починаючи з березня, відкривалася навігація, а пік судноплавства припадав на липень — жовтень, коли вже було зібрано хліб на полях, сіль в озерах, настрижено воюю і підготовлено для вивезення шкіри.

З численних рапортів офіцерів, які знаходились у Криму з 1771 до 1783 рр., можна скласти картину судноплавства. 9 квітня 1777 р. капітан Жданов, який стояв на варті у Кефі, повідомив про прибуття двох купецьких човнів із Царграда. На першому були фрукти, на другому — «ліс і 20 робітників»³⁹. Капітан I рангу Воронов рапортував, що 27 суден приймали вантажі в Кефі, а капітан Карташов — про те, що 35 малих купецьких човнів під турецьким прапором також приймали з кримських суден пшеницю й сіль на козовському рейді⁴⁰.

Морськими шляхами перевозилися не тільки товари, а й люди. Слід зазначити, що пасажирські рейси здійснювалися регулярно, незважаючи на небезпечність судноплавства.

Торгівля і судноплавство були прибутковою справою не тільки для купецтва, а й для численних підрядчиків з інших груп населення. Коли в березні 1777 р. у зв'язку з політичними подіями з Константинополя не приходили кораблі, командуючий російськими військами в Криму просив заспокоїти всіх, запевняючи, що це відбувається «через погану погоду та мобілізацію кораблів на війну з персами»⁴¹. Однак, незважаючи на складну й суперечливу обстановку, зовнішня торгівля тривала, і мореплавство зв'язувало Туреччину й Крим.

Морські перевози здійснювалися на суднах, що належали купецтву Туреччини. Тільки в Константинополі у 80-ті роки XVIII ст. «...вельких і малих купецьких кораблів було 405»⁴². Їх будували не тільки в столиці Порті, а й в інших містах імперії. І все ж для дедалі зростаючих торгових оборотів їх не вистачало. Через заборону перевозок на суднах, що не належали Туреччині, місцеві купці змушені були орендувати кораблі турецьких судновласників або укладати з ними підряди на перевезення товарів. Тому вартість фрахту вантажу часто була досить високою. Іноді в Криму наймали турецькі торгові кораблі «...від 55 до 60 пара за кантар»⁴³. Додаткові витрати збільшувалися також із стягненням таможного мита за ці операції (з 10 крб. — 1 крб. в казну мита)⁴⁴. Наймання відбувалося на таких умовах: після продажу товарів увесь прибуток, за виключенням витрат власника товару, ділився на 3 частини, з яких одну одержував купець, другу — власник корабля, а третю віддавали екіпажу. Купецтво, прибувши до Константинополя, торгувало протягом 3—4 місяців, а то й півроку. За кількістю товару, який вивозився, можна стверджувати, що щороку в Кефу і Гезлеві приходило 150—200 суден, не рахуючи каботажних човнів. В інших портах ці цифри були трохи меншими.

Зовнішня торгівля ґрунтувалася на митній тарифній системі, яка повторювала турецьку. До правління останнього кримського хана Шагін-Гірея мито ствалося за все: і за привезені товари, і за ті, що вивозилися, — 2 чи 3 % з вартості вантажу⁴⁵. Клеман уточнює: 3 % від 100 платили тільки французи, з турків брали 4 %, а з українського, російського і польського купецтва — 6 %⁴⁶. Більш чітко збір мита регламентувався в тарифі Шагін-Гірея від 1 вересня 1780 р. Цей документ був важливою подією в економічному житті ханства навіть після приєднання Криму до Росії (за ним мито збиралося аж до 1787 р.).

Якщо митну систему можна назвати прогресивною, то існування внутрішніх фіскальних поборів, безумовно, було великою перешкодою для розвитку зовнішньої торгівлі. Біля міських воріт Перекопа, Кефі, Гезлева за привезення й вивезення товарів брали додаткове мито. Навантажений віз оцінювався за кількістю тяглової сили: 4-х воловий коштував вдвоє дорожче 2-х волового. Консул Росії в Криму В. П. Константинов писав 1767 року:

«Подати в містах збираються від купецтва з усього продажу з привозу й відвозу по 2 %»⁴⁷.

На півострові митниця існувала в Перекопі, Арабаті і всіх портових містах. У ті роки це був основний адміністративний орган купецького мореплавства. Доходи від зовнішньої торгівлі займали значне місце в державній казні. Але в Криму мито з Кефи та Єнікале йшло турецькому султану, що відчутно збільшувало ханські прибутки. Гонитва за швидкими доходами спричинила продаж митниць на відкуп чиновникам чи забезпеченню промисловцям, не тільки своїм, а й яничарським, а потім і російським. Відкупщик брав пристав, заплатами вказану суму в казну, а потім довільно збільшував мито, роблячи для себе «барिश». У 1762 р. Гезлевську митницю віддали на відкуп яничару Агі, який жив в Очакові. Це призвело до заборони прямого торгового судноплавства між Запорозькою Січчю і Туреччиною. Тепер купцям, які прибули до Очакова, доводилося спочатку везти свої товари сухим шляхом у Гезлев для сплати мита і одержання фірману, а потім відправлятися у Запорозжя⁴⁸. Сплатами мито, купці одержували також іменний ярлик з печаткою на вільний проїзд — як коштував 20 паря⁴⁹. Безумовно, все це перешкоджало розширенню торгівлі, гальмувало її розвиток.

У морській торгівлі брало участь купецтво різних національностей. Від його чисельності, грошових капіталів залежало насичення ринку товарами, зміцнення торгових зв'язків між народами. Серед місцевих жителів головну роль у зовнішній торгівлі відігравали греки, вірмени, єврей-караїми, багато поколінь яких займалися торгівлею. З рапорту А. В. Суворова князю Г. О. Потьомкіну відома приблизна кількість християнського купецтва — понад 9 тис. чоловік⁵⁰. Не всі з них брали участь у зовнішньоторговельних операціях. Проте їх роль, особливо в посередницькій торгівлі, була вагомим не тільки для Криму, а й для Туреччини. В листі М. Панина до російського посла в Туреччині А. Стахієва від 27 травня 1780 р. говориться, що купці-християни, «приїжджаючи до Константинополя, допомагають під своїм іменем тамошній і венеціанським підданцям не тільки торгувати, а й кораблі купувати...»⁵¹. Мотивом для написання цього листа стала заборона турками везти торгівлю в Порті християнам, які раніше жили на півострові, а потім, за указом Катерини II від 9 березня 1778 р., були виселені звідти.

Крім греків, вірмен і євреїв, участь у торгівлі брало татарське купецтво й феодалська аристократія. Займався нею і останній кримський хан Шагів-Гірей. Ключ-Кайнарджійський мирний договір між Росією і Туреччиною дав йому можливість мати власний флот. Але для безпеки комерції кораблі Шагів-Гірея виходили в море під прапором Російської імперії. 1777 року хан купив через своїх посередників у м. Абазі купецьке судно, через рік ще одне — в Тагаросі⁵². А під кінець правління в особистому володінні хана було 4 судна⁵³. В липні 1779 р. як свідчать документи, він посилає торгувати на своєму судні «ханського купця» — грека Теодоракі. Везло судно пшеницю, шкiри, вовну та сіль⁵⁴. Кримське купецтво прагло збільшити експорт товарів і встановити регулярні зв'язки із зарубіжними компаніями в Турції. Для цього було організовано експедицію шкiпера Самієла Нумана. Спираючись на допомогу російського посла в Туреччині А. Стахієва, Нуман намагався через англійську контору в Константинополі налагодити регулярні зв'язки, «щоб кожного року відпускати товарів на 200 тис. крб. неодмінно». Передбачалося постачати вантажі: «пшеницю, ячмінь, вовну і сіль, а весною шкiри, масло, ікру, рибу та інші з продуктів, яких у цьому краї дуже багато»⁵⁵.

Слід зауважити, що обсяг товарів, яких вивозилося на 200 тис. крб., не визначав можливостей усієї торгівлі. На дану суму тільки держава брала зобов'язання відправляти вантажі з ханських запасів для стабільного забезпечення випуску власної монети. Водночас на своєму судні Нуман ніз 4030 кіле пшениці, 22 000 кіле ячменю, масла — 4711 ок і 4767 сирих вовлових шкiр. Загальна сума вартості товарів становила 1021 піастрів 16 пар.

Продавці Іх, Нуман одержав понад 15 % «бариніу». Однак переговори з англійською компанією не були вдалим.

Товари для зовнішнього ринку поставлялися і з допомогою васалів кримського хана: ногайців, таманських орд, черкесів. Існувала «попинність» привезення харчових припасів у Константинополь: хліба, масла, меду, м'яса. Хан ділив цю дань між підлеглими йому народами. Ногайці повинні були давати «по 4 кіле пшениці і дві яловичі з усякого казана чи сім'ї»⁵⁶. Але така система «доставки» товарів нічого, крім шкоди, цим народам не приносила. Внаслідок свого низького суспільного розвитку багато з них не знали грошового обігу і займалися обміном товарів. Як повідомляв Клеєман, черкеси часто їздили до Кефи, де міняли «різні речі, яких у Черкесії було в достатку, наприклад, коней, заяче хутро, шкіри, лисяче хутро та віск»⁵⁷. Товар вигідно міняли за малу ціну, а потім перепродували на зовнішньому ринку вдвоє — втричі дорожче.

Займалися торгівлею й ногайські татари. Цілі каравани возів з маслом, медом, воском і хлібом направлялися в Кримські гавані для продажу в Туреччину. Ногайські купці на відміну від черкесів уже мали гроші, які одержували, торгуючи із запорозькими козаками⁵⁸. Мінова торгівля в основному була поширена в самому степу, куди кримське купецтво їздило за товарами. Особливо багато ногайців торгувало в Геалеві, поблизу місця свого проживання. Серед іноземного купецтва найбільш активно торгували турки-християни. Тільки вони мали власні торгові кораблі, а також пільги в зовнішній торгівлі. Зміни митних правил Шагін-Гіреєм викликали в них протести.

Царський уряд, зважаючи на леві політичні міркування, прагнув обмежити кримську торгівлю з російськими та українськими губерніями. Однак, незважаючи на всі перешкоди й заборони, з приходом весни купці везли свої товари для продажу чи обміну. Командуючий російськими військами А. Прозоровський відзначав: «Російські купці з давніх часів у Криму по своєму промыслу, як у дружній області, мали до цього й впливу в усюму комерцій»⁵⁹. Інженер-поручик Шемелєв, направлений у Вахчисарай до хана, доповідав у жовтні 1752 р. про велику кількість російських і українських купців, які торгували в усіх містах. Комерція скрізь проводилася з участю численних прикажчиків та служилих людей. У документах згадуються нижинський грек Судаклей, який «не один раз бував у Козлові, Керчі, Єнікалі і за Азовським морем»⁶⁰, воронежці І. Шумлиний, А. Сушпін та ін.

Особливу роль у торгівлі відіграло запорозьке козацтво. На думку А. Скальовського, торгівля «була важливою галуззю промисловості Запорозжжя і джерелом найнадійніших доходів його Коша»⁶¹. Зростання товарності тваринництва і землеробства на Запорозжжі зумовило збільшення привозу до Криму продукції цих галузей господарства, що сприяло розширенню експортної торгівлі Кримських портів. Запорозжжя мало практично однакову структуру господарства з Кримом, однак його товари не тільки насичали внутрішній ринок, а й доповнювали можливості хана. Чумацькі ватаги, яких посиляли за сіллу, не були пустими, а завжди заповнені товарами. Секунд-майор Никифоров повідомляв із Запорозької Січі в 1749 р.: «Завжди в літню пору малоросійських і слобідських полків обивателі, які торгують усім потрібним Криму, безперервно туди й назад їздять»⁶². Роль запорозжів була настільки великою, що в 1758 р. хан через Перекопського каймакана писав кошовому Григорію Федорову, щоб він купцем «...радив, як і раніше, їздити й торгівлею займатися». Про кількість торгуючих на півострові з Лівобережної і Правобережної України, багатьох губерній Росії свідчить повідомлення коменданта Н. Борзова (1776 р.) про те, що щороку «сюди приїжджають... не менше 10 тис. чоловіків»⁶³. До Кефи, за словами д'Асколі, через міські ворота щодня в'їжджало від 500 до 1000 возів з товарами, і до кінця дня все розпродувалося⁶⁴.

У зовнішній торгівлі Туреччини провідне місце займали французи. Поступово французьке купецтво поширило свій вплив і на Крим, відкриваючи там торгові компанії. Напередодні війни 1768—1774 рр. у Кефі діяли дві з

виз: «Вільгельм Лапорт і К'» та «Марин і Далбур із синами». Для привізних товарів було збудовано кілька магазинів. Продавалися в них головним чином «нідерландські» кава, цукор, тютюн, сукно, атлас тощо.

Торгівля відбувалася тільки в межах півострова. За повідомленням Клеємана, за рік тут продавалося товарів, привезених з Леванта, на 30 000 піастрів (компанія додатково одержувала прибутки, на 30—40 % більший цієї суми). Працювали без посередників на основі капітальційних договорів і платили митниці 3 % від 100, частину натурою, а частину грошима. Керівництво здійснювалося «фактором * і численними комісарами». Однак, коли в 1769 р. розпочалася війна, компанії змушені були розпродати свої товари і, «зібравши борги», повернутися до Константинополя⁶⁵.

Розвиток зовнішньої торгівлі Криму наштовкувався на труднощі через відсутність власної монети. Монетний двір у ханів був — спочатку в Бахчисарі, а потім у Кефі, але через відсутність металу грошей чеканили мало (за виключенням розмінної монети — мідної та срібної). Ходила тут і більша монета — золота, але вона була привізною — турецькою, західноєвропейською та російською. Торгівля велася за готівку або в кредит, але на найкоротші строки, оскільки влада ханських і турецьких чинів була не тривкою. Ціна товарів визначалася на турецькі піастри і російську срібну чи золоту монету. В 1764 р. російський консул А. Никифоров доповів уряду, що через Запорозьку Січ велика кількість срібних і золотих монет тече в Туреччину і Крим, і запропонував покласти цьому край⁶⁶. Незабаром вивіз російських срібних і золотих монет було заборонено, однак гроші з Росії, як і раніше, вивозилися, тільки тепер уже контрабандним шляхом. Кошовий отаман П. Калинишевський у чолобитній царіці від 15 травня 1766 р. просив дозволу торгувати срібними грошима, але не одержав його⁶⁷. За тарифом 1766 р. з Росії вивіз грошей був заборонений, як і вивіз монети з «російським чеканом».

Через обставини, що склалися, торгівля — товар на товар — була необхідною, але значення її не слід перебільшувати. Тільки з горцями Кавказу — черкесами, грузинами, абхазами — вона була постійною. В інших регіонах мінюбою займалися час від часу, та й то найменш забезпечені виробники і дрібні торговці. Еквівалентом грошей була тільки сіль. Інші види товарів мірою вартості не виступали.

Купецтво для об'єднання своїх зусиль в успішному веденні зовнішньої торгівлі потрібна була установа для укладення фінансових і комерційних угод. Митниця не могла стати нею, будучи фіскальним органом. В середині XVIII ст. в Кефі і Гезлеві з'явилися товарні біржі⁶⁸. Біржу в Кефі організували в кунецькій слободі, де численні чиновники, прикажчики, комісари компаній, довірені особи, корабельники займалися оголошенням товарів, їх кількості і ціни, наймом кораблів, домовлялися з воззями, уклали контракти. Гезлевська біржа в основному займалася висвоєм солі.

З середини XVIII ст. в житті Кримського ханства дедалі помітнішу роль починає відігравати сільське господарство, промислове і ремісничє виробництво, а також внутрішня торгівля, що створювало сприятливі умови для розвитку торгівлі зовнішньої. Для цього в Криму були всі можливості: географічне положення півострова, особиста свобода місцевого населення, присутність численного стану християнських купців та ін. Все це приносило ханству великі прибутки, що використовувалися для особистого життя і швидкої відбудови міст, зруйнованих під час воєн.

Кримські торгові порти у 40—70-і роки розвивалися як на основі власних товарних ресурсів, так і численних підвозів із Запорожжя, Ново-Сергії, Тамани, Ногайського степу та ін. Так, хліб привозили з Правобережної і Лівобережної України, довських та кубанських земель, худобу — із Запорожжя і Ногайського степу; рибу та ікру — з районів, що межували з Азовським морем. Неухильно розвивалися господарські зв'язки Криму з українськими землями й областями Російської держави, що створювало умови для подальшого піднесення економіки півострова, зростання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, збільшення числа тих груп населення, які були зайняті у сфері промисловості, транспорту і комерції.

Водночас, як васал Туреччини, Крим до 1774 р. зазнавав надмірних поборів. Більша частина доходів від найбільшої, Кефінської, митниці йшла в казну султана. Ханство, використовуючи фіскальну систему одержання грошей, відчутно обмежувало можливості торгівлі. До того ж, зважаючи на певні політичні міркування, царський уряд часто перешкоджав торгівлі російських купців з Кримом. Та ніякі урядові укази й постанови не могли розв'язати економічні зв'язки між сусідніми народами.

Аналіз архівних матеріалів і документів свідчить про односторонній підхід деяких дореволюційних і радянських істориків до проблеми розвитку зовнішньої торгівлі Криму. Вони стверджували, що Крим напередодні введення російських військ на півострів переживав занепад свого економічного життя. Однак пересудова зовнішніх відносин, нове у міському виробництві і торговому обміні, трансформація основних соціальних груп, різносторонні зв'язки — все це свідчило про те, що морська торгівля на півострові існувала й розвивалася. Безумовно, динамічність її еволюції відносна, особливо в порівнянні з темпами прогресу європейських країн, і все ж вона відкривала нові грані взаємозв'язку, співробітництва між різними народами.

- 1 Реувзон І. *Traite aux le commerce de la mer Noire*. — Paris, 1787.
- 2 Тулман Крымское ханство. — Симферополь, 1936.
- 3 Клеemann Клеemannово путешествие из Вены. во весь Крым. 1768, 1769 и 1770 гг. — СПб, 1783.
- 4 Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1853.
- 5 Вольский М. М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 г. — Одесса, 1854.
- 6 Дружинина О. М. Кучук-Кайнарджийский мир 1774 г. — М., 1955.
- 7 Голобуцкий В. О. Запорожская Січ в останні часи свого існування. 1734—1775 рр. — К., 1961.
- 8 Дубровин Н. Н. Присоединение Крыма к России // Сборник документов. — Т. 1—4. — СПб, 1885.
- 9 Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской империи в XVIII в. до присоединения его к России. — Одесса, 1889. — С. 222.
- 10 Тулман Крымское ханство. — Симферополь, 1936. — С. 24.
- 11 Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. — К., 1984. — С. 167.
- 12 Клеemann Указ. соч. — С. 201.
- 13 Записки Одесского общества истории и Древностей (загл. — ЗООИД). — Т. 13. — Одесса, 1883. — С. 47.
- 14 Крымский державный республиканский архив (загл. — КДРА), ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 3.
- 15 Дубровин Н. Н. Указ. соч. — Т. 1. — С. 73.
- 16 КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 122.
- 17 Реувзон І. *Traite aux le commerce de la mer Noire*. — Paris, 1787. — Т. 1. — С. 51.
- 18 КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 2027, арк. 17.
- 19 ЗООИД. — Т. 7. — С. 191.
- 20 КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 93.
- 21 Вольский М. М. Указ. соч. — С. 53.
- 22 Дубровин Н. Н. Указ. соч. — Т. 2. — С. 635.
- 23 Голобуцкий В. О. Запорожская Січ в останні часи своего існування. 1734—1775. — С. 193.
- 24 Фирман — іменна ханська грамота.
- 25 КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 143.
- 26 Там же, ф. 802, оп. 1, спр. 2, арк. 311.
- 27 Там же, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 93.
- 28 Скальковский А. А. Солная промышленность в Новороссийском крае // Журнал министерства внутренних дел. — Т. 25. — Кн. 1. — СПб, 1845. — С. 51.
- 29 Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. 1. — С. 477.
- 30 КДРА, ф. 802, оп. 1, спр. 3, арк. 64.
- 31 Скальковский А. А. Опыт статистического описания. — Ч. 2. — С. 477.
- 32 КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 2020, арк. 28.
- 33 Голобуцкий В. О. К вопросу о социально-экономических отношениях Запорожья во второй половине XVIII в. // Исторические записки. — М., 1953. — Т. 44. — С. 235.
- 34 Клеemann Указ. соч. — С. 243.
- 35 Марков Е. Очерки Крыма. — СПб, 1902. — С. 299.
- 36 КДРА, ф. 802, оп. 1, спр. 3, арк. 63.

- ³⁶ Чуяков М. Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего. — Спб., 1785. — Т. 2. — С. 118.
- ³⁷ К л е с м а н. Указ. соч. — С. 243.
- ³⁸ ЗООИД. — Т. 7. — С. 191.
- ³⁹ Д у б р о в и н Н. Н. Указ. соч. — Т. 1. — С. 551.
- ⁴⁰ Т а м ж е. — Т. 1. — С. 643.
- ⁴¹ КДРА, ф. 535, оп. 1, стр. 936, арк. 117.
- ⁴² Т а м ж е, стр. 2037, арк. 72.
- ⁴³ Т а м ж е, стр. 463, арк. 33.
- ⁴⁴ Т а м ж е, ф. 802, оп. 1, стр. 2, арк. 11.
- ⁴⁵ С к а л ь к о в с к и й А. А. Торговля и промышленность в Новороссийском крае // Журнал министерства внутренних дел. — Спб., 1850. — Ч. 29. — Кн. 3. — С. 204.
- ⁴⁶ К л е с м а н. Указ. соч. — С. 107.
- ⁴⁷ ЗООИД. — Т. 17. — С. 96.
- ⁴⁸ С к а л ь к о в с к и й А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Спб., 1885. — Ч. 1. — С. 217.
- ⁴⁹ КДРА, ф. 802, оп. 1, стр. 2, арк. 27.
- ⁵⁰ Д у б р о в и н Н. Н. Указ. соч. — Т. 2. — С. 559.
- ⁵¹ Т а м ж е. — Т. 1. — С. 278.
- ⁵² КДРА, ф. 535, оп. 1, стр. 464, арк. 64.
- ⁵³ Т а м ж е, ф. 802, оп. 1, стр. 7, арк. 24.
- ⁵⁴ Т а м ж е, ф. 535, оп. 1, стр. 936, арк. 133.
- ⁵⁵ Д у б р о в и н Н. Н. Указ. соч. — Т. 3. — С. 715—716.
- ⁵⁶ С к а л ь к о в с к и й А. А. История Новой Сечи. — Ч. 2. — С. 238.
- ⁵⁷ К л е с м а н. Указ. соч. — С. 133.
- ⁵⁸ КДРА, ф. 536, оп. 1, стр. 96, арк. 78.
- ⁵⁹ Т а м ж е, ф. 535, оп. 1, стр. 2027, арк. 66.
- ⁶⁰ Д у б р о в и н Н. Н. Указ. соч. — Т. 1. — С. 278.
- ⁶¹ С к а л ь к о в с к и й А. А. История Новой Сечи. — Ч. 1. — С. 223.
- ⁶² ЗООИД. — Т. 16. — С. 157.
- ⁶³ Д у б р о в и н Н. Н. Указ. соч. — Т. 1. — С. 50.
- ⁶⁴ К л е с м а н. Указ. соч. — С. 118.
- ⁶⁵ Фактор — дрібний коміسیونер.
- ⁶⁶ К л е с м а н. Указ. соч. — С. 241.
- ⁶⁷ С к а л ь к о в с к и й А. А. История Новой Сечи. — Ч. 1. — С. 243.
- ⁶⁸ Т а м ж е. — Ч. 3. — С. 326.
- ⁶⁹ КДРА, ф. 535, оп. 1, стр. 936, арк. 82.

Н. С. Ковалев (Київ)

Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму

Майже шість десятиліть тому в далекій Чувашії загинув в'язень сталінської політичної тюрми Євген Перкович — римсько-католицький священик з України, який у 1927 р. публічно зрікся від духовного сану і віри, став служити радянській владі й атеїзмові, тим самим здобувши сумну славу відступника.

Народився він 6(18) жовтня 1875 р. у Києві. Його батьки — Петро Юліанович та Олена Іванівна — походили з безземельних польських дворян. Дід з материнського боку був лікарем, а з батьківського — фармацевтом¹. Батькові Євгена кар'єра не вдалася. Все життя заробляючи на хліб службою у конторі, він, як і тисячі інших освічених, гордовитих, але позбавлених землі нащадків шляхетних польських родин, не здобув успіху та великих багатств.

Проте нарікати на тяжке дитинство і юність Євгенові не довелося, адже зростає він у родині, що належала до привілейованого класу. Батькові заробітки і дворянський герб все ж допомагали Перковичам утриматися на гідному шаблі у суспільній ієрархії, тоді як багатьом шляхтичам після повстання 1831 та 1863 рр. царат перетнув дорогу навіть до таких скромних здобутків. Долякам була обмежена можливість вступу на державну чи військову службу і, тим більше, успішної кар'єри. За велінням імператора Миколи I було проведено ревізію їхніх дворянських титулів. В Україні ця операція по адміністративному вишкохуванню бунтівної шляхетної голоти з рядів привілейованого класу з особливою силою розгорнулася після 1841 р., коли під керівництвом сумнозвісного генерал-губернатора Київщини, Волині і Поділля Д. Г. Бібікова² запрацювала спеціальна комісія, що розглядала особові справи всіх шляхтичів. На підставі ухвал цієї комісії та дворянських зібрань з товстих книг — реєстрів членів «благородного» стану — було безжалісно викреслено 64 тис. імен непокірних царотві й магнатам польських дворян³. Багатьох з них було позбавлено не лише дворянських грамот, маєтків і садів, а й права мешкати в Україні.

Заслуга збереження дворянства за родом Перковичів належить, очевидно, дідові Євгена — Юліану, який, не володіючи землею, все ж зумів пройти офіційну легітиміацію. Цей дідовий успіх надалі, як рятувальний круг, підтримував його нащадків, хоча у пошуках заробітків їм довелося служити в маєтках більш удачливих і заможних співвітчизників-аристократів, заводських конторах ювонішів-підприємців, а також поповнювати ряди представників «вільних» професій — лікарів, юристів, інженерів⁴. Декому посміхнулося щастя, як рідному дядькові Євгена — Віктору Перковичу, який, розбагатівши, став власником трьох цукрових заводів на Сумщині.

Дитинство Євгена минуло у селі Кашперівці Таращанського повіту Київської губернії, де в конторі великої цукроварні служив його батько. Він був старшим сином, крім нього в сім'ї підросали брат Казимір і сестра Ядвіга. Невідомо, яким вбачали батьки майбутнє свого первістка, але, як і годиться дворянам, дев'ятирічного Євгена віддали до класичної гімназії, оскільки атестації про її закінчення в тогочасній Росії торував надійний шлях до університету. Проте подолати гімназичний марафон тривалістю вісім років Євгену не вдалося, і на четвертому році навчання він «зійшов з дистанції». Надалі Євген ніколи не згадував про причини, що спонукали

залишити цей освітній заклад у м. Білій Церкві. Можливо, йому не вдалося осилити досить складну програму чи втриматися у рамках суворої дисципліни, яка панувала в гімназіях царської Росії. Вірогідно, що не складалася взаємини з викладачами та однокласниками. Досить ймовірною причиною могло послужити зубожіння батьків, неспроможних платити за навчання. У будь-якому разі залишення гімназії стало першою великою невдачею у житті Є. Перковича.

Але дитинство минуло, і настала пора самовизначення. Сімнадцятирічний Євген обрав, очевидно, за порадою рідних, професію діда і пішов в учні до фармацевта. Після трьох років праці і навчання в аптеці І. Ф. Вержбицького у м. Золотоноші Полтавської губернії він підтвердив здобуту кваліфікацію, витримавши іспит на медичному факультеті Київського університету Са. Володимира й одержавши посадищення помічника аптекаря. Надалі Є. Перкович ще понад шість років працював за обраним фахом і, здавалося б, тоді в його житті не відбулося нічого надзвичайного.

Дивує лише, що за цей порівняно короткий термін він щонайменше сім разів змінював місце не лише роботи, а й проживання. Справжній калейдоскоп українських міст і містечок промайнув перед очима непосидючого аптекарського помічника: Слисаветград, Одеса, Катеринослав, Тетіїв, Київ, Бар, знову Київ... Залишається загадкою, що саме спонукало молодого фармацевта до таких частих переїздів: пошуки «місця під сонцем», якісь складні душевні терзання, романтичне кохання чи банальні невдачі у роботі...

Після тривалих мандрів Євген Перкович повернувся до рідного Києва і, працюючи в аптеках, водночас навчався на провізорських курсах при університеті. І раптом у 1902 р., досягнувши двадцятишестирічного віку, він залишив навчання, давши обраний фах, улюблене місто і ступив на шлях служіння церкві. Євген знову зробив вибір і, здавалося, остаточний, вступивши до Житомирської римсько-католицької семінарії⁴. По її закінченню (1907 р.) він прийняв духовний сан. Далеко в минулому залишилися пошуки місця в житті, юнацькі хитання, душевні пориви і сум'яття. У будь-якому разі так мало статися, оскільки на плечі Перковича лягла нелегка ноша духовного пастиря. Але послужний список ксьондза-неофіта насторожує і свідчить про супротивне. Знову, як і в аптекарському минулому, часті мандри по містах і містечках: Віла Церква, Умань, Олександрія поблизу Рівного, Несвіж на Волині, Бердичів, Терешки поблизу Старокостянтинова і, нарешті, Проскурів. Як потім із жалем згадував його семінарський професор, ксьондз Теофіл Скальський⁵, з Євгена Перковича вийшов кельський слуга Божий, сповнений дивацтв і нервозності⁶. Ще до революції єпископи мали з ним багато клопоту, і зокрема, цим пояснюються часті переїзди з однієї парафії на іншу.

Подальші події в житті ксьондза Перковича стануть мірилом стійкості його характеру і глибини віри в Бога. Відомо, що дореволюційна російська дійсність готувала священикам латинського обряду багато важких випробувань, оскільки католицька церква перебувала поза межами державного делізу «Православ'я, самодержавність і народність»⁷ і постійно зазнавала утисків. На відміну від православного духовенства, яке займало почесне становище, ксьондзи викликали підозру і пильну увагу царських жандармів. За порушення вимог влади римсько-католицьких священиків карали штрафами, пониженням у посаді, переведенням до неprestижної (отже, неприбуткової) парафії, а то й засланням до Сибіру.

Стосунки Є. Перковича і царських чиновників теж не відзначались обопільною доброзичливістю, і, як наслідок, ксьондза одного разу було оштрафовано за нелояльність. Проте справжні випробування випали на його долю пізніше.

У червні 1917 р. ксьондза Перковича було призначено настоятелем коштою у с. Терешки поблизу Старокостянтинова⁸. Саме в цій мальовничій місцевості на стикку Волині і Поділля отця Перковича застали події 1917 р.

і подальший період громадянського розбрату, коли Україна перетворилася на поле битви армії численних урядів і держав.

Наприкінці 1919 р. з боями проти Червоної армії на Волинь і Поділля прийшла армія Пілсудського. Місцеве римсько-католицьке духовенство не приховувало симпатій до її воїнів і зустрічало їх як визволителів. У костьолох правилися молебні, ксьондзи очолювали польські патріотичні маніфестації і паради. Головнокомандувач польського війська наносив візити настоятелям костьолів як це зробив, наприклад, у Вінниці разом з главою Директорії УНР С. Петлюрою. Вони разом з почтом відбули службу Божу в місцевому католицькому храмі, а потім мали тривалу бесіду з його настоятелем Я. Левинським⁹.

Перебуваючи зі своїм штабом у Житомирі, Ю. Пілсудський був гостинно прийнятий на постій у домашній настоятеля місцевого римсько-католицького кафедрального собору А. Федуківича¹⁰. Апофеозом стало 3 травня 1920 р., коли на центральному майдані Кам'янець-Подільського єпископ П. Маньковський¹¹ у присутності дипломатів західних держав, польського війська і тисяч мешканців міста відправив урочисту літургію з нагоди дня конституції відродженої Польщі.

Добротне озброєння й обмундирування, бравий вигляд жовнірів вселяли ксьондзам сподівання на близьке приєднання Правобережної України до Польщі (чимало з них вбачало відроджену державу польського народу саме у кордонах 1772 р.). Але в червні 1920 р. польське військо почало стрімко відкочуватися на захід. Ксьондзи, вже маючи сумний досвід знайомства з радянською владою, не стали чекати кіннотників Будьонного і вихали в переважній своїй більшості до Польщі. Залишили свої парафії не лише десятки рядових душпастирів: до своєї резиденції у Житомирі більше ніколи вже не повернувся глава Луцько-Житомирської римсько-католицької єпархії І. Дубовський¹², перебрався за Збруч також інший єпископ — П. Маньковський. Втеча ксьондзів від радянської влади влітку 1920 р. була настільки масовою, що десятки католицьких парафій на українських землях залишилися без духовних пастирів і тут повністю порушилася церковна ієрархія. На місцях zostали переважно зовсім хворі і немічні священники, яким несила було вирушати у далеку дорогу, а також ті, в кого почуття пастирського обов'язку переважило страх за власне життя і спокусливе бажання покинути небезпечний, сплюдрований війною край¹³.

Євген Перкович належав до тих нечисленних служителів церкви, які з честю витримали цей нелегкий іспит долі, проявили мужність і силу духу, не покинувши напризволяще своїх парафій. Він залишився у Терешках, хоча до Польщі вихали не тільки колеги-ксьондзи, а й майже вся його рідня, в тому числі молодший брат Казимір¹⁴.

Тим часом восени 1920 р. на радянсько-польському фронті стихли бої, і держави-супротивники розпочали мирні переговори. Більшість ксьондзів — утікачів з України почали повертатися до своїх парафій, плекаючи надію, що в мирні часи радянська влада не буде алопам'ятною і не дорікатиме за їхні симпатії до Пілсудського, а, навпаки, згадає про заслуги католицької церкви у багатовіковому протистоянні імперії Романових¹⁵. Проте ці сподівання виявилися марними. На радянському боці їх чекали арешт і звинувачення, зокрема, у нелегальному переході кордону. Правда, цього разу вони відбулись умовним або кількामісячним покаранням — радянська Феїда діяла з оглядкою, остерігаючись наражатися на дипломатичні ускладнення напередодні укладання Ризької угоди.

Але й після 18 березня 1921 р. на радянську Волинь і Поділля не прийшли мир і спокій. Тут ще багато років по війні вирували антипольські пристрасті, зокрема, з боку владних структур, що змушували місцевих поляків приховувати свою національність, аби зберегтися від репресій¹⁶. У ксьондзах, які відкрито гуртували польське населення навколо костьолу, закликав зберігати національну єдність і віру батьків, радянська влада відразу ж розглядала серйозного противника, на боротьбу з яким кинула всі засоби. Зокрема, чи не найзручнішим знаряддям став ленінський декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, проголошений у

Москві ще в січні 1918 р., але послідовне виконання якого в Україні загальмувалося внаслідок воєнних дій. Проте з травня 1921 р. і в УСРР розгорнувся широкомасштабний революційний наступ більшовиків на релігію і церкву¹⁷. Всупереч багатослівним обіцянкам про справедливість і волю сумління, реалізація лєнінського декрету значно обмежила права віруючих, а для духовенства означала цілковиту втрату політичних прав і соціальних гарантій¹⁸.

Радянське законодавство відвело священникам незвичне і досить дивне місце, усунувши від керівництва парафіями і перетворивши їх у так звані «службовців культу», найнятих релігійними громадами для відправи обрядів. Позбавивши духовенство права на володіння землею, звараддямия праці і навіть помешканням, влада, здавалося, беззастережно могла його представників зарахувати до почесного класу пролетарів, але натомість священників обернули на ізгоїв суспільства, на яких всюди чигали заборони й обмеження.

Не дивлячись на репресії, утиски і алігодні, духовенство витримало цей перший штурм, і на початку 20-х років відмова від сану не стала в Україні звичним явищем, хоча траплялися окремі випадки, переважно в середовищі православних священників, не звиклих до поневірянь і обтяжених турботами про виживання власних сімей. Римсько-католицьке духовенство, ще за царських часів призначене до немислості влади, згуртоване і дисципліноване, не обтяжене родинами (хоча для більшості душпастирів у той час пристойні черевки або нова сутана були розкішно), виявилось більш «міцним горішком». Але і в його спазних рядах інколи з'являлися прогални.

Першим збочив з обраного шляху ксьондз Е. Перкович. Важко сказати, які саїтоглядні зміни відбулися в його душі, але у 1921 р. він зважився на нечуваний крок: звернувся до Старокостянтинівського комітету КП(б)У із заявою про бажання зректися сану¹⁹.

Не варто вважати цей крок суто добровільним. Потрапивши по волі властей до категорії «нетрудового елементу», «контрреволюціонерів», «ворогів народу» і — на додачу, як поляк і ксьондз, — одержавши тавро «польського шпигуна», Євген Перкович, очевидно, зламався під тиском цих звилувачень. Проте старокостянтинівськими комуністами заява ксьондза, яка в тих умовах могла справити враження вибуху бомби, мабуть, з тактичних міркувань не була оприлюднена. Вибуху тоді не сталося, а «бомбу» вмiло перелаштували в заряд уповільненої дії²⁰. Тим часом невірноваженого ксьондза церковне керівництво без зайвого галасу перевело до іншої парафії. Так у 1922 р. Е. Перкович опинився у Проскуріві на посаді помічника настоятеля костюлу.

Хоча Проскурів від Терешок віддалений всього на кілька десятків кілометрів, але з переїздом до міста життя ксьондза зазнало суттєвих змін. Після тихого сільського закутка він потрапив до провінційного, але водночас одного з найбільших міст Поділля з кількатисячною католицькою громадою, яку не розпоршили навіть війна і революція. Правда, інтелігенція ледь не вся емігрувала, і культурне життя міста занепало. Коло спілкування Е. Перковича обмежувалося колегами-ксьондзами і парафіччями, серед яких переважали місцеві ремісники, дрібні крамарі, службовці та селяни навколишніх сіл. Настоятелем Проскурівського костюлу і безпосереднім керівником Перковича став його давній знайомий і земляк Сигізмунд Квасневський²¹. Не дивлячись на те, що обидва відзначалися складністю характерів (Перкович — нервовий і невірноважений, а Квасневський відштовхував від себе зверхністю і підкреслено панськими звичками), між ними склалися доброзичливі взаємини. Крім свого пробоща, Перкович у службових справах спілкувався з іншими ксьондзами Проскурівського деканату²², і насамперед з деканом Яном Ладиго²³ — мудрим старим душпастиром, який, мешкаючи на прикордонні, ще за царату здобув прихрий досвід нелегального перетинання кордону і через це — неприємностей спочатку від охравки, а пізніше — від ДПУ.

На нараді до декана з'їжджалися підлеглі йому ксьондзи А. Ліневич²⁴, Й. Йосюкас²⁵, А. Кобець²⁶, К. Нановський²⁷, С. Будрис²⁸, Ф. Чирський²⁹, А. Куровський — священники різного віку, характеру, культурного рівня. Поступово між ними і ксьондзом Перковичем визначилися взаємні симпатії й антипатії. Зокрема, С. Перкович надалі намагався уникати спілкування зі своїм ярмоліницьким колегою Францом Чирським — фанатично віруючим і прямолінійним ксьондзом, який категорично відкидав будь-які відхилення від канонів і догм католицької церкви. У свою чергу, ксьондз Чирський несприхильно, навіть з підозрою ставився до С. Перковича, котрий завдяки своїм духовним пошукам і контактам з можновладцями зажив у католицьких колах доброї слави «модерніста» й стоїста.

Але, незважаючи на появу недругів, С. Перкович у Проскуріві не перебував у цілковитій ізоляції. За принципом «свій свояка вгадує здалека» він, крім Квасневського, затоваришував іше з ксьондзами Каазіміром Нановським та Станіславом Ганським³⁰, які теж мали репутацію «модерністів» і примиренців з радянською владою.

Новий товариш С. Перковича, у якого він часто і залюбки гостював, ксьондз Нановський, був людиною надзвичайно енергійною, веселою і поступливою вдачі. Завдяки цим якостям він мав великий вплив на своїх парафіан і користувався довірою та приязністю як хліборобів, так і контрабандистів³¹. Водночас особливостями характеру і поведінки цього колеги й приятеля С. Перковича намагалися скористатися працівники ДПУ УСРР, які домагалися від нього співробітництва³², і в результаті 22 березня 1925 р. у газеті «Червоний кордон» — друкованому органі Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У й окривковому, з'явився відкритий лист ксьондза К. Нановського до панського нуниці у Варшаві³³.

У цій публікації спочатку виквлялася релігійна політика Радянського Союзу, потім ішли ремствування на невдачність місцевих ксьондзів, що виявлялася у зв'язку з єпископом у Польщі та шпигунстві на користь дефеанзиві, і в кінці висловлювалися пропозиції по створенню самостійного католицького єпископату в Україні. Зміст і лексика листа зраджували справжніх його авторів, котрі замаскувались іменем ксьондза. Керівництво і душпастирі Кам'янецької єпархії знали про вимушеність цього кроку Нановського, не вважали його відщепенцем і не відторгали зі свого середовища³⁴.

Подібна ж історія, але з іншим (швидким і трагічним) фіналом, сталася із житомирським ксьондзом А. Федуківичем, який після оприлюднення в радянській пресі «його» відкритого листа до Пали Римського наслідок тяжких душевних терань здійснив над собою 4 березня 1925 р. аутодафе. Діставши численні опіки, він невдовзі помер³⁵.

У середині 20-х років радянська влада вже могла пожинати плоди своєї антирелігійної політики. Газети рясніли оголошеннями «служителів культу» про зречення від сану³⁶, і Поділля не стало винятком у цьому відношенні. Лише за один рік (від травня 1924 р. по квітень 1925 р.) газета «Червоний кордон» щонайменше 22 рази публікувала антирелігійні заяви колишніх священників, дияконів, дяків, церковних старост³⁷. Для цього навіть було заведено спеціальну рубрику під назвою «Втікають з табору чорних».

НКВС УСРР вів ретельний облік таких «втікачів». За його даними, у 1925 р. по республіці від сану відмовилося 226 «служителів культу»³⁸ — переважно православних дяків і дияконів. Серед них зрідка траплялися й католики — церковні старости, органісти, проте не було жодного ксьондза, а це означало для ДПУ і НКВС УСРР, що вони «пасуть задніх» порівняно із своїми колегами — спецслужбами сусідньої радянської Білорусії, які в той час вже мали на своєму рахунку римсько-католицького священника-зреченця³⁹.

Всупереч похвалбі ДПУ УСРР про тісну «співпрацю» з багатьма ксьондзами, ті у своєму вимушеному угодстві все ж всліжку уникали пе-

реститути межю святотатства. Першим знову зробив рішучий і безповоротний крок вікарний ксьондз Проскурівського костьолу Євген Перкович. Саме до його поруйнованої душі вдалося підібрати ключі «психологам» з ДПУ⁴⁰. Відкритого листа про зречення від духовного сану і релігії він підписав 3 січня 1927 р., а через два дні його опублікувала газета «Червоний кордон», вмістивши також, очевидно, для більшої переконливості, мальований портрет ксьондза⁴¹.

Певна річ, що заява про зречення була написана рукою Є. Перковича, як і те, що це був незграбний «твір на задану тему», виконаний якщо не під диктовку, то принаймні у співтворстві⁴². Не обійшлося без агітпропіських шаблонів, не раз застосованих у раніше опублікованих заявах зреченців: «Після 24-річної праці духовної й розумової я прийшов до повного, твердого переконання, що крім моралі, що є однаковою для всіх релігій, бо вона є ніщо інше, як вимога здорового розуму, вся інша, так би мовити «догматична» наука релігії про небо, пекло тощо — все це застарілі, фантастичні й безглузді мрії», «я переконався, що вся релігія, взагалі, — це є шкідливий пережиток, «проклята спадщина минулих віків», і голосно заявляю, що я урочисто рву всякий зв'язок з римською релігією й з цього часу намагатимуся жити не за заповідями будь-яких релігій, а так, як велить мені мій розум».

Зречення римсько-католицького священика від релігії й сану — подія неординарна⁴³, і тому Перковичу для заяви було надано не 1-2 абзаци, як звичайно, а ледь не всю газетну сторінку, де він виклав 15 пунктів своїх аргументів на користь атеїзму.

Невдовзі, 16 січня 1927 р. декларація Є. Перковича за вказівкою невідомого, але всюдисущого режисера з'явилася у пресі і цього разу, будучи розтиражованою республіканським польськоюмовним комуністичним часописом «Серп»⁴⁴, стала відома по всій радянській Україні. Це був інший, значно перероблений і адаптований варіант з розрахунком на читачів-поляків, що відрізнявся від попереднього не лише мовою та дещо скороченим обсягом, а й суттєвим нововведенням: з'явилася прив'язка до сучасної політики. Прихованим співавтором ксьондза-зреченця розправи з релігійним світоглядом виявилось вже недосить, тому їх погляди від небес звернулися до справ земних. І, як результат, замість чітко сформульованих у «Червоному кордоні» 15 антирелігійних аргументів Перковича у «Серпі» з'явилася мішанина з 12 пунктів та на додачу — прозори натяки на експансію Ватикану і його воїнства — католицького духовенства⁴⁵.

Спаливши за собою всі мости, колишній ксьондз повністю віддався на милість своїх комуністичних покровителів, а ті, побоюючись гніву обурених парафіян (інакше як Іудюю на Поділлі Перковича не називали) та маючи на меті подальше використання зреченця, вивезли його в день опублікування заяви до тодішньої столиці — Харкова. Але там він перебував недовго — недодільно було тримати голову козиру карту в антикатолицькій пропаганді на віддалі від Правобережної України, де найбільш скупчено мешкали поляки та німці-католики. Тому напровесні 1927 р. Є. Перкович за направленням завідуючого Польбюро ЦК КП(б)У С. Лазоверта⁴⁶ з'явився у Києві, в редакції «Серпа». Керівництво часопису дбайливо задокумувало новим співробітником, його влаштували до готелю «Новая Россия», де він відпочивав цілий місяць і лише з квітня приступив до роботи. Працював він старанно й активно. До кінця 1927 р. з-під його пера вийшли антирелігійна брошура і кілька статей, опублікованих газетами «Серп», «Голос молодіжи» та журналом «Безвірник».

Є. Перкович, докладаючи зусиль на новому полі діяльності, намагався уникнути шаблонних помилок воєнничого атеїзму. Досконало знаючи особливості римсько-католицької релігії і психологію віруючих, новоспечений атеїст рекомендував впливати на їх свідомість витонченими методами, хитро й обережно, згладжуючи гострі кути. Зокрема, священні таїнства і догмати церкви він радив не заперечувати прямолінійно, а лише тонко натякати на їх хисткість і шкідливість. Усвідомлюючи власну непопулярність,

екс-ксьондз, як правило, свої твори підписував чужими іменами, а їх антикатолицький зміст маскував цікавими сюжетами.

З готелю Перкович недовго переселився на квартиру, в якій, проте, був дуже рідко. Влада слова користувався ксьондзом-відступником його возили по містах і селах з католицьким населенням, перед яким він читав антирелігійні лекції (лише у 1927 р. Е. Перкович зробив 57 таких виступів у 52 населених пунктах, а в 1928 р. він ще понад 60 разів виступив перед публікою)⁴⁷.

Однак роль антирелігійного проповідника-гастролера швидко обридла та й була обтяжливою для літнього ксьондза-розстриги. Тим більше, що заробітки на атеїстичному поприщі його теж не задовольняли. Згодом виразно проявилася і знову нагадала про себе властива Е. Перковичу суперечливість натури — западаливість у служінні новим казям сусідувала і боролася з докорами сумління. Тому вже через рік після арешчення Е. Перкович став просити про повернення виборчих прав — без цього неможливо було влаштуватися на будь-яку іншу роботу. Проте «легше було верболодові пройти крізь вушко голки», аніж священнику, нехай навіть колишньому, добитися від радянської бюрократичної машини відновлення прав⁴⁸. Тричі звертався Е. Перкович із заявами до Київського окрайконкому (19 лютого і 20 жовтня 1928 р., 2 січня 1929 р.)⁴⁹, одні раз — до Центральної виборчої комісії при ВУЦВК (23 квітня 1929 р.)⁵⁰, додаючи щоразу кулу необхідних при цьому наперів — анкет, довідок, власних життєписів. Наполегливо прохаючи про надання статусу повноправного громадянина СРСР, колишній ксьондз детально інформував органи влади про свою активну антирелігійну діяльність. При цьому він зберігав власну гідність і кожного разу не прихизився до віроповіданських запевнень, казая та самобичування за «темне попіське минуле». Щоразу, одержуючи у відповідь лаконічні повідомлення про те, що прохання відхилено, а його прізвище занесено до списку позбавлених виборчих прав, Перкович не виявляв слабкості і вперто продовжував оббивати пороги радянських установ, заявляч за цього своїх комуністичних опікунів, зокрема, С. Лазовєрта та Я. Саулевича⁵¹. Але клопотання цих партійців розбивалися об мури архаїчних вселадних інструкцій та обійників, аж поки не втрутилося ДПУ, яке вирішило віддячити своєму неопісненному слугі даруванням «воли».

14 березня 1929 р. ДПУ УСРР надіслало до ВУЦВК коротенького листа: «В Центральної виборчої комісії є справа про встановлення в правах Перковича Євгенія Петровича. Вже 2 роки, як цей Перкович відмовився від сану католицького ксьондза. За весь цей час дуже добре ставив себе до Радляди, а також їздив по Україні з доповідями на антирелігійні теми. Але ж до цього часу Перковича у правах виборчих та громадянських не встановлено. З приводу цього, а також, *маючи на увазі деякі обставини, ми вважаємо за необхідне, аби Перковича було встановлено у виборчих та громадянських правах терміново*»⁵².

Отже, послідовники «залізного Фелікса» клопоталися за Перковича аж ніяк не з благодійних спонукань. Добре знаючи нерівний характер впертого і гордого ксьондза, ДПУ остерігалася його несподіваних і неконтрольованих вчинків, котрі могли звести нанівець всю його антирелігійну діяльність, а заразом демаскувати брудні методи автیکатолицької роботи республіканських спецслужб, що занатло нагадували прийоми їх «колег» з відомого ордену єзуїтів.

Проте навіть всемогутньому ДПУ у даному випадку не просто було змусити бюрократичну машину крутитися у потрібний бік. Вищий орган державної влади УСРР задля годиться зробив запит до Київського окрайконкому й, одержавши відповідь про законні підстави відхилення заяв Е. Перковича, не квапився виконувати рекомендації ДПУ. Така незвична непокірливість чиновників ВУЦВК перед страхітливим репресивним органом могла б викликати подив, якби не брати до уваги, що саме в 1929 р., коли вирішувалася справа Перковича, в Україні найбільшого розмаху набула антирелігійна кампанія і чималий внесок до неї зробив вищій дер-

жавний орган УСРР на чолі з його головою Г. І. Петровським. До порядку денного ледь не кожного засідання президії ВУЦВК включалося питання про зачинення церков і влаштування в них клубів, шкіл, електростанцій, лазень, ветеринарних амбулаторій, зернохосовищ. Лише впродовж одного цього року «великого перелому» ВУЦВК, за підрахунками автора, ухвалив вироків для 281 храму³². На тлі подібних «адабутків» у боротьбі з релігією повернення прав колишньому ксьондзу та ще й всупереч правилам здавалося абсурдом, якщо не злочинном.

Але для ДПУ закони не писані, і через три місяці, 17 червня 1929 р., надійшов ще один його лист, адресований особисто секретареві ВУЦВК М. С. Василенкові: «В Центральній виборчій комісії є справа про встановлення у виборчих та громадянських правах бувшого ксьонзда Євгенія Петровича Перковича.

№ 25697 від 14 березня ц. р. ми вже прохали Вас терміново розглянути цю справу, аби встановити Перковича в громадянських правах. Про це розмовляв з Вами також зав. відділом надмен ЦК КП(б)У тов. Лазоверт. Ще раз просимо якнайскоріше розглянути цю справу з приводу того, що, коли ця справа не буде терміново розглянута, можуть бути неприємні випадки з боку Перковича, що ні в якому разі не бажано»³⁴.

Того ж дня «скрита рушिला». На закритому засіданні секретаріату ВУЦВК під головуванням Г. І. Петровського було розглянуто одне-єдине питання з ухвалою: «Надати виборчих прав гр. Перковичу Є. П., мешканцю Київської округи»³⁵.

Одержавши даровану (в індивідуальному порядку!) вищим органом влади радянської України «волю», колишній ксьондз хотів перекваліфікуватися на аптекаря, але його знову спіткала неадача. Аптекоуправління не довіряло йому посади до тих пір, поки, згідно з інструкцією, не минуло 5 років від зречення. Тому Перкович змушений був і далі заробляти на хліб «літературною» працею в «Серп» та «Безвірюнку». Лише в 1931 р. він домогся призначення завідуючим аптекою в с. Мирівка Кагарлицького району на Київщині. Однак досягти ідилічної картини тихого життя серед чудової наддніпрянської природи йому наврод чи вдалося, тому що саме в ці роки (1931 — 1933) українське село билос в агонії від голодомору.

Неадовів Є. Перкович знову знадобився ДПУ, щоправа, в іншій іпостасі — «учасника» «Польської організації військової»³⁶. 30 липня 1933 р. у нього дома було зроблено трус, і хоча, крім газетних вироків із задово господаря про зречення від сану, нічого не знайшли, Перковича було заарештовано³⁷.

І тут Є. Перкович, слід віддати йому належне, проявив твердість — понад три місяці не погоджувався на роль «контрреволюціонера», відмовлявся підписувати диктовані слідчим фальшиві зізнання. Та все ж в умовах в'язниці його опір було аламаю. 11 листопада 1933 р. він почав зізнаватися: «Решив окончательно и раз и навсегда порвать с моим контрреволюционным прошлым, я признаю себя виновным в принадлежности к контрреволюционной польской организации ПОВ и обещаю осветить как мою собственную подпольную контрреволюционную деятельность, так и деятельность такуюю других лиц, поскольку она мне известна или будет известна, невзирая на какие-либо обстоятельства родства, дружбы и т. п., имея в виду лишь пользу Соввласти СССР и тем заслужить ее доверие»³⁸.

Перковича допитували тричі — 14 листопада 1933 р., 3 і 4 січня 1934 р.³⁹ Навіть з протоколів цих допитів видно методи роботи слідства. Обивуаченого питаннями навмисно «наводили» на потрібну відповідь. Застосовуючи різні «заохочення», погрози та обіцянки, слідчий ДПУ Г. Л. Ракита змушував Перковича, пригадуючи моменти із свого життя, обрізувати себе і своїх знайомих. Таким чином було сплетено павутину безумних небиліць про участь колишнього ксьонзда у ПОВ.

Слідство дійшло висновку, що заарештований є, «безумовно, соціально небезпечним елементом», винним у злочинах, передбачених арт. 54-2 і 54-11

Карного кодексу УСРР, і пропонувало, «враховуючи його похилий вік», на п'ять років вислати за межі УСРР. Попри всю тяжкість звинувачення, висновок слідства завершувався скромною довідкою, що речові докази по справі відсутні⁴⁰.

Прокурор Київського облізддлу ДПУ Ямпольської, розглядаючи справу, констатував, що колишній ксьондз як член ПОВ «останнім часом активно себе не виявляв» і, з огляду на це та поважний вік заарештованого, запропонував суду менш суворе покарання — заслання на три роки до Західного Сибіру⁴¹.

26 лютого 1934 р. судова трійка при колегії ДПУ УСРР ухвалила вислати Є. Перковича на три роки до Казахстану⁴². Неадовзі він відбув до м. Уральська, щоб аже ніколи більше не повернутися на Україну.

Безталаний ксьондз зник і про нього швидко всі забули. Пам'ятав і непокоївся про його долю лише молодший брат — адвокат Казимір Перкович, який мешкав у польській частині Волині. Він намагався довести, що вся історія із зреченням від сану його брата-ксьондза — міф, вигаданий радянською пропагандою, що сам Євген Перкович ніколи відступником не був і за це засланий до Сибіру, і що антикатолицьку агітацію під його іменем провадив якийсь самозванець — ставленник комуністів⁴³. Втім, ніхто у Польщі не вірив створеній люблячим братом легенді, єпископ Шельонзек відмовився клопотатися перед урядом про обмін Є. Перковича⁴⁴.

Тим часом Є. Перкович, відбувши покарання, замешкав у м. Шемуршин, що в Чувашії, де, незважаючи на свої 62 роки, завідував аптекою. Але на цьому його митарства не скінчилися. 4 жовтня 1937 р. Є. Перковича знову взяли під варту. Звинувачення були стандартними — контрреволюція і участь у ПОВ. І цього разу слідству довелося долати опір в'язня. «Контрреволюціонер-решидивіст» Є. Перкович надрізав відмовився казнитися і робити фальшиві зізнання. Але спецп ГУЛАГу володіли багатим арсеналом приборкування непокорию. Про Перковича просто «забули», звичайно, залишивши його за ґратами. Через піароку в'язень дівляв для будь-яких зізнань. У квітні 1938 р., зломлений морально і фізично, літня людина, він визнав себе винним у приналежності до польського контрреволюційного підпілля в Україні. Свідків і речових доказів, зрозуміло, знову ж таки не було. Але це не мало жодкої ваги для Трійки при НКВС Чувашької АРСР, яка засудила Є. Перковича до смертної кари. 22 вересня 1938 р. його стратили.

Каламуть житейського моря поглинула ксьондза-відступника. Трагічно склалася доля і всіх його колег та друзів, які не зрадили вірі. Ксьондза С. Квасневського, який після кількох судових процесів та відбуття покарання очолював парафію костюлу Св. Олександра у Києві, у 1937 р. було знову заарештовано і неадовзі страчено. Ксьондз С. Гавський теж у 1937 р. загинув на Соловках. Казиміру Нановському пощастило, рятуючись від репресій, у 1929 р. нелегально дістатися до польського берега Збруча, але незабаром він захворів і в 1936 р. помер.

У 1956 р. під час перегляду справ «спільників» Є. Перковича по ПОВ щодо його власних «зізнань» зазначалося, що вони «дуже поверхові, схематичні та неправдоподібні. В них зовсім нічого не сказано про практичну діяльність організації й самого Перковича, хоча він свідчив, що 16 років був учасником цієї організації». Втім, реабілітований Є. Перкович (посмертно) лише на підставі арт. 1 Указу Президії Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х й початку 50-х років».

¹ ЦПАВО України, ф. 1, оп. 12, стр. 239, арк. 170.

² Як вгадував один із сучасників, цей «висхідний ступінь самодур і жестокий деспот з крайню обмеженим освітленням і до крайности радушною нравственістю, тем только показав заслугу Роски, что не даяла большой воли польским панам и ксендзам», «сурово следил за польскими затворами и панов держал в строжайших руках» (Дом: Ш а н р а й Г. Оповідання А. А. Солтановського про кніські життя 1840-х рр., опублікує в цензурних межах при виданні 1890-х рр. // Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 89, 95).

³ Д о р о ш е н к о Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 512.

⁴ Житомирська римсько-католицька духовна семінарія — середній навчальний заклад в п'ятирічному терміновому навчанні, який готував ксьондзів для Луцько-Житомирської єпархії. Заснована в м. Луцьку, в 1840 р. переведена до Житомира. Вступ до семінарії у кожному випадку санкціонувався губернатором. На всіх курсах загалом навчалось 60-70 семінаристів. Вивчення семінаристів у ксьондзів дозволялося лише після досягнення двадцятидворічного віку.

⁵ Скальський Теофіл-Олександр (1877 — 1958) — нар. на Поділлі, викладач з роліви зубожкої польської шляхти. Закінчив Житомирську римсько-католицьку духовну семінарію (1898) та духовну академію у Санкт-Петербурзі (1902). Духовний сан прийняв у 1900 р. Викладав у семінарії. У 1913—1926 рр. — настоятель костюлу Са. Олександрів у Києві, з 1920 р. очолював Житомирську римсько-католицьку єпархію. Неовозрозово (1919, 1921, 1926) заарештовувався органами ВУЧК-ДПУ. Візеном ГУЛАГу (1926—1932). Після обміну 15 вересня 1932 р. ксьондзів, ухвиленяч у радянських тюрмах, на комуніста, засуджених у Польщі, мешкав у Луцьку, Новому Таргу, Мінській Дольній поблизу Кривога. Залишив спогоди про становище римсько-католицької церкви в Україні у 1900—1932 рр.

⁶ Дня: S k a l a k i T., k a T e r r o r i c e r p i e n i e K o n c i j i k a t o l i c k i j a n a U k r a i n i e 1900 — 1932. W a r s z a w i e — L u b l i n: R y t m i L u d w i, 1995. — S. 304.

⁷ Форсула, що виразила головні засади так званої теорії офіційної народності, була проголошена у 1832 р. товаришем міністра народної освіти Росії, крайнім реакціонером С. С. Уваровим, і з часів Миколи I стала гаслом державної політики царства.

⁸ Напередодні I світової війни це було занепаке і глухе село, де мешкали, переважно, українці-лібероби православного віросповідання. Як згадувалося у поданні Волинського губернатора Мельникова генерал-губернаторові Київщини, Поділля і Волині Тренову від 27 жовтня 1913 р.: «Село Терешки [...] маєте всего жителей обоего пола 1976 душ, ни правительственных, ни общественных учреждений в нем нет, торговля в этом селении развита крайне слабо, даже, по полученным мною донесениям, в Терешках нет помещений, в которых прижакощие прихожане могли бы найти приют в случае нештатной погоды» (ЦДА України у м. Києві, ф. 442, оп. 863, стр. 224, арк.3).

Відрізнялися Терешки від навколишніх сіл і хуторів лише тим, що тут знаходилися маєток і палиця графа Владислава Івановича Грохольського — великого землевласника, роного католика і польського патріота. У 1911 р. магнат на власні кошти збудував у селі римсько-католицький храм, що не мав офіційного статусу парафіяльного, а швидко каліцією — фізією Базалійського костюлу. Це означало, що богослужіння тут відбувалися не подома, а лише на землі свята, коли з Базалії приїждав тамтешній ксьондз.

У 1913 р. граф Грохольський клопотався перед царським урядом про утворення в Терешках самостійної римсько-католицької парафії, виключаючи готовність пожертвувати банківський вклад у цінних паперах вартістю 6500 руб. щорічний прибуток від якого у 300 руб. мав би йти на утримання ксьондза, та 40 десятин землі на влаштування садби священика. Клопотання підтримав управлачий Луцько-Житомирською дієцезією прелат А. Басяський. Проте царські сановники вважали під сумнів застереження графа Грохольського, що він таким чином прагне зміцнити релігійність місцевого люду — «основу благолуччя селян, общества і государства», і завадили його в корисливості. Волинський губернатор вважав, що граф «не столько озбочен проведением в жизнь укрепления веры и нравственных начал, о чем он говорит в своих прошениях, как тем, чтобы путем образования прихода прежде всего несколько повысить значение принадлежащего ему села» (ЦДА України у м. Києві, ф. 442, оп. 863, стр. 224, арк. 3 за). З точки зору урядовців, національно-релігійний склад населення Терешок і 23 навколишніх сіл та хуторів, що мали увійти до проєктованої римсько-католицької парафії, теж не справило задоволення прохання графа, адже тут мешкало близько 26 тис. православних і лише 1,5 тис. католиків.

Висновки губернатора були однозначними: «Не останаивалась на развигити мысли, насколько полезно для национальных русских интересов увеличение в крае числа костелов и приходов, я все же считаю себя вынужденным высказаться, что, по моему мнению, открытие нового самостоятельного прихода с точки зрения правительственной власти является вредным, ибо таким образом уступается лишняя позиция полякам». Міністерство внутрішніх справ Російської імперії внесло остаточний вердикт: знанати «ходатайство графа Владислава Грохольського об образовании самостоятельного Терешковского римско-католического прихода Волинской губернии [...] не подляжизим удовлетвореню» (ЦДА України у м. Києві, ф. 442, оп. 863, стр. 224, арк. 7).

Очевидно, римсько-католицьку парафію в с. Терешки було створено лише після Лютневой революції 1917 р. і ксьондз Є. Перович став першим настоятелем місцевого костюлу.

⁹ Левинський Ян Іполитович — нар. 1871 р. у Кам'янці-Подільському, настоятель костюлу у м. Винниці. Діацї поставив перед радянським судом (1922 р. — за приховування церковних цінностей, 1930 р. — за антирадянську і контрреволюційну діяльність).

¹⁰ Ксьондз Андрій Федюкович (1875—1925) — після 1920 р. один з керівників Житомирської єпархії. Заарештовувався ДПУ (1923, 1924). У в'язниці був змушений підписати відкритого листа до Папи Римського, опублікованого у радянській пресі 16 листопада 1924 р. Трагічно загинув.

¹¹ М'яниковський Петро (1866—1933) — викладач сім'ї великого землевласника. Завнама утисак (побовалась парафії) з боку царських властей. Наприкінці 1918 р. очолює відроджену Кам'янську римсько-католицьку єпархію. З 1920 р. мешкав у Бучачі, пізніше — у Володимирі-Волинському.

¹² Дубовський (Дуб.-Дубовський) Ігнатій (1874—1953) — з 1916 р. очолював Луцько-Житомирську дієцезію, з 1919 р. постійно мешкав у Луцьку. В 1923 р. склав поновомлення керівника єпархії і поселився у Руді.

¹³ Прикладом може послужити ксьондз Т. Скальський, якому рішення залишитися у Києві дали лише після тяжких родині і багатоденних молитв, коли він, розшиставшись на доліці костелу Св. Олександра, довів спокую покинути місто разом з польським військом (див.: *Skałki T., k. a. Op. cit.* — S. 207).

¹⁴ Перкович Казимір — після 1920 р. мешкав у м. Острої, пізніше — у Каміна-Каширському. У Варшаві поселилися двоє львів'як Перковича — Віктор і Анатолій і та його двоюрідний брат, офіцер польського Генштабу Едуард Перкович. Сестра Ядіга залишилася у Харкові.

¹⁵ До повернення в Україну ксьондзів, значною мірою, спонукала тодішня політика Ватикану, який плевав, як згодом з'ясувалося, прем'єрні співізнання, що революція відріє ворота Росії для римсько-католицької церкви (Див.: *Stehle H. Tajna dyplomatje Watykanu: Parzystwo wobec komunistow (1917 — 1937) / Wyklad z pism.* — *Watykan, 1993.* — S. 15 — 34). Хоча на багатомісячному аргументом до повернення у свої парафії-годувальні для ксьондзів-прагматиків були спотвілі черевик та обмаровані сукні, що їх годі було обчищати у умовах клопотного перебування в Польщі вітківців з України.

¹⁶ Це, зокрема, визначалося у статті Подільської губерньської комісії надмішеної 1 квітня 1925 р. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, стр. 17, арк. 310.

¹⁷ 10 травня 1921 р. Рада Народних Комісарів УСРР видала постанову про відмінені радянського правового ладу, в якій наголошувалося на посиленні боротьби з релігією, для чого пропонувався використати судово-слідчий апарат. Для реалізації постанови у складі Народного комісаріату юстиції УСРР було створено спеціальний відділ — «по відокремленню церкви від держави» (частіше згадувалося і такою, що відображала дійсну функцію цього відділу, була інша його назва — «ліквідаційний відділ») ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, стр. 817, арк. 7 — 9). З осені 1922 р. цей відділ було передано Народному комісаріату внутрішніх справ УСРР.

¹⁸ Проголошення духовенства «нетрудом елементом» і позбавлення його виборчих прав було закріплено в арт. 21 Конституції УСРР (ЗУ УСРР. — 1919. — № 19. — Арт. 204) та в Адміністративному кодексі ЗУ УСРР. — 1927. — № 63—65. — Арк. 350н.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, стр. 239, арк. 158 зв.

²⁰ З того часу С. Перкович викладав у полі зору властей, а також органи ДПУ-НКВС УСРР, які відокремлення церкви від держави розуміли як власне право беззасторожно ітручатися у внутрішні життя різних конфесій, насаджувати агентуру, вносити розкол, контролювати левь не кожен крок священнослужителів. Зокрема, відомо, що з метою ідеологічної обробки С. Перковича з ним постійно листувався якийсь партійний функціонер. Про це листування зникли його копії — ксьондзи (згадує у статті мемуарар кс. Т. Скальський (Див.: *Skałki T., k. a. Op. cit.* — S. 304).

²¹ Квасневський Сигізмунд (1877—1937) — нар. у м. Таращі на Київщині в небагатій польській родині. Навчався на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира, з третього курсу якого в 1901 р. виключений за участь у студентській нелегальній організації. Кілька років працював домашнім учителем у родинах польських аристократів, потім навчався у Житомирській римсько-католицькій духовній семінарії, яку закінчив у 1909 р. Був ксьондзом у костеллах Вінниці, Проскурова, Ростова-на-Дону, Києва. Неодноразово (1920, 1924, 1927, 1930, 1937) арештовувався органами ДПУ-НКВС УСРР.

²² До Проскурівського римсько-католицького деканату у 1920-х роках входило і костілик: Сатанівський, Тарнопільський, Завалійський, Чорноострівський, Миколаївський, Проскурівський, Миколаївський, Шарівський, Куманівський, Фельштинський і Яремколицький. Завдяком на Поділлі ставом на 1 квітня 1925 р. діяло 104 костілики і каплиці, які обслуговували 49 ксьондзів (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, стр. 17, арк. 313). Ці дані дещо відрізняються від аналогічної статті сучасного польського дослідника Я. Врубляка (див. *Wrubka J. Polityka ZSRR wobec kościoła katolickiego w latach 1917—1939 // Polska w kobiecie katolickiej w ZSRR / Pod red. ka. E. Walewandra.* — Lublin, 1991. — S. 88).

²³ Ладиго Я. І (1869 — 1937) — нар. у Львові. З 1902 р. до січня 1930 р. очолював Проскурівський деканат, одночасно був настоятелем костелу у прикордонному з Австро-Угорщиною, а пізніше з Польщею містечку Сатанів. У січні 1930 р. заарештований і згодом засуджений до семи років позбавлення волі.

²⁴ Діневич А. — у 1922 р. був настоятелем Куманівського костелу. В 1929 р. за невиконанням Закону Вожевому заарештований ДПУ і засуджений до року позбавлення волі (умовно). Незабаром після цього нелегально перейшов до Польщі.

²⁵ Ксьондз Й. Йосюкас — очолював парафію у містечку Чорній Острів. Неодноразово зазнавав переслідувань з боку радянської влади. У 1928 р. заарештований і як підданний іноземної держави (Литви) висланий на три роки за межі прикордонної зони — до м. Ярсельдів на Воллі.

²⁶ Ксьондз в Адаманберт Кобель (1873—1937) — настоятель костелу у містечку Фельштині. Перебував під слідством і заарештовувався ДПУ у 1921, 1927 і 1929 рр. Вироком надвсичайної сесії Проскурівського округу 10 січня 1930 р. засуджений за арт. 54-10 і 54-2 Кримінального кодексу УСРР (контрреволюційна і антирадянська діяльність) до десяти років позбавлення волі. Загинув на Соловках.

²⁷ Ксьондз Казимір Навозьський (1872—1936) — у 1920-х роках мешкав у містечку Чорній Острів, с. Завалійки і Тарнополь. Неодноразово заарештовувався ДПУ УСРР.

²⁸ Ксьондз С. Вудрис — очолював парафію у с. Тарнополь (1922), с. Завалійки (1925). У 1925 р. нелегально перейшов до Польщі.

²⁹ Ксьонда Франц Чирський (1882 — 1937) — нар. у містечку Волочицьк у білій родині. Закінчив Житомирську римсько-католицьку духовну семінарію (1905). Зави́зав утинські з боку царських властей. У 1921 — 1929 рр. очолював парафію у містечку Яроминці, Закарпаттований ДПУ УСРР у січні 1930 р. Загинув у ув'язненні.

³⁰ Ксьондз С. Ганський у 1920-х роках очолював парафію спочатку у містечку Оринюв, а потім — у Деряжину. Саме про нього «спіалізував» завіткою «Гридинька за вшином» в окремому газету польської сількор-агенса «В м. Оринюв місцевий ксьондз збирає в костелі малюк дітей і навчає їх катехізису. Це помітили, заявили секретареві коносередку, — пішли і заарештували його. За оренівським ксьондзом водились і інші гришки проти радладви. Таких аполітичних «чешів» у нас ще багато. Треба тілком, слідуючи за ними, відправити також негайно по стеви оринювського ксьондза» (Дія: Червоий кордон — 1924, — № 3, — 8 травня). У 1930 р. ДПУ заарештувало кс. Ганського в червоий рід і засудило до семи років позбавлення волі.

³¹ Заняття контрабандою у 1920-х рр., поки кордон з Польщею залишався недостатньо укріпленим, набув значного поширення серед мешканців прикордонних місцевостей Волині і Подляля, по потерпав від дефіциту товарів першої необхідності. Цей стихійний народний спосіб боротьби із злиднями викликав занепокоєння радянських владних структур і, зокрема, став предметом обговорення на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У 16 червня 1926 р. Під час за-слухоування доповіді Кам'янецького окружного відзначалося, що контрабанда «є серйозним фактором стосовно впливу на селянство», «заняття контрабандою не вважається ганебним. Радянські партійні керівники зазвичай нарікали, що у контрабандистів зв'язок із закордоном, мабуть, набавлять краще, а ніж зв'язок між округом і сільськими організаціями», і «такий лютий, що буд-яка беба, якщо їй потрібно придбати пару панчіх, вона йде на той бік (тобто у Польщу). — Н. К.) і культу» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, стр. 63, арк. 174, 185).

³² Послугам контрабандистів часто користувалися й ксьондзи для доставки з Польщі католицької літератури, календарів, церковного вина. За допомогою контрабандистів здійснювалося листування з римсько-католицькими єпископами. При потребі ксьондзи й самі змушені були нелегально долати кордон, а також допомагали полякам — втікачам з радянської України — переправитися до Польщі. Наприклад, ксьонда Нановський, як ніхто, уславився особливим умовинам по вилучуванню таких переправ і часто особисто «єд-ляв» до Польщі.

³³ Подільного тиску ДПУ з великою співпраці зазнавали в Україні майже всі римсько-католицькі священники. При цьому радянська спецслужба прагнула «вбити кілька зайців»: добути інформацію про внутрішнє життя римсько-католицької церкви, скомпрометувати духовенство в очах пастви і використати його для розколу та подальшого зникнення католицтва у Україні. (Аналогічним чином ДПУ діяло і щодо інших конфесій).

³⁴ У тих випадках, коли на ксьондів не впливали навіть такі випробувані методи, як за-власнування, особисті дискредитації, економічний тиск, то інспідували заарештували і вже в умовах в'язниці змушували давати згоду на співробітництво. Як правило, ксьондзи, котрі подібною ціною купували волю, по виході з в'язниці підходили про це своєму церковному керівництву. Так сталося, зокрема, з ксьондзи А. Федуковичем, С. Кавнівським, Р. Шеш-ком та багатьма іншими. Тим же методом, як це відзначалося у меморандумі керівництва ДПУ для ЦК КП(б)У, у 1926 р. до його тесних агентів було зарековано 21 римсько-католицького священника (тобто фактично ксьондзо мство з 128 католицьких душпастерів в УСРР на той час) і серед них К. Нановського (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, стр. 2, арк. 124—123. «Своєю» вважали К. Нановського вже у 1925 р.) і керівника польського бюро ЦКНМ, характерною його, є також ксьондз Федуковича, Доленгу і Толстого як таких, що відрито відмежувалися від шпигунської (на користь Польщі) і контрреволюційної діяльності (ЦДАГО України, ф. 413, оп. 1, стр. 6, арк. 32 — 32 за).

³⁵ Проте в цих документах зовсім не згадувалося ксьондз Е. Перкович і не вийшло про ареш-тання від духовного сану будь-кого з названих ксьондзів, як про це помилово твердили у монографії М. Іванова (Дія: І в а п о в М. Pierwszy narod ukatany. Polacy w Związku Radzieckim, 1921 — 1939, — Warszawa, Wrocław, 1991, — S. 302).

³⁶ Дія: Червоий кордон — 1925, — № 93, — 23 березня.

³⁷ Проте цей вчинок не билим змінив думку неповажного ксьондза Ф. Чирського про еротизм і пристосуванство К. Нановського. Ф. Чирський вважав, що друзі Е. Перковича — ксьондзи Нановський і Кавнівський — «можуть підписати будь-який папір, незважаючи на своїх товаришів і законні вимоги католицької церкви, лиш би те для них самих було корисним».

³⁸ Дарма, що ксьондз Нановський на вимогу ДПУ пошертував давнішою доброю ім'ям і по-пулярністю — це не послужило йому «індульгенцією» в очах влади і не побило від нього тісної опіки радянських спецслужб. Його і надалі намагалися знисити економічно, обсягаючи непосильними податками, змушували підписувати інші антикатолицькі листи та звернення, закликаючи з вимогу своїх парафіан, які чинили опір католіцизації, вступати до колгоспу.

³⁹ Про справу А. Федуковича див. докладніше: Z archiwów Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej: Po 50 latach kolekcja wotiwców wraca z Waszyngtonu: 3. Stan Kocioła Rzymo-katolickiego na Ukrainie w latach 1922 — 1927 / Oprac. J. Jargulski // Przegląd wschodni: Historia i współczesność polaków na Wschodzie. — Tom II, zeszyt 2(6). — 1992/93, — S. 450—457.

⁴⁰ Опублікування у пресі заяви про арештання від сану і релігії було обов'язковою вимо-гою відділу культів НКВС УСРР («спіалізував» ліквідаційну Наркомосту УСРР) до всіх ко-лицьких священнослужителів, які капотували про посищення виборчих прав (Дія: С в о л л а ю с в і в. Відкриття церкви від держави / З переліком народного конісара внутрішніх справ В. А. Більницького. — Харків, 1929, — С. 106).

³⁷ Наприклад, дід з містечка Катитород Високий Гончарук виголошував «Переконання» в тому, що релігія є дураня, а наважиди поризав з цим мертвим дідом, аби цілком віддатися громадській праці» (Дня: Червоної кордон. — 1924. — № 38. — 6 вересня). Дід із с. Почаївний Явля Рудченко зрікався сану і висловлював бажання не тільки працювати, але й «віддати всі свої сили на знесення релігійного дураню, який втілюється в людських гонюках» (Дня: Червоної кордон. — 1924. — № 46. — 3 жовтня).

У замітці під назвою «Хто дід?» повідомлялося, що свідчицька с. Північного Давид Тоншій під впливом свого сина — студента ІНО скінчує священницьку службу і приймає за сільськогосподарську та освітню працю» (Дня: Червоної кордон. — 1924. — № 9. — 29 травня). Але не навжди дітям-студентам вдавалося вплинути на батьків у бажанню дати владі дусі, тому в газетах почали з'являтися оголошення жалюгідного змісту, як-от: «Я, учень Гомірської агрошколи Мельниківський В. О, син поета с. Північ Олександрійського [Ново]-Ушицького району, відрікаюся від свого батька і не хочу від нього ніякої матеріальної допомоги, тому що ця допомога є той насущний заробіток темних мас, котрі він доніс обурюю своїми релігійними забобонами. З сьогоднішнього дня я вважаю себе вільним громадянином!» (Дня: Червоної кордон. — 1925. — № 96. — 2 квітня).

³⁸ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 399, арк. 8.

³⁹ 4 січня 1925 р. публічно зрікає сану і релігії ксьондз костюлю Са. Варвари н. Вітебська Хжонич, який за дитинства мав 17 років пастирську діяльність. Вінок вітебського ксьондза не заборявлявся всіляко розповсюджувати радянську пропаганду. Євген Перкович міг дізнатися про це подію з місцевої повітської газети, де під заголовком «Вушний ксьондз про релігію» було надруковано докладне повідомлення про зречення Хжонича (Дня: Червоної кордон. — 1925. — № 79. — 1 лютого).

⁴⁰ На початку 1927 р., тобто саме тоді, коли Е. Перкович відступив від церкви, ДПУ заарештувало всіх його друзів — ксьондзів Гавського, Квасницького і Наносського. Їх тримали під вартою 6 місяців і звільнили лише після того, коли вони уступили домаганням ДПУ й погодилися поставити свої підписи під вільним листом до ВУЦВК з нагоди відвідування радянської влади.

Після, в 1934 р., Е. Перкович з'ясував, що зрікся від сану виключно через страх бути репресованим, особливо після втрати у Ленінграді прелата Вудкевича (Дя СВУ, спр. 60830-ФП, т. 50, арк. 27).

⁴¹ Червоної кордон. — 1927. — № 5274. — 5 січня.

⁴² Пізніше Е. Перкович знімався, що цю заву Яому допомагав скласти якийсь «товариш Явля» (Дя СВУ, спр. 60830-ФП, т. 50, арк. 37).

⁴³ У Хжонича та Перковича був попередник — ксьондз Бердичівського костюлю Са. Варвари Михайло Зданович, який зрікся від сану ще до революції. Вони ж Зданович, попри антипатію до католицизму, царської владі не склавлявся (сина, певна річ, легко б вивчили його переказ на православ'я; ксьондза-розступу вислали до Уфи, згодом він емігрував до Австралії (Дня: *В к а в к і Т, к а О р. сіт.* — S. 105).

⁴⁴ Цитована «селянська» газета «Серп» — орган Польбюро ЦК КП(б)У — видавалась у Києві з 24 лютого 1922 р. накладом 4500 прим, що розповсюджувалися в місцях компактного проживання польків (Дня: Е р е м е н к о Т. І Польська національна меншина в Україні в 20 — 30-ті рр. XX ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. — С. 35).

⁴⁵ Завва Е. Перковича побачила світ ще й втретє, теж у польськомовній комуністичній газеті, органі ЦК ЛКСМУ «Гюс молодежи», що виходила з 1925 р. Е. Перкович пізніше не приховував власного незадоволення від цих двох останніх публікацій: «Наприклад, хоча б вважити мою заву про зречення від релігії й сану, котра була написана мною у Проскурві, спільно із т. Явля проглянута, у кльському «Серп» й «Голос молоді» була надрукована неохайно — промітно (до речі, важливо) не на місці, надруковано так, що справді можна було подумати, що це якась містифікація — підробка» (Дя СВУ, спр. 60830-ФП, т. 50, арк. 37).

⁴⁶ Д а о в е р т С а м у і л Г е й р і х о в і ч (1885—1937) — уродженець Варшави, сарей. Завва керівні посади в установах по роботі з польською нацменшиною (1923 — 1930 рр. — зав. Польбюро ЦК КП(б)У; 1934—1935 рр. — директор Інституту польської пролетарської культури АН УСРР). Розстріляний 25 вересня 1937 р. за вироком Особливої наради НКВС СРСР як активний член ПОВ. Реабілітований у 1956 р.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, спр. 239, арк. 17.

⁴⁸ Е. Перкович, зрікаючись сану, сподівався, що цим самим автоматично здобуде всі громадянські права, бо зав заст об'явки НКВС УСРР № 378 від 5 листопада 1923 р., в якому, зокрема, проголошувалося: «Служителі релігійних культа після зречення від сану користуються виборними правами на загальних підставах». Проскурівській партійці теж об'яжи Яому зільку підтримку. Та не так сталося, як гадалися. Несподівано від себе Перкович виявив, що радянське законодавство про культи постійно «адаксоналізовалося», і крім загального вище, з'явилася сила-силеном нова об'явка, уза, Інструкція, що нездовільно частково відкоректувала санкційні від прав громадянств. Зокрема, Інструкція ЦКВ СРСР про вибори до рад від 28 вересня 1926 р. передбачала надання саншеним виборчим права не релігій, як через 5 років від моменту зречення і з умовою зайняття «суспільно корисною працею» (Дня: С у х о п ю е в І а. Назв. праця. — С. 56 — 57). Коли ж Перкович звернувся за об'явкою допомогою в Проскурівській окривкомком, то заїкти відповіли, що його справу загублено і немає навіть газети з його заявою про зречення. (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, спр. 239, арк. 158 — 158 аа).

Е. Перкович, хоча й через два роки бюрократичної тяганини, все ж таки здобув громадянські права, виявивши при цьому неабияку наполегливість. І зробив це завсно. Об'явки ОДПУ СРСР № 37 від 23 березня 1930 р. вносили нові змінами в політику радянських спецслужб щодо церкви та її служителя, у тому числі колишніх. У цьому документі, що мав нава,

«Про стан та перспективи церковного руху і церковні завдання органів ОДПУ», зокрема, йшлося «Якщо раніше нам з тактичних міркувань не завжди було вигідно заохочення духовенства до зняття сану, то зараз становище в цій галузі міняється. Посилення теми зачинення церков та їх молитовних будівель по всьому СРСР і, особливо, у районах суцільної колективізації, створило такі умови, коли духовенство змушено само відмовлятися від сану, а деякі із них навіть похитати в релігію».

Це становище нам зараз необхідно використати з максимальною ефективністю [...] Тому ОДПУ пропонує не перешкоджати духовенству знімати сан. Причому, не повинно відбуватися обов'язково публічно, під час багатовісних церковних богослужінь, а деяких службців культу потрібно висвітлювати в місцевій пресі. Слід аживити заходи до того, аби зняття сану не мало характеру контрреволюційної демонстрації, розрахованої на розпалювання релігійного фанатизму віруючих. Ті, хто знімає сан, самі повинні підкреслювати безумовну добровільність цього акту та мотивувати його переконанням у власній правоті. [...] Само собою зрозуміло, що *наші органи, як правило, жодних зобов'язань щодо влиштування на службу, відтогнення у правах громадянства та ін. повам, які знімають духовний сан, давати не повинні* (підкреслення мос. — Н. К.).

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, спр. 239, арк. 157—157 за, 158—158 за, 166—166 за.

⁴⁹ Там же, арк. 151—151 за.

⁵⁰ С в л а в и ч Я н Д о м і н і к о в и ч (1897 — 1937) — виходець з родини дрібної польської шляхти. У 1917 р. приєднався до комуністичного руху. Один із зачинателів роботи з польською націєнцією в радянській Україні, заступник голови ЦКМ при ВУЦВК у 1935 р. засуджений до 10 років таборів за приналежність до ПОВ. Покарання відбував в Усть-Печорському таборі. Страчений 22 вересня 1937 р. Реабілітований у 1990 р. (Про нього див. довідник: Р у б л я о в О. Р е п р и н ц е в В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЦК-ДПУ-НКВС-КДБ. — 1995. — № 1/2. — С. 125, 149).

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, спр. 239, арк. 185. Документ підписано заступником голови ДПУ УСРР К. М. Карлсоном, начальником контрольно-випускового відділу (КРВ) ДПУ Добродішчим та начальником 1-го відділення КРВ Євгенієм. Орфографічні і стилістичні особливості тексту залишено без змін.

⁵² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 27.

⁵³ Там же, оп. 12, спр. 239, арк. 148. Лист підписано Добродішчим і Євгенієм.

⁵⁴ Там же, арк. 146.

⁵⁵ Справа ПОВ сформована радянськими спецслужбами у 1932 — 1934 рр., за нею листе Жульєвським обласним відділом ДПУ УСРР було заарештовано 114 осіб.

⁵⁶ ДА СБУ, спр. 60830-ФП, т. 50, арк. 1.

⁵⁷ Там же, арк. 6.

⁵⁸ Там же, арк. 8-16, 24-30, 36-39.

⁵⁹ Там же, арк. 48-52.

⁶⁰ Там же, арк. 53.

⁶¹ Там же, арк. 54.

⁶² Див: S k a l s k i Т., к а. Ор. сіт. — S. 304—305.

⁶³ Між СРСР та Польщею 1 лютого 1923 р. було укладено угоду про обмін політичних в'язнів. Один з найбільших обмінів відбувся 15 вересня 1932 р., коли радянська сторона від Польщі отримала 40 комуністично-політичних замість групи «контрреволюціонерів» — поляків, укріплених у тюрмах і таборах ГУЛАГУ. Серед цих осіб було 18 ксьондзів.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. Г. Барановської (Київ)

Війни Київської Русі з печенігами

З давніх-давен східні слов'яни вели боротьбу зі степовими народами, які мігрували з Азії чорноморськими степами у напрямі Європи. Доводилося боротися з кочівниками і війську Київської Русі. Найдовшою і найкритичнішою була ця боротьба з печенігами, торками і половцями¹.

Печеніги зв'язали собою союз племен, що поділявся на 8 орд або колін, представники однієї половини яких кочували між Дунаєм і Дніпром, а другої — між Дніпром і Доном. Перша половина — так звані «туркські печеніги» — зв'язалися у степах південніше Русі і перебували з нею то у союзницьких, то у ворожих відносинах. Друга половина — «хазарські печеніги» зв'язали собою одну з складових частин Хазарського каганату, як і алани, болгари та ін.² Кожна з 8 орд поділялася ще на 40 частин або улусів³. У своєму розвитку печенізькі орди досягли вищого ступеня родоплеменного ладу — воєнної демократії.

Незалежна і войовнича вдача печенігів вражала середньовічних авторів. «Ще люди довгобороді, вусаті, які робили набити один на одного, — повідомляв Абу-Дулаф. — Вони нікому не платять данини»⁴. Архієпископ Брунон називав їх «найжорстокішими з усіх азіячків».

Заكريвшившись у Причорномор'ї, войовничі племена невдовзі дали знати про себе усім сусіднім народам. Спочатку уторці, витиснені з плодючих рівнин, а потім Русь, Візантія, Болгарія відчули силу раттових печенізьких набігів. «...Вони спустошують чужу країну, — писав Феофілакт Болгарський, — а своєї не мають. Життя мирне — для них нещастя, верх благополуччя — коли вони мають слушний випадок для війни, або коли насміхаються над мирним договором. Найгірше те, що вони своєю кількістю переважають весняних бджіл, і ніхто ще не знав, скількома тисячами або десятками тисяч вони обчислюються: число їх незліченне»⁵.

Воїнам Київської Русі, які супроводжували каравани торгових суден по Дніпру, що йшли у Візантію по шляху «із варяг у греки», доводилося постійно з боєм пробиватися крізь печенізькі застави. «...Руси навіть не можуть приїздити до цього царського граду Ромей (Константинополь), якщо не живуть у мирі з печенігами»⁶. Поїздки русів через землі печенігів, як свідчить Костянтин Багрянородний, за небезпечністю часто не відрізнялися від серйозних воєнних походів. Сама присутність численних кочовиць поблизу степового кордону держави (одня день шляху відділяв степняків від руських земель, а до Києва було усього три переходи)⁷ помітно відбивалася на житті слов'ян.

Печеніги добре знали силу і могутність зброї русів і тому побоювалися стинатися зі значними військовими силами Київської держави. Проте тільки-но стало відомо про послаблення захисту кордонів Русі, печеніги негайно постішали скористатися цим. Характерно, що найгостріші сутички з Руссю у 968 і 1036 рр., коли печеніги навіть нападли на Київ, здійснювалися при відсутності великих князів (Святослав був у Болгарії, Ярослав — у Новгороді).

Часто приводом для нападу печенігів на Русь була політика Візантії — відкрити печенізьких князів, нацьковування їх на Київську Русь⁸. Імператор Костянтин Багрянородний писав у виставі своєму синові: «...Коли цар Ромейський живе в мирі з печенігами, то ні Русь, ні турки не можуть здійснювати ворожих нападів на Ромейську державу»⁹. Імператор

Олексій Комнен звертався до західноєвропейських держав з проханням врятувати Візантію від кочівників, які іноді всерйоз загрожували імперії.

Печенізькі вожді підкуповувалися багатими подарунками, «адже печеніги, як народ вільний і самостійний, ніколи не виконують ніякої служби без винагороди»¹⁰.

Головною військовою силою кочівників була легка кіннота. Основною зброєю печенігів був лук, яким вони відмінно володіли. Крім лука, кочівники мали списи для метання і удару та двосічний меч. Досить довгий шлях формування, який закінчився у X ст., пройшла слабовигнута шабля, що стала невдовою основною зброєю кочівників східноєвропейських степів¹¹.

Тактика бою печенігів була заснована на використанні лука, шаблі та коня і відзначалася навальністю як при набігах, так і відступах. «Іх набіг — удар блискавки. Нападаючи, вони завжди випереджають погосло, а відступаючи, не дають можливості переслідувачам про них почути... Іх відступ важкий і легкий одночасно: важкий від великої кількості здобичі, легкий — від швидкості втечі»¹². Печеніги широко практикували кінні удари з фронту і флангів, хибний відступ, засідки беретами рік, зокрема на Дніпровських порогах.

Бій печеніги починали обстрілом противника з луків, після чого кидалися в атаку зі списами. Якщо атакований виявляв стійкість, печеніги умисне починали втечу, щоб змусити противника почати переслідування і заманити його у засідку. Бій закінчувався останньою атакою, у якій в дію пускалися мечі. Проте часто печенізька кіннота нічого не могла вдіяти проти глибокого строю руської піхоти, підкріпленої з флангів кінними дружинами. Воїни Русі, зімкнувши щити і виставивши списи, створювали рухливу незбориму для печенігів «стіну».

При розташуванні на місці печеніги облаштовували табір зі зв'язаних і поставлених у коло возів. У колі залишалися проходи, які вели до його центру. Атакуючи кидалися у ці проходи, розроблюючи свої сили, і це дозволяло знищувати їх частинами. При формуванні річок печеніги застосовували турсуки — шкіряні мішки з очеретом або соломкою. На турсуці сидів воїн і тримався за хвіст коня, який плыв. Форсування крупних водних перешкод великими масами кінноти проводилося досить швидко¹³.

Печеніги були серйозним противником Київської Русі. Для захисту від них будувалася засічна лінія по ріках Стугні, Ірпеню і Трубежу, яка складалася з окремих укріплених пунктів та фортець¹⁴. Проте ефективнішими були походи руської рати проти печенігів. Всього за період з 915 по 1036 р. вона здійснила вісім великих походів. Вперше, за даними Никонівського літописного списку, руси зустрілися з печенігами у 864 р. Багато печенігів побили київські князі Аскольд і Дір у 867 р.¹⁵ У 875 р. князь Аскольд «ізбиша множество печенігів»¹⁶. Останні у цей час уже почали просування з Приазов'я на захід, слідом за мадярами, які пішли до Карпат. Це були перші воєнні зіткнення Русі з печенігами, хоча у поле зору існуючого літописця вони потрапили лише у 915 р. під час князування Ігоря, коли підійшли до південних кордонів Русі. Великої небезпеки для Київської держави тоді печеніги ще не становили, князь уклав з ними мир і вони попрямували до Дунаю. Проте уже через декілька років, у 920 р., відбулося воєнне зіткнення Ігоря з кочівниками. Обійшлося воно без великих втрат для обох сторін, а потім у печенігів з'явилися інші інтереси і вони відовго — майже на півстоліття — залишили Русь у спокої. Відомості про них зникли зі сторінок літописів.

Знову печенізька небезпека дала про себе знати уже при Святославі. Орда перейшла рубежі Київської Русі у 968 р., коли Святослав був у поході в Болгарії. Тоді степняки оточили Київ і не знімали облоги, чекаючи здачі міста. Проте столицю врятував мужній хлопчина, який хитрістю вибрався з міста, перейшов Дніпро і повідомив воєводу Претича про небезпеку для столиці. Той швидко переправив військо на правий берег. Печеніги, подумавши, що наближається сам князь Святослав з основною раттю, зняли облогу і пішли геть.

Святослав же, не завершивши воєнний похід, дійсно уже поспішав на допомогу. Повернувшись, він швидко збільшив дружину, набрав нових воїнів у Київській землі і вигнав кочівників глибоко в степ — подалі від руських кордонів. Лише у 971 р. Святослав вирушив воювати з дунайськими болгарями і Візантією. На жаль, цей похід для нього став останнім. Попереджені греками печеніги блокували дніпровські порogi. Вовода Свенельд радив князю йти до Києва обхідним шляхом сушею, проте Святослав прагнув пробитися до столиці на лодіях. У бою з печенігами у 972 р. один з найвидатніших полководців Київської Русі князь Святослав загинув. З його черепа печенізький вождь Куря виготовив чашу, обковану сріблом.

Спадкоємець Святослава Ярополк у 978 р. успішно воював з печенігами і навіть обклав їх даниною. Певно, наслідком цього успіху був перехід одного з печенізьких вождів на службу до київського князя. У 979 р. до Києва «прийшов печенізький князь Ілдеї і бив чолом Ярополку на службу; Ярополк же прийняв його і дав йому гради і волості»¹⁷.

Треба сказати, що печеніги завжди досить легко і швидко переходили від ворогування до союзів і досить часто відігравали для Русі роль найманого війська. Арабський історик і географ Ібн Хаукаль навіть писав у кінці X ст., що «вони — шип (вістра) русів і їх сила»¹⁸.

Залучати до себе на службу окремі орди печенігів, щоб вони самі били своїх незамирених братів по племені, з часом стало політикою київських князів. У 988 р., при князі Володимирі, «прийшов печенізький князь Метигай і хрестився», а у 991 р. прийняв християнську віру печенізький князь Кучюч «і служив Володимирі від чистого серця»¹⁹. Використовували руські князі печенігів і у міжусобній боротьбі.

На 980 р. припадає перше повідомлення про участь печенігів у внутрішніх руських феодалних усобицях. Під час боротьби за київський стіл синів Святослава Володимира і Ярополка радник останнього Варяжко підготував князя: «Побіжи до печенігів і приведи воїв». Нездовзі Варяжко сам поїхав до кочівників і сам підмовив їх битися з Володимиром. «І багато воював з печенігами на Володимира», — повідомляє літописець.

Не залишали у спокої Русь кочівники і у часи князювання Володимира Великого. Вони постійно тероризували усе південне прикордоння, наважувалися підходити до самого Києва, ніхто на Русі не відчував себе у безпеці від їх несподіваних набігів.

У кінці 80-х рр. натиск печенігів на руські кордони різко посилюється. Це було викликано багатьма причинами, не останню роль відіграло і прийняття Руссю у 988 р. християнства. Особливо важким випав 993 р. Весною печеніги чергової раз від берегів ріки Сули посували на Київ. Володимир, дізнавшись про загрозу нападу, виступив з дружинами й назустріч і став на ріці Трубіжі. Після перемоги у двобой руські печеніжини кочівницька орда була розбита. На честь отриманої перемоги Володимиром було закладено фортецю Переяслав.

Проте зовсім не всі битви з кочівниками закінчувалися так вдало. Вже у 995 р. печеніги знову з'явилися, цього разу біля міста Василева, загрожуючи напасти на Київ. У цій війні Володимир зазнав невдачі. Виступивши з малими силами, він був розбитий і врятувався, заховавшись від переслідування під мостом.

Боротьбі з печенігами, що наступали на руські землі по всьому лісостеповому прикордонню, Володимир Великий надав статус загальнодержавної оборони.

Було створено декілька рубежів з продуманою системою фортець, валів, сигнальних вишок. Це робило неможливим раптове вторгнення печенігів, давало можливість війську Русі збиратися з силами і переходити у наступ, проводити попереджувальні походи в глибину степу. Тепер печенігам доводилося долати чотири бар'єри. Перший — на Сулі, яка 200 років служила кордоном між Руссю і кочівниками. Якщо вони долали цей рубіж, то зустрічалися з заслоном по Трубежу. Коли і що перешкоду їм вдавалося взяти, перед ними відкривалися шляхи на Чернівці і Київ. Але

перед Черніговом пролягали оборонні лінії по Остру і Десні. Щоб підійти до Києва з лівого берега, печенігам треба було подолати ріку збрід під Вітичевом і потім форсувати долину Стугни. У глибині Стугнинської лінії у 991 р. було побудовано величезне місто-табір, яке стало резервом усіх київських сид. — Білгород. Масштаби засічних ліній, що простяглися на сотні кілометрів, вражали іноземців.

Боротьба на південному кордоні тривала для Володимира до кінця дня. Уже напередодні смерті князя у 1015 р. велика орда знову вдерлася у Київську Русь. Важко хворий Володимир не зміг сам очолити військо — послав сина Бориса. Печеніги ухилилися від битви і залишили руські землі.

Після смерті великого князя печенізька верхівка спробувала впливати на Русь, втручаючись у справи синів Володимира. Печеніги активно допомагали Святополку у боротьбі проти Ярослава. У 1016 р., коли брати-суперники зустрілися у рішучій битві, печенізька орда стала до лав Святополкових дружин. Але Святополк зазнав поразки і йому довелося ховатися спочатку у Польщі, а потім у печенігів. У 1017 р. печенізька орда здійснила несподіваний напад на Київ. Проте місто було постійно готове до оборони.

Справу боротьби з печенігами після Володимира успішно продовжував Ярослав Мудрий. Він пересунув оборонну лінію ще далі на південь, побудував нові вали і укріплення, організував прикордонних жителів на боротьбу з кочовими сусідами. У 1019 р. Ярослав Мудрий виступав проти печенігів, які прийшли разом зі Святополком на ріку Альту. За словами літописця, такої «січі злобі» не було досі на Русі. Полки сходилися тричі, кров дзюрчала по землі, «як весняна вода». Печеніги були розбиті і відступили.²⁰

Та це була не остання війна з кочівниками. У 1020 р. вони знову здійснили спустошливий похід на Київську землю. Цього разу князю Ярославу не вдалося відбити ворога. Печенізька орда захопила багату здобич та полонених і благополучно пішла у степи.

Не зумівши підкорити Русь навіть у період її внутрішнього розколу, печеніги відступили — сіл для боротьби з Київською державою не було. Півтора десятиліття пройшли спокійно, проте в надрах степів накопичувалися сили для нового удару.

У 1036 р. печеніги здійснили останній напад на Київську Русь. Вони рушили на Київ, користуючись тим, що великий князь вийшов до Новгороду. Орда була величезною, «без числа». Однак Ярослав швидко повернувся разом з ополченням — новгородцями та варягами-найманцями і дав бій кочівникам. Він відбувся на тому місці, де пізніше за Ярослава вівиніям було побудовано Софійський собор. Бій був кривавим і продовжувався увесь день, лише під вечір князь отримав перемогу. «Печеніги втікали на всі боки, не знаючи, куди втікати; одні потонули в Сітомлі, інші в інших ріках, а решта їх повтікала — і так до сьогодні»²¹. Це був останній військовий заслон від половців в рамках об'єднання чорних клобуків²².

Поступово, переходячи до осілости, печеніги почали тяжити до Києва, найматися до нього на службу. Частина їх злідокучувала до самих кордонів Русі — на р. Рось і пішла на службу до руських (київських) князів, утворивши прекрасний військовий заслон від половців в рамках об'єднання чорних клобуків²³.

У відносинах Київської Русі зі Степом можна виділити три рівні збройні набіги печенігів на руську територію, які самостійно здійснювалися їх ордами; використання печенізьких племен князями у боротьбі зі своїми конкурентами «за місце під сонцем»; служба печенігів у складі княжих дружин і постійне їх проживання у слов'янському середовищі. Шістьнадцять великих війн і нелічнену кількість дрібних зіткнень довелося витримати Русі, доки нарешті вдалося позбутися печенізької небезпеки на півдні.

²² Так називали осілих печенігів, тобто чорними шапками або ковпаками.

Боротьбі з кочівниками на Русі надавалося значення хрестових походів. Цікаво, що на всіх літописних мініатюрах під час кожного походу князя Володимира на печенігів його зображено у німбі, як такого, що виконував святу справу захисту Русі²¹.

Незважаючи на в цілому успішне відбиття агресії, втрати Русі у боротьбі з печенігами були величезними. Печенізькі напади призвели до відступу частин слов'янського землеробного населення з прикордонних зі степом районів на північ та північний схід, під захист лісів.

Печеніги систематично перерізали життєво важливі торговельні шляхи до Візантії та на Схід, їх наступ впливав і на міжнародний стан Русі.

У той же час провідна роль Києва в організації боротьби з кочівниками сприяла перетворенню його у визначний політичний і воєнний центр Русі. Створення системи прикордонних фортець з постійними гарнізонами зосередило в руках київського князя великі військові ресурси, які використовувалися ним для зміцнення єдності країни. У війнах з печенігами вживувалася міцна військова організація.

Нині про ті далекі часи нагадують нам Печенізькі гори і с. Печеніги недалеко від Чугуєва у Харківській області та с. Печеніжини на південний захід від Коломиї у Івано-Франківській області²².

¹ Голубовський П. Печеніги, торки и половцы до нашествия татар. Историю южно-русских степей IX—XIII вв. — К., 1884.

² Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золоторусских ханов. Археологические памятники. — М., 1966. — С. 137.

³ Чертков А. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967—971 гг. — М., 1843. — С. 192—193.

⁴ Дегтярев А. Я., Дубов И. В. Начало Отечества. — М., 1990. — С. 101.

⁵ Там же.

⁶ Каргалов В. В. Народ-богатырь. — М., 1971. — С. 11.

⁷ Сухарев Ю. В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси V—XIII вв. — СПб., 1992. — С. 20.

⁸ Ушаго В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 27.

⁹ Багрянородный К. Об управлении государством. // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — М. — Л., 1934. — Вып. 91. — С. 6.

¹⁰ Там же.

¹¹ Савинков Д. Г. Культура населения Южной Сибири предмонгольского времени (X—XII вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — Л., 1974. — С. 12.

¹² Очерки истории СССР IX—XIII вв. — М., 1953. — С. 203.

¹³ Рязань Е. А. История военного искусства. — М., 1957. — Т. 2. — С. 71—72.

¹⁴ Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К., 1986. — С. 153—154.

¹⁵ Ключевский В. И. Курс русской истории. — М., 1956. — Ч. 1. — С. 130.

¹⁶ Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории. — М., 1984. — С. 61.

¹⁷ Каргалов В. В. Народ-богатырь. — М., 1971. — С. 17.

¹⁸ Калинина Т. М. Сведения Ибн Халкаля о походах Руси времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1975. — С. 98.

¹⁹ Каргалов В. В. Назв. праця. — М., 1971. — С. 17.

²⁰ Літопис руський (Іпатівська літопис). — К., 1989. — С. 63.

²¹ Крип'якевич І. П., Гнатевич В., Степанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів, 1992. — С. 106.

²² Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. — М., 1984. — С. 36.

²³ Лавриш П. І. Історія Шацько-Східної України. — Львів, 1992. — С. 24.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Історія Київської Русі на сторінках хроніки П. Демитровича

Павло Демитрович (80-і роки XVI ст. — 1641 р.) походив із сполонізованої білоруської шляхти. Його батьки були, очевидно, протестантами, і освіту майбутній хроніст одержав у кальвіністській гімназії Вільнюса.

Після закінчення гімназії Демитрович працював у ній викладачем і водночас виконував обов'язки пастора. Через деякий час він став вихователем молодого шляхтича Шенсного Пжилубського і супроводжував його в подорожі по Європі. Разом із своїм учнем Демитрович слухав лекційні курси з філософії, теології тощо в університетах Франкфурта-на-Одері (1611 р.), Лейпцига, Гайдельберга, Інгольштадта (1612 р.) та Альтдорфа (1613 р.). Під час перебування в Німеччині він познайомився з відомими університетськими викладачами, листувався з деякими з них і навіть взяв участь у полеміці з професором Шоппером, піддавши критиці еретичне вчення антитринітарія. Тоді ж Демитрович написав і надрукував свою першу працю, присвячену теологічним питанням¹.

У 1615 р. майбутній хроніст повернувся до Вільнюса і став помічником ректора кальвіністської гімназії, а після 1616 р. — ректором. У ті роки він написав і видав кілька панегіриків латинською і польською мовами, присвячених деяким магнатам, відомим політичним діячам Речі Посполитої — князям Криштофу II Радзівілу (1585—1640 рр.), М.-Ц. Масальському, Я. Голувчинському та ін.² Тоді ж він став вихователем майбутнього великого гетьмана литовського Януша Радзівілла (1612—1656 рр.). Коли останній виїхав за кордон для продовження навчання, Демитрович очолив кальвіністську гімназію у Слуцьку.

У 1628 р. його було запрошено як вихователя до Богуслава Радзівілла — двоюрідного брата князя Януша. Протягом чотирьох років Демитрович проживав у Доланичах під Мінськом та Кейданах і близько зійшовся з іншими вихователями та слугами Радзівіллів — відомими культурними діячами Д. Наборовським, С. Шпиковським, С. Русиновським, Ф. Штарком, Н. Юрським та Домазовіусом³. Виявлені нами оригінали чотирьох листів Демитровича до батька Януша та дядька Богуслава князя Криштофа Радзівілла проливають світло на деякі моменти біографії хроніста⁴. Зокрема, з цих листів довідуємося, що Демитрович навчав князя Богуслава латини, літератури, історії, теології. В них також розповідається про те, що у хроніста був єдиний брат, котрий під час морської пошесті, яка спалахнула в Новогрудку влітку 1630 р., мусив покинути свій будинок і жити в полі.

З 1632 р. хроніст повертається до теологічних занять, виконує обов'язки пастора в замку Радзівіллів під Вільню. Згодом він знов обійняв посаду ректора кальвіністської гімназії у Слуцьку. Останній раз Демитрович згадується в джерелах у 1641 р.

Головним твором Павла Демитровича був, безперечно, його «Компендіум», написаний у Вільнюсі 1624 року і виданий у містечку Любча під Новогрудком друкарем Бластусом Кмітою у 1625 р.⁵ Повний заголовок книги, присвяченої покровителям автора — Янові Головининському, чашнікові Великого князівства Литовського, Шенсному Пжилубському і Томашеві Волянкові, має такий вигляд: «Компендіум, або короткий опис князів і королів польських, а також справ, випадків та давньої історії Польського королівства. З хроніки Марціна Кромера, варнієського біскупа та з інших. Особливо [рекомендується] тим, хто не полюбіє довгого читання». Передмову до книги Демитрович написав у гуманістичному дусі. В ній так гово-

риться про значення історії — «зчительки життя»: «Гинули замки, міста й хоролюства, загинула б з ними і сама пам'ять про них, але цього не допустила історія... Вона є лічильником минулих часів, світлом правди, майстриною життя, пам'яткою заслуг, стимулом цноти і навіть матір'ю безсмертя»⁶. Далі хроніст вказував на певнаальне та виконне значення історії і розкривав головну мету написання цноти і навіть матір'ю безсмертя»⁶. Далі хроніст вказував на певнаальне та виконне значення історії і розкривав головну мету написання свого твору — сприяти поширенню знань про історію Польщі. Він обурювався тим, що чимало його співвітчизників «знають, як свої п'ять пальців, історію чужих та іноземних [країн]. Але що з того, як вони не знають вітчизняної [історії] справ та порядку. Такі [люди] подібні до того астролога, який хотів знати, що діється на небі, та не знав про яму, котру йому на згубу викопали під його ногами. Отже, добре знати, що діється у сусіда, але краще знати, що [діється] вдома, бо...батьківщина, котра нас породила й виховала, милаша, ніж будь-який віддалений край»⁷.

Головним джерелом «Компендіуму» була хроніка М. Кромера. Демитрович використав також історичні твори М. та Й. Бельських, С. Герберштейна, О. Гваньїні, Ст. Сарницького і М. Стрийковського. Останні були використані переважно при описі подій XVI—XVII ст. Демитрович переказував зміст джерел довільно й дуже стисло. Хоч загалом «Компендіум» мав комплітаційний характер, що було нормою у той час, але окремі відомості хроніст занотував на основі власних спостережень або маловідомих джерел. Так, про страшну грозу, що сталася 3 червня 1621 р. у Вільнюсі, та її наслідки⁸ Демитрович писав під своїм безпосереднім враженням.

Використовуючи висхідні джерела, Демитрович тільки в першому розділі своєї книги дотримувався стандартної схеми середньовічної історіографії, описуючи в хронологічній послідовності правління королів та князів. В інших 17 розділах він подає відомості, систематизовані за такими темами: війни, релігійні справи, природні явища, кліматичні аномалії тощо. Кожен з цих розділів у свою чергу поділяється на ряд рубрик. Так, розділ п'ятки («Зібрання війни») складався з 18 рубрик відповідно до війн, котрі вела Польща з окремими державами чи народами: «з німцями», з мазурами, з чехами, з саксонцями, з русько, з угорцями...» і т. д. У 15-у розділі йшлося про землетрус, блискавки та град, комети, сарану та інші нещастя або явища. Аналізуючи правління польських монархів, Демитрович систематизував дані про тих, хто був «тираном», і про «добрих», про тривалість їх панування тощо. Хоч його принципи систематизації часто були дуже наївними, не можна не помітити тут, як і в літературному оформленні книги, нових рис, що відрізняють «Компендіум», як і деякі інші історичні твори, від типових середньовічних хронік. Лаконізм, популярний виклад подій, нестандартна систематизація матеріалу, яка зближує «Компендіум» з енциклопедіями, сприяли виконанню головного завдання Демитровича — поширенню історичних знань серед читацьких мас. Ця тенденція, як відомо, була однією з ознак прогресивних зрушень у слов'янській історіографії XVII ст. На жаль, Демитрович, як представник правлячого класу, часто поділяв традиційні погляди польської історіографії і головну увагу присвятив...є-таки правителям середньовічної Польщі.

Певна увага у «Компендіумі» приділялась історії України, особливо періоду Київської Русі. Якщо порівняти обсяг сюжетів, що стосуються історії України XIV—XVI ст. (підкорення українських земель Литвою, турецько-ногайські наскоки на Україну і боротьба проти них тощо)⁹, з тими, що розповідають про історію Київського періоду, то перевага останніх безсумнівно. Досить детально, як для стислого історичного твору, Демитрович описав релігійні вірування слов'ян до прийняття християнства, війни, що точилися між Київською Руссю і Польщею за часів Ярослава Мудрого та галицько-волинського князя Романа Великого; монголо-татарську навалу XIII ст. та литовсько-руські (українські) відносини. Вибір сюжетів не викликає подиву, бо історіографія доби феодалізму традиційно приділяла основну увагу воєнно-політичній історії. Слід підкреслити, що Демитрович визнає, як і його основне джерело — хроніка Кромера, значну упередженість при описі взаємовідносин Київської держави і Польщі. Він нама-

гався принизити князів Київської Русі-України, особливо Романа Великого, а також Шварна та Льва Даниловичів, розписує їх жорстокість, «тиранство» та ін. Це пояснюється як класовими позиціями Демитровича, так і національною свідомістю. Заради справедливості треба сказати, що при описі подій XVI — першої чверті XVII ст. Демитрович не допускає якихось випадів проти східних слов'ян.

Свого часу «Компендіум» був дуже популярним твором, причому не тільки серед представників польської та литовської історіографії. Його, наприклад, активно використовував київський літописець Ян Біньвільський, котрий наприкінці 30-х — на початку 40-х років XVII ст. створив «Літописець». Понад третина звісток останнього була запозичена без особливих змін з «Компендіуму»¹⁰. Використовувалася «Компендіум» і невідомим автором II-ї редакції українського хронографу (кінець 20-х — 30-і роки XVII ст.).

Публікація уривків «Компендіуму», незаслужено забутого дослідниками, дозволить не тільки познайомитися з уявленнями про історію Київської Русі-України визначного діяча культури Польщі, Литви і Білорусі XVII ст., а й прояснити джерельну основу ряду творів пам'яток української історичної думки того часу.

Публікація до друку підготував
Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

¹ «Oratio academica de sa. theologia». — 1614.

² «Мнеморунум» — Вільно, 1621; «Epitaphium na akt wesela Jana Holowczyńskiego i Heleny Wolowczyówny». — Вільно (?), 1621; «Pamięta k tywota i smierci. Michała Cyrjana Mazalskiego». — Вільно(?), 1622.

³ Ewiglicher K. Bibliografia polska. — Kraków, 1897. — Cz. 3 — T. 5. — S. 135; Polski słownik biograficzny. — Kraków, 1939. — S. 194.

⁴ Архів голландців давніх актів у Варшаві, ф. «Архів Радзівильів», від. V, № 2947. Тут зберігаються чотири листи хроніста, датовані 6.X.1627 (від Слуцька), 13.VIII та 20.X.1630 р. (в Доланічів) і 18.IX 1632 р. (в Кейданів). Тільки один з них (від 13.VIII 1630 р.) було недавно опубліковано за копією Тадеушем Василевським R a d z i w i l i E. Autobiografia. — Warszawa, 1979. — S. 197—198.

⁵ На сьогодні відомо кілька примірників цієї книги, і всі вони знаходяться в архівах і бібліотеках Польщі. Ними було використано примірник, котрий зберігається у відділі стародруків бібліотеки Чарториських у Кракові (далі — Ч) під сигнатурою 5756 I. Цей примірник був раніше у бібліотеці Ігнація Вігославського (XVIII ст.). Залиг: на книзі XVII ст. свідчить про те, що і тоді вона була рідкісною, а її власник не пошкодував для неї 50 злотих.

⁶ Ч — Від. стародруків, N 5756 I, арк. 1—11.

⁷ Там же, арк. IV—V.

⁸ Там же — С. 195.

⁹ Там же — С. 109—111, 103—104, 164, 187—188.

¹⁰ Мицик Ю. А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Біньвільського. — Український історичний журнал. — 1982. — № 2. — С. 73—76.

«Компендіум» (уривки)

«Про давніх руських і московських богів»

До своїх богів руськи додавали і Леля та Полеля. Про них і нині ще можна почути у г'яній вечір. Вони розуміють під ними Кастора і Поллукса¹. В основному ж Русь поклонялася Перуну, Стрибу, Хорсу і Мокошу. Як свідчать Івані літописці, цей народ довго перебував при своїх помилках та нікчемному язичестві» (стор. 231).

«Християнську віру і спосіб життя від греків сусідніх та італійців першими із слов'яків² прийняли болгари після Року Божого 860³. Після них це вчинили расіянами⁴, серби, босняки, хорвати, дальмати та ілліри під час панування, як свідчить Блудус, Святоплуга або Святопила⁵. Розповідачки

про Русь, з жалем пригадують московитів, котрі, поклоняючися багатьом богам, зробили ідола на честь Перконоса, тобто Перуна. Коли ж приймали християнську віру, то цього ідола повалили і потягли з жалібним співом до ріки⁶, щоб там втопити. Коли ж його притягли на міст через ріку (Волхов) і почали бити киями, то чорт, який сидів у ідолі, верещав і нарікав. Коли його потім скинули з мосту, то він пірнув у глибину, але, швидко виринувши, вдарив кием по ватовпу людей, які стояли на мосту, і кількох забив. Залишив він по собі й іншу пам'ятку, заразивши людей шаленством. З того часу жителі Великого Новгороду, бо то там діялося, особливо молодь, щороку приходять у цей час на міст, діляться на дві частини і шалено б'ються між собою, заподіючи собі тяжкі рани, а інколи й смерть. Кромер, кн. 3, арк. 42.» (стор. 232).

«Війна з Руссю (стор. 93)

Ярослав, князь руський⁷ відновив з великими силами війну проти короля Болеслава⁸. Попереджений про війну не тільки чутками, але й частими і достовірними посланцями від своїх старост та стражників, котрих залишив на Русі, [князь] вирушив з військом проти ворога. Ярослав теж вів незліченну кількість людей, бажаючи вступити до Польщі. Війська айшлися коло річки Буг. Болеслав вирішив не давати битву зразу, щоб не порушувати святість недільного дня, а до того ж хотів краще дізнатися про сили, замисли й ради ворога. Але

при великому бажанні фортуна війною керує,
і скоро тоді вже гетьманської ради вікто не чує.

Так трапилося і в той час. Першими розпочали битву куховари, візники і зграя іншої солдатської халастри, коли напували коней у річці, яка розділяла обидва табори. Цю сутичку роз'ятрили інші воїни, котрі стали збігатися до річки з обох боків. Одні воювали здалеку, інші зблизька, у самій воді, стрілами та списами. Після цього все польське військо, якнайшвидше озброївшись, вдарило з табору і переправилося через річку. З цього повстала страхотлива битва і русь відступила з поля бою, а Болеслав ще більше натиснув. Сам неприятельський князь мусив тікати з примусу і лорад своїх ближніх. Після цього всі кинулися втікати з табору. Болеслав учинив тоді великий погром, забивши багатьох неприятелів як під час битви, так і під час логоні. Та війна була у 1018 році від Різдва Божого. Кромер, кн. 3, арк. 58.» (стор. 93—94).

«Боягузливі на війні пані (стор. 160)

Коли Болеслав Кривоустий⁹ воював з руссю і чинив своєю рукою значні втрати неприятелів, один його воєвода почав тікати, а за ним пустилася і велика частина [польського] війська. Повернувшись до Польщі, король послав цьому воєводі як зачинателів відступу подарунок: зачуку шкіру, कुдиль та верстено, натякаючи на його заяче серце та жіночий розум. З образи та ганьби цей воєвода повісився. Кромер, кн. 3, арк. 120.» (стор. 198).

«Про сніг веселі або ляхівісні (стор. 199)

За панування Владислава Тонконового¹⁰ таке трапилося з Романом¹¹, гордим руським князем і тираном, котрий з нечуваною жорстокістю і суворими, які тільки є, муками губив усю галицьку шляхту і повторював приказку: «Беаперечно меду не з'їси, поки не виб'єш бджіл». У ніч, вважай перед самою битвою, йому приснилося велике військо горобців, котре щягнє розшарпали численні щигли, які прилетіли з боку Сандомира. Коли вранці він оповів свій сон, то його старші й мудрі приятелі сприйняли цей сон за зловісну прикмету, яка власне і підтвердилася. Кромер, кн. 7, арк. 164.»

«Війна з татарами... [стор. 104—107]

Татари, вигнані голодом з своїх осель, прийшли через Руську землю і, як сарана, випалили насамперед на Люблінську землю... Звідси вони повернули потім до Сандомирської і почасти Серадзької земель... Довідавшись, що князь Лешко¹² з дружиною і найзначнішими панами втік до Угорщини, ще близьку сваолою і запеклисть вони виявили до сіл і містечок аж до Карпатських гір¹³. Однак монастир у Сончу не торкнули, мабуть, через страх, напущений на них Богом... А в цьому монастирі і не було на той час Кунегунди, бо з двома сестрами, Йолентою і Констанцією¹⁴, майбутньою дружиною овдовілого раніше руського короля Данила, і з усіма 70 черницями, а також з великим натовпом духовенства і шляхти вона втекла до замку Пеннини. Цей замок охоронявся самою природою, бо до нього була тільки одна дорога, та й то дуже лісна. Погані ж, донескочу задовольнивши свою хіть людської крові та здобичі, повернули нарешті до Русі... Кромер, кн. 10, арк. 226...»

«Про Литву та Русь, які панували по черзі [стор. 240]

Ще в давні часи литва, народ варварський, дикий і невзначий, почав плекондрувати руські країни. Русаки побили їх у кривавих битавах і, не маючи що з них взяти, наказали їм платити данину вірвочками, ликовими кошачками та вінками, котрими вони звикли хлїстатися у лазнях. Кромер, кн. 6, арк. 164».

«Любарт¹⁵, син литовського князя Гедиміна, одружився на дочці володимирського князя, заволодів усією руською землею, що знаходилася біля литовських кордонів, і підкорив собі руських князів. Потуга останніх змаліла через несагоди та усобиці, і вони підкорилися або добровільно піддалися Любартові. Кромер, кн. 12, арк. 263 та 269».

«Про початок Руського князівства. Кромер, кн. 2, арк. 38.
Про початок руських князів. Кромер, кн. 3, арк. 46».

КОМЕНТАРИ:

¹ Кастор і Поллукс — представники давньоримського пантеону. У давньогрецькій міфології їм відповідають Орест і Пілад.

² Ця «словачка» Демитрович розуміє слов'ян.

³ Християнство було прийнято в Болгарії в 864 р., під час панування князя Бориса (Богора) — Михайла.

⁴ Маються на увазі населення Рашки — ранньфеодалної держави, яка існувала на території сучасної південної Сербії.

⁵ Святослав — князь Великоморавської держави у 870—895 рр. Прийняв католицизм у 995 р. Демитрович не згадує про прийняття православ'я князем Ростиславом у 863 р.

⁶ Тут Демитрович переказує за Кромером відоме напівлегендарне оповідання С. Гербарштейна про прийняття християнства новгородцями.

⁷ Ярослав Мудрий — великий князь київський у 1019—1054 рр.

⁸ Болеслав I Хоробрий — давньопольський князь у 992—1025 рр., у 1025 р. — король.

⁹ Болеслав III Кривоустий — давньопольський князь у 1102—1138 рр. Нижче йдеться про краківського воєводу Швєбора і тяжку поразку, яку завдав Болеславу війська великого князя київського Ярополка Володимировича у 1139 р. під Галичем.

¹⁰ Владислав III Токмогоній (Леськогоній), князь краківський, познанський та гнізненський у 1202, 1228—1231 рр.

¹¹ Роман Мстиславич Великий — князь галицький і володимирський у 1194—1198, 1201, 1202—1210, 1211—1227 рр.

¹² Лешко II Чорний — давньопольський князь у 1279—1288 рр. До того, як зайняти краківський престол, панував у Сандомирі і Серадзі.

¹³ Мова йде про великий похід монголо-татарської орди хана Ногай і Телємбута проти Польщі в 1260 р.

¹⁴ Констанція — донька угорського короля Бели IV, дружина Льва Даниловича — князя галицького, а не його батька, Данила Галицького.

¹⁵ Любарт (Любарт-Дмитро) Гедимінович — литовський князь (помер у 1284 р.).

Сторінками журналу «Слов'янські воєнні дослідження»

Феномен слов'янської воєнної могутності давно привертає увагу політиків і вчених Заходу. Тільки у XX ст. основою такого інтересу стали сплохальні події, що розворушили слов'янський світ: перша світова війна і соціалістична революція в Росії в 1917 р., друга світова війна і Велика Вітчизняна радянського народу проти фашистських окупантів, «холодна» війна, розпад СРСР. Широко відомі висловлення У. Черчілля, Ф. Рузвельта і багатьох інших видатних західних політиків щодо ролі слов'янських держав у процесах, які відбувалися в світі.

Сучасний стан у розвитку загальноєвропейської і світової політичної ситуації також спонукає Захід якомога більш точно оцінювати економічні та воєнно-політичні процеси в слов'янських постсоціалістичних суспільствах для вирішення нової проблеми: втягнення Польщі, Чехії та інших країн в орбіту Північноатлантичного воєнно-політичного альянсу.

Джерела воєнної могутності слов'янських держав на різних етапах їх розвитку протягом уже майже 10 років становлять головну тему відомого західного видання — журналу «Слов'янські воєнні дослідження» («The Journal of Slavic Military Studies»).

У журналі регулярно висвітлюються питання загальноєвропейської і глобальної безпеки, воєнної теорії і воєнного будівництва, воєнних доктрин, воєнного мистецтва, воєнно-історичні проблеми, що включають політичні, економічні, соціальні аспекти різних війн, локальних конфліктів і т. п. Журнал прагне виконувати роль об'єднавчого центру між військовими і політиками Заходу й Сходу, вирішує актуальне завдання пошуку шляхів зростання воєнно-політичного довіря між НАТО й слов'янським світом.

Засновники журналу та його сучасні керівники полковник Девід М. Глентц, керівник Служби закордонних воєнних досліджень при армії США (FMSSO), та Кристофер Донеллі, спеціальний радник генерального секретаря НАТО з питань Центральної і Східної Європи. До редколегії видання входять вчені США, Канади, Великобританії, Ізраїля, Росії, Польщі, інших держав. В їх числі Джон Еріксон — один з найавторитетніших сьогодні на Заході дослідників воєнно-політичних проблем СРСР—СНД, який представляє Едінбурзький університет.

Значна увага в статтях різних авторів приділяється темі розширення НАТО на Схід. Західні дослідники щодо цього дотримуються єдиної точки зору, що загалом виражає офіційну позицію Заходу: безпека Росії у випадку вказаного розширення блоку не постраждає. Зауважимо, що питання, безперечно, надзвичайно важливе й проблематичне, і дуже прикро, що автори, які представляють інтереси Російської Федерації, недосить активно виступають на сторінках журналу, хоча таку можливість вони мають.

Події в Чечні одразу ж знайшли широке висвітлення в матеріалах видання. Інтерес до теми пояснюється, на наш погляд, двома факторами: можливістю початку «ланцюгової реакції» розпаду Росії і виявленням беззастовності реформованих російських Збройних Сил у боротьбі з напівпартизанськими і партизанськими силами Чечні. Вивчення другого фактора, можливо, дозволить західним дослідникам у галузі тактики й оперативного мистецтва зробити деякі нові висновки. У статті А. Раєвського

(1995 р., № 4, с. 681—690) розглянуто вплив повільного реформування російської армії на хід воєнних дій у Чечні.

Автор вказує на вкрай непрофесійальні дії російської воєної розвідки напередодні чеченського походу та її оцінки воєнно-політичної ситуації в цій південній республіці. Для короткотермінової чеченської наступальної операції (але аж ніяк не воєної кампанії) до грудня 1994 р. за даними воєнного дослідника, керівництвом Міністерства оборони і Генерального штабу Збройних Сил Російської Федерації виділялося 23 тис. чоловік особового складу проти, як потім з'ясувалося, 45 тис. добре озброєних чеченців, 80 танків проти 50 у противника і 182 гармати проти 100 (1995 р., № 4, с. 683). Як бачимо, переваги в силах і засобах, необхідній, за елементарними законами воєнного мистецтва, для досягнення швидкої перемоги, росіяни спочатку не змогли створити. Це стало причиною їх тяжких втрат. У січні 1995 р. федеральна влада почала різко посилювати свої угруповання в Чечні, але це відбувалося вже в умовах жорстоких боїв і великих втрат у мєжах Грозного.

Західними вченими вже давно використовується термін «невиправдані втрати», до якого ніколи не зверталася радянська історіографія при підрахуванні втрат СРСР. Підкреслимо, що втрати Радянської держави у Великій Вітчизняній війні — одна з центральних тем у журналі. Особливу активність у її висвітленні виявляє московський професор Б. Соколов, який ще на початку перебудови в Радянському Союзі порушив питання про так звану «ціну Перемоги». Однак і сьогодні вчений не має можливості опублікувати результати своїх довголітніх досліджень у воєнно-наукових виданнях Міністерства оборони Росії, що спонукало його передати підготовлені ним матеріали до редакції журналу «Слов'янські воєнні дослідження».

Як свідчить Б. Соколов, загальні людські втрати СРСР складають 43 448 тис. чоловік, а німецькі — 5 950 тис. чоловік (співвідношення — 7:3); цивільне населення втратило відповідно 16 900 тис. і 2 млн. чоловік, а збройні сили — 26 548 тис. і 3950 тис. чоловік.

Привертають увагу статті Д. М. Гленда — головного західного дослідника проблем воєнного мистецтва Радянських Збройних Сил періоду Великої Вітчизняної війни. Використовуючи матеріали німецьких воєнних архівів, вчений видав чимало книг, а в своїй статті «Прелюдія до Курська: радянські наступальні операції у лютому — березні 1943 р.» (1995 р., № 1, с. 1—35), посилаючись на німецькі джерела, висвітлює причини невдач Червоної Армії на Харківсько-Дніпровському напрямку, досить детально розглядає хід бойових дій у ряді областей України, зокрема Сумській та Харківській. Цінність матеріалів дослідника в тому, що їх можна порівняти з публікаціями радянської історіографії і таким чином позбутися певних перекручень у висвітленні ходу війни, допущених: як радянськими, так і німецькими істориками.

Редколегія журналу вважає одним з головних своїх завдань, більше того — обов'язком, залучення вчених слов'янських держав, які живуть нині в умовах економічної кризи, до тісного ділового співробітництва. Між колективами редакцій журналу «Слов'янські воєнні дослідження» і «Українського історичного журналу», Службою закордонних воєнних досліджень при армії Сполучених Штатів Америки і Інститутом історії України НАНУ встановлюються необхідні контакти. Західному англomовному читачеві, безумовно, цікаво було ознайомитися з науковими працями українських авторів — воєнних істориків, теоретиків, воєначальників. На жаль, представники України представили мало статей для подальшого конкурсного добору й публікації. Зі свого боку, західні вчені хотіли б знайти в «Українському історичному журналі» трибуну для вираження своїх поглядів щодо воєнно-історичних процесів у слов'янському світі.

Гадємо, що зв'язки вчених наших держав розширяться після створення планованого Д. Гленцем «Слов'янського воєнно-історичного журналу».

Для бажачих надіслати до журналу «Слов'янські воєнні дослідження» свої праці, повідомляємо деякі технічні деталі: статті, огляди, рецензії та інші матеріали в одному примірнику слід надсилати за адресою:

David M. Glantz
805 Forbes Road
Carlisle, PA 17013
United States of America
тел.: (717) 249-1161
факс: (717) 249-5894

Якщо стаття, яка викличе зацікавлення, буде написана англійською мовою, то термін її публікації, за рішенням редколегії, значно прискориться. На жаль, одержані матеріали вчених слов'янських країн написані переважно не англійською мовою, що потребує чималих зусиль для їх перекладу.

На закінчення підкреслимо, що сучасний стан воєнної науки як на Заході, так і на Сході дедалі більше потребує посилення інтеграції наукових досліджень сторін. Журнал «Слов'янські воєнні дослідження» твердо дотримується вказаного принципу.

О. О. МАСЛОВ (Сумська обл., сел. Шалізіне)

КРИТИКА ТА БІБЛЮГРАФІЯ

П. Толочко.

КИЇВСЬКА РУСЬ

К., вид-во «Абрис», 1996. — 359 с.

Нова книжка академіка НАН України П. Толочка є своєрідним підсумком його багаторічної праці на ниві історичної науки. Вчений широкого діапазону, він вдало поєднує археологічні студії з кабінетною працею дослідника. Монографія викликала великий інтерес науковців і широких кіл любителів старовини, з перших днів появи на полицях магазинів незмінно залишається на одному з перших місць у рейтингах читацької популярності, випереджаючи романи й детективи.

Навіщо час від часу історики виступають з узагальнюючими книжками, у назві яких присутні слова «Київська Русь» або «Давня Русь»? — може запитати читач. Адже існують праці «Київська Русь» М. Грушевського і Б. Грекова, М. Тихомирова та І. Фроянова, «Утворення Давньоруської держави» В. Мавродіна, «Київська Русь і руські князівства XII—XIII ст.» Б. Рибакова... Цей список синтетичних творів з давньоруської історії можна продовжувати. Гадаю, на поставлене запитання має бути така відповідь. По-перше, наука не стоїть на місці, й книжки, видаві сто років тому (М. Грушевського), п'ятдесят (Б. Грекова) й навіть більш нові неминуче застаріли. По-друге, постійно накопичуються нові джерела, здебільшого археологічні й епіграфічні. По-третє, удосконалюються методика й техніка наукового дослідження. Нарешті, по-четверте, кожне нове покоління читачів ставить перед сучасним його поколінням істориків такі запитання, які не спадали на думку їхнім попередникам. У світлі сказаного виглядає не лише природним, а й необхідним створення й видання нової праці П. Толочка.

Дуже просто писати подібні книжки. На дослідника тисне багатолітня традиція, авторитет попередників, існування не лише численних статей, а й багатьох монографій з основних проблем історії Київської Русі. Та й моральне й етичне право створювати подібні праці має тільки той учений, котрий не лише багато років плідно розробляє різні аспекти даної проблематики, а й зарекомендував себе кваліфікованими творами з усього спектру давньоруської тематики. Саме таким, на нашу думку, є П. Толочко, провідний вчений в Україні в названій тематиці й один із головних у слов'янських країнах СНД.

Завдяки цьому «Київська Русь» написана свіжо й проблемно. Вона є неординарною як за композицією, методом дослідження, так і за манерою викладу й стилем. Відкривається книжка цікавим і повчальним «Вступом», в якому спочатку розглядаються терміни «Київська Русь», «Давня Русь», «Давньоруська держава» й показано, які суспільно-політичні реалії й реалії стояли за ними. Автор спростовує поширене твердження, ніби М. Грушевський вважав Київську Русь Україною; адже історик назвав «Історією України-Русь» все багатотомне дослідження, присвячене історії України з прадавніх часів до середини XVII ст. Але два томи праці, де розглядається давньоруська проблематика, М. Грушевський назвав традиційно — «Київська Русь». П. Толочко демонструє недосконалість усіх цих створених істориками термінів, їхню невідповідність явищам життя східнослов'янської етнокультурної єдності в IX—XIII ст.

Далі у «Вступі» висвітлюється погляд автора на історіографію проблеми як на динамічний процес; розглядаються дві концепції давньоруської спадщини, представлені, з одного боку, М. Грушевським, з іншого — М. Ка-

рамзним, С. Соловійовим, В. Ключевським, відзначається однобічність кожної з них. Автор при тому зробив тонке спостереження: по суті, обидві теорії продовжили традиції місцевого літописання XII—XIII ст., за якими історичними правонаступниками Давньоруської держави були, відповідно, Галицько-Волинська та Північно-Східна Русь (с. 7).

Перший розділ «Джерела та історіографія» написано у суто проблемному ключі. Стикло-синтетично подана характеристика джерельної основи студіювання давньоруської історії. Останніми роками вчений багато працює над літописами (див., наприклад, його недавню працю: Літописи Київської Русі. — К., 1994). Тому розгляд «Повісті временних літ» та інших літописних изводів подано у виразно дослідницькому плані. Підкреслена неповторність літописів, їх особливе місце серед тогочасних візантійських та європейських історичних творів і хронік. Так само стисло й всебічно охарактеризовано інші пам'ятки писемності: художні, правові, філософські («Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання» Мономаха, «Руська Правда» тощо).

Останні десятиліття були надзвичайно плідними для дослідників давньоруської археології. Саме вони внесли основну частку до джерельного фундаменту історії Київської Русі, бо коло писемних джерел уже давно визначилось. П. Толочко розкриває можливості археології в розв'язанні проблем не лише економічного, а й політичного життя (спростування давніх теорій про занепад Києва з другої половини XII ст. та ін.).

Автор цілком слушно розглядає історіографію як еволюцію концепцій та ідей, боротьбу й консенсус між ними, а не як набір анотацій до основних праць з проблеми, що, звичайно, притаманне оглядам літератури у працях навіть досвідчених істориків. Він простежує наскрізні лінії в історіографії, групує авторів по школах і напрямках, добре розуміючи певну умовність цього.

Відзначимо коректність і повагу автора до попередників, що вже само по собі свідчить про наукову й загальнолюдську культуру й етичність вченого. Досить докладним є розгляд ним основних творів дореволюційної історіографії, оскільки вони заклали фундамент і багато в чому визначили напрями майбутніх досліджень.

Об'єктивно аналізує П. Толочко процес становлення й розвитку радянської історіографії Київської Русі, відзначає її недоліки, спричинювані головним чином ідеологічною несвободою й наві'язуванням усім вченим однакового способу мислення. Разом з тим, він наголошує на її безсумнівних досягненнях, завдяки чому ця галузь радянської науки була й залишилася на рівні світової, що дало змогу дослідникам давньоруської проблематики не перекреслювати здобутки минулого й власні, розважливо оцінити зроблене й без метушні рухатись далі нескінченим шляхом вдосконалення як методик, так і наукових ідей.

Фундовано й неупереджено піддає автор критиці прояви некоректних у науковому відношенні поглядів на утворення й розвиток Київської держави, що належать нечисленним нині неонорманістам (Х. Армав, Т. Капелле та ін.). Так само аргументовано спростовуються спроби Ф. Дворніка і О. Прицака віднайти хозарські витоки східнослов'янської державності й навіть оголосити самого Кия ... хозарином (Ф).

Розглянуто в другому розділі «Утворення Русі» проблема, як і більшість інших, викладених у цій книзі, вже багато років продуктивно досліджується автором. Він предметно розглядає походження самого терміну «Русь» («Руська земля»), дискутує з істориками, що намагаються довести, нібито перший осередок державності виник поблизу Новгороду (В. Янів, Д. Мачинський) або в Поволжі (О. Прицак). П. Толочко переконаний, що основне осереддя Давньоруської держави склалося навколо Києва.

В полемічному плані написано й параграфи цього розділу «Русь і хозари» й «Русь і нормани». В останньому наводяться цитати з праць західних, головним чином скандинавських, неонорманістів, а далі вчений на основі писемних та археологічних джерел демонструє неспроможність спроб відродити старі (середини XVIII ст.) теорії, згідно з якими

східнослов'янську державу начебто створили варяги. Дослідник наголошує на потребі вивчення взаємовпливів слов'ян і скандинавів, звертає увагу на зв'язок норманів з балтійськими слов'янами. Не всі положення цього розділу видаються нам безсумнівними, але їх творчий характер є очевидним.

Розділ третій «Політична історія Русі IX—XIII ст.» перегукується з п'ятим — «Суспільно-політичні відносини на Русі». Вони доповнюють один одного, бо, досліджуючи політичну історію, не можна не вивчати форми держави й інституції влади, ніче й народні рухи, суспільно-політичні стосунки загалом. У той же час в обох розділах з різних боків висвітлено політичне життя Русі IX—XIII ст. Якщо в третьому показано загальний перебіг суто політичної історії, то в п'ятому в проблемному плані — процеси та явища суспільно-політичного життя.

Здавалось, що нового можна додати до характеристики політичної історії Русі IX—XIII ст., коли взяти до уваги, що цій темі присвячено багато капітальних монографій і нелічenna кількість статей. П. Толочко викладає власне бачення політичного поступу східнослов'янського суспільства часів генезису й наступних етапів розвитку його державності. Третій розділ містить чимало цікавих авторських думок і новацій, зокрема наголоси на відчутній ролі печенізького чинника в стосунках Русі з Візантією першої половини X ст. або зовсім не очевидний зв'язок активної зовнішньої політики київських князів від Олега до Святослава з негативними явищами в економіці й демографічній ситуації Давньоруської держави.

Закришення формування державності за Володимира Святославича та Ярослава Мудрого у книзі висвітлено з урахуванням всього комплексу джерел, серед яких чимало нових, здебільшого археологічних. Ці сторінки вапсильно нетрадиційно (наприклад, сюжет вірменського походження дружини Володимира — візантійської принцеси Анни й раннього встановлення русько-вірменських контактів — с. 72).

Чи не основним, на нашу думку, в третьому розділі є параграф «Русь у період загострення боротьби за Київ», бо саме ця боротьба відобразила головний напрямок політичного життя Давньоруської держави часів її поділу на автономні князівства й землі. Дослідник показує суперечливість політичного життя Русі, починаючи з 40-х років XII ст., змагання допетрових і відцентрових сил, що їх репрезентували соціальні прошарки і стани різних князівств та земель. Опукло визначається «величезна притязальна сила Києва» (с. 105), що спонукувала князів домагатися «золотого київського стола», а, здобувши його, перетворюватися з автономістів на поборників єдності Русі, відновлення цілісності держави й єдиновладного способу правління в ній. Сторінки третього розділу про боротьбу князів за Київ добре доповнюються текстами п'ятого, в яких йдеться про місць віча, народні рухи, політичну форму держави. Адже претенденти на Київ та інші великі міста відтоді систематично встановлюють контакти з міськими громадами, верхівка яких (віча) перебувала в руках боярства та багатого купецтва. Князям доводилося зважати й на народні прагнення й дії.

Особливо багато нового джерельного матеріалу навів П. Толочко у четвертому розділі «Соціально-економічний розвиток Русі IX—XIII ст.». Керувані ним Київська археологічна експедиція та відділ давньоруської археології Інституту археології НАНУ упродовж останніх десятиліть значною мірою збагатили джерельний фонд історії Київської держави та її стільного града. Це дає змогу вченому по-новому оцінити багато, здавалось, ustalених явищ, процесів та реліквів суспільного й економічного життя східнослов'янської країни.

Знаменно, що розділ починається параграфом «Станово-класова структура давньоруського суспільства». У радянський час лівіна ідеологія пранула всі явища політичного, культурного й духовного життя жорстко пов'язати з явищами економічними; ігнорування соціально-економічної історії й намагання пояснити закономірності й особливості життя людей давнини головним чином релігійними, культурними та етнічними чинника-

ми. Наукова ж істина полягає в тому, що основу історичного процесу становлять все-таки явища та процеси суспільно-економічного життя, яке визначає, хоча й опосередковано, всі інші сторони буття людини. Тому вважаємо особливо важливим, щоб висококваліфіковані історики постіжно нагадували своїм менш досвідченим колегам і читачьким масам подібні безсумнівні речі.

П. Толочко образно змальовує ієрархічно-станову структуру панівного класу, наголошує на соціальній стратифікації суспільства Київської Русі, що засвідчена джерелами мало не з самого початку її існування. Історик неможливі застерігає від історичного романтизму, від модної нині серед частини інтелігенції думки, ніби князі — правляча еліта — були справжніми виразниками інтересів народу. Коли щодня читаєш у літописах про нескінченні сварки та сутички князів за ласі шматки (краші міста й землі), про їхню жадібність, зрадливості та egoїзм, про наведення хижих полівців на рідну землю, аби тільки здолати суперника, про їхню політичну короткозорість, а то й обмеженість, то розумієш, що лише краці, моральніші й мудріші серед них могли б претендувати на роль представників народних мас, тим більше — речників їх надій і сподівань.

П. Толочко є прихильником теорії раннього складання феодальних відносин і виникнення індивідуального землеволодіння на Русі в другій половині IX—X ст. Нам видається більш ймовірною інша думка: феодальні стосунки в давньоруському суспільстві виникають з кінця X ст. і утверджуються в другій половині XI ст., а феодальна велика земельна власність — також з другої половини XI ст. Втім, обидві точки зору мають право на життя, бо свідчення письмових джерел є неповними й здебільшого суперечливими, а пам'ятки археології через свою специфіку мало допомагають прояснити картину.

Разом з тим, у супереч твердженням В. Горемикіної, І. Фронова та ін. немає сумніву в феодальному характері Київської держави. Феодальні відносини в її суспільстві складаються привайові в середній X ст., а земельна власність у формі корпоративного надбання правлячого класу — приблизно тоді ж.

Щедро використаві здобутки археології в параграфах «Давньоруське село» й «Давньоруське місто». Автор викладає власні погляди на генезис давньоруських міст, акцентує увагу на їх типологічних ознаках, принципах датування міських центрів у разі, коли в авторитетному джерелі відсутня дата їх заснування. Так само вдало написані параграфи «Ремесло» й «Торгівля», де поєднуються свідчення писемних і матеріальних пам'яток.

У п'ятому розділі «Суспільно-політичні відносини на Русі IX—XIII ст.» ми особливо виділили перший параграф «Політична форма держави», який П. Толочко починає з стислого, але змістовного історіографічного екскурсу — певно, не лише для того, щоб звести читача в суть проблеми, показати становлення теорій і гіпотез, а, може, для того, щоб були зрозумілішими його власні неординарні погляди. Історик виступає проти досі поширеної в науковій літературі тези про розпад Київської держави в часи роздробленості на півтора десятиліття самостійних «князівств-королівств» (як образно назвав їх Б. Рибаків). Він дотримується іншої думки (яка й нам адекватна найбільш прийнятною), що Київська Русь і після 1140-х років залишилась спільною для всіх східних слов'ян державою, хоча й змінилася її структура й форма правління: вона стала федерацією князівств. П. Толочко вважає провідною формою правління на Русі часів удільної роздробленості дуумвірату голів основних князівських кланів (наприклад, Святослав Всеволодич-Ольгович і Рюрик Ростиславич).

Шостий розділ рецензованої праці має назву «Етнічний розвиток Русі». Привертає увагу насамперед параграф «Давньоруська етнокультурна спільність у IX—XIII ст.». Останнім часом як в українській, так і в російській і білоруській пресі, головним чином, самовіднесені дилетанти пропагують ненаукову, м'яко кажучи, тезу, нібито Київська Русь була населена, відповідно, праукраїнцями, праросіянами чи прабілорусами. Натомість дослідник викладає науково об'єктивну, виважену й побудовану на

багатьох джерельних доказах теорію етногенезу східних слов'ян, що об'єдналися протягом століть в етнокультурну спільність, яку прийнято називати у фаховій літературі давньоруською народністю. У цій теорії враховуються процеси міграційні, інфільтраційні й асиміляційні, що впливали на етногенез і культурний розвиток східних слов'ян, а часом визначали його окремі сторони.

П. Толочко наголошує на небезпеці спрощеного розуміння феномену давньоруської народності, на неприйнятності абсолютизації її єдності, чим ще недавно грішила вітчизняна історіографія, не бажаючи помічати місцевих особливостей у мові, культурі, побуті різних частин величезного обширу Східної Європи, який та народність освоїла. Разом з тим, у книзі визначено основні елементи давньоруської народності, показано, що вона була відносно стійкою етнокультурною спільністю — відносно тому, що такими були практично всі явища й процеси середньовічного буття.

Завершують «Київську Русь» два розділи, присвячені духовній культурі й ідеології давніх русичів: «Християнська церква в Київській Русі» й «Культура Київської Русі», написані із знанням справи. Вони також в основному ґрунтуються на власних студіях автора.

Великий науковий і суспільний інтерес становить «Післямова», в якій вчений пише про руйнівний вплив монголо-татарської навали на долі давньоруської державності й народності, яка призвела до загибелі тисяч і тисяч людей, руйнування продуктивних сил, занепаду політичного, суспільного, економічного й культурного життя. Автор стисло розглядає важливе питання про історичну спадщину Київської держави та її етнокультурної спільності (народності). П. Толочко слушно вважає, що ні Галич, ні Володимир-Волинський не зуміли продовжити давньоруську традицію, були неспроможні очолити процеси політичної консолідації Південної Русі. «Колись єдиний державотворчий потік, що виходив із Києва, розділився на кілька окремих річок, насильно консервованих завойовниками спочатку — монголо-татарами, згодом — Литвою й Польщею» (с. 341—342). Що ж стосується давньоруської спадщини, то вона рівною мірою належить і українцям, і росіянам, і білорусам. Сучасна наука має всі підстави погодитися з цим висновком автора.

«Київська Русь» П. Толочка випущена в світ видавництвом «Абрис» на рівні високих європейських зразків. Її художня ідея, макетування й ілюстрування (Р. К. Пахолук), поліграфічне виконання якнайкраще пасують до змісту книжки, гармонійно поєднуються з ним. Сподіваємось, що широкий читачський інтерес до цієї фундаментальної праці не вщухне і в майбутньому. Концепції, ідеї, висновки й факти, розроблені й викладені П. Толочком, ще довго збуджують думку й добре прислужаться науковцям, викладачам вузів і шкіл, студентам та й усім, хто цікавиться нашою минулистю.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

О. П. Моця, В. М. Ривка

КИЇВСЬКА РУСЬ: ВІД ЯЗИЧНИЦТВА ДО ХРИСТІЯНИСТВА.
К., Глобус, 1996. — 221 с.

Ідеологія європейських країн епохи Середньовіччя базувалась на релігійному сприйнятті навколишнього середовища, а для всіх форм культури характерним було певне ставлення до системи релігійних цінностей. Повною мірою це стосується й Київської Русі, коли східнослов'янська ойкумена переходила в своєму історичному розвитку до стосунків класового

суспільства, коли глобальні зміни відбувалися не тільки у сфері соціально-економічних відносин, а й у духовному житті.

Тому не дивно, що дослідники різних поколінь раз у раз зверталися до релігійної проблематики. Це, в першу чергу, зумовлюється рівнем здобутих знань про давньоруську епоху. На жаль, протягом кількох десятиліть ХХ ст. до цієї об'єктивної причини додавався ще й фактор політичного диктату, що не сприяло чітко науковому висвітленню проблеми.

Автори рецензованої праці поставили перед собою завдання — на рівні сучасного розвитку науки розглянути тему релігійної ситуації на Русі в кінці I — у перші століття II тисячоліття н. е. І хоч основна увага в праці приділяється подіям IX—XIII ст., читач знайде в ній інформацію про проникнення християнських ідей на територію Східної Європи (зокрема, на Кримський півострів) протягом усього I тисячоліття н. е., а також про долю Церкви протягом кількох десятиліть уже після монголо-татарської навали.

Книга складається з шести розділів, вступу й висновку, а також додатків, в яких містяться уривки з церковних та світських творів про пов'язані з ідеологічною ситуацією історичні події та про специфіку релігійної свідомості тих часів. В основній текстовій частині на основі хронологічної періодизації розглядаються етапи розвитку релігії східних слов'ян: спочатку традиційних язичницьких вірувань, аж до створення в 980 р. пантеону найбільш популярних божеств, а потім, починаючи з 988 р., поступового поширення християнського вірчення за візантійським образом. Аналізуються причини відмирання старих ідей і ствердження нових. Автори доводять, що це зумовлювалося самим розвитком східнослов'янського світу, модернізацією багатьох сторін тогочасного життя, а не відсталістю язичницького світосприйняття чи «прозорінням» великого князя київського Володимира Святославича.

З перших років офіційного введення християнства на Русі, яке, на думку авторів, проникало сюди дніпровським шляхом та через Карпати, його активно підтримувала світська влада на чолі з великим князем київським, а пізніше — удільні князі окремих земель. Церковну організацію очолював митрополит, а серед монастирів виділявся Києво-Печерський — справжня «кузня» церковно-священнослужителів різних рангів.

Однак підтримка з боку держави та створення розгалуженої церковної організації не гарантували повної перемоги нових ідей: протягом кількох століть стара і нова віри співіснували, функціонували паралельно. Іноді протилежні релігійні течії зливалися, що дістало в літературі назву «двовір'я». Цей феномен світосприйняття русів став однією з характерних рис східнослов'янської середньовічної ідеології. Тому автори книги приходять до обгрунтованого висновку, що часи існування Київської Русі стали перехідним періодом у кардинальній зміні релігійних ідей на території Східної Європи в цілому і на території України, зокрема.

Лише до другої половини XII—XIV ст. слід віднести повну перемогу християнства над язичництвом. Тоді ж розпочався новий історичний період, що характеризувався церковно-політичним протистоянням між землями Південно-Західної та Північно-Східної Русі. В результаті релігійний центр з берегів Дніпра був перенесений на землі Московії.

Добре ілюстрована, збагачена археологічними та історичними фактами книга «Київська Русь: від язичництва до християнства» є вагомим внеском у вивчення духовного життя давнього українського суспільства і водночас цінним навчальним посібником для шкіл і вузів.

Я. С. БОРОВСЬКИЙ (Київ)

О. Ф. Сидоренко.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ
(IX — СЕРЕДИНА XVII ст.).

К. 1992. — 229 с.

Рецензована праця належить до непересічних досягнень історичної науки в Україні в постсталинський період, коли суспільні науки звільнилися від партійно-ідеологічних пут і консервативної цензури. Український читач отримає оригінальну за своїм змістом працю з економічної історії України, що охоплює 9 століть її розвитку в епоху середньовіччя.

Нині ця книга є особливо актуальною. В ній на базі розгляду цілого ряду документів і матеріалів про розвиток міжнародних торговельних зв'язків українських земель, головним центром яких залишався Київ, обґрунтовується концепція великого історика-мислителя М. С. Грушевського, що Київська Русь — початковий період української державності, основа етнополітичної історії України епохи середньовіччя, а прогресивні традиції Київської Русі в усіх суспільних сферах продовжувалися і в наступні складні періоди її історії — державно-політичної роздробленості, золотоординського, литовського й польського панування на поволеніх українських землях, які втратили свою незалежність і державність. У книзі на основі документального матеріалу проводиться наукова теза, що український народ і в таких складних умовах життя своєю невтомною працею створював внутрішній товарний ринок і займався міжнародною торгівлею з багатьма сусідніми й далекими країнами Європи, Близького Сходу, Кавказу і навіть Азії. Економічні фактори сприяли консолідації роздроблених українських земель і живили ідею відродження держави України.

Структура рецензованої книги науково обґрунтована, відзначається оригінальністю, логічністю викладу й внутрішньою лобудовою. В ній міститься передмова, дев'ять розділів і висновки, посилання на джерела й літературу. Джерельну базу книги склали літописи, щоденники мандрівників і дипломатів, опубліковані й архівні документи — актові книги, Литовська і Руська Метрики, документи Посольського і Розрядного приказів Московської держави тощо. Саме дослідження поділяється на дві частини: перша — від утворення Київської держави в IX ст. до її розгрому татаро-монгольськими загарбниками у 1240 р. і друга — часи золотоординського, литовського і польського панування (40-і роки XIII ст. — перша половина XVII ст.) до передодня Визвольної війни в Україні під проводом Богдана Хмельницького.

Враховуючи специфіку проблеми і значний часовий відрізок (9 століть), дослідниця відійшла від усталених канонів формалістичного складання вступу до монографії із зосередженням там характеристик літератури й джерел. Ці важливі наукові моменти в розширеному вигляді перенесено в розділи, що значно посилює аргументацію досліджуваних питань і відповідає науковим висновків, чіткіше визначило відкриття нових істин і формулювання обґрунтованих положень.

Замість традиційного громіздкого ідейно-теоретичного вступу в книгу міститься стисла «Передмова», де викладається дослідницьке кредо автора, підкреслюється актуальність і недослідженість проблеми українського товарного виробництва і ринку, внутрішньої й зовнішньої торгівлі Русі-України IX — середови XVII ст. Цілковито обґрунтовано піддано критиці хибність положень існуючої, переважно російської і польської історіографії, та висновків археології стосовно розвитку й стану товарного виробництва в Україні від часу нашествия татаро-монгольських орд хана Батия у 1240 р., а також обставини еволюції міжнародної торгівлі українських князівств і земель після ліквідації іноземними загарбниками державної незалежності цих утворень.

У першій частині рецензованої праці представлено досить повну і цілісну картину міжнародних торговельних зв'язків Русі з Візантією, країнами Сходу, західної Європи та з країнами Балтійського регіону. На сторінках книги досить докладно досліджено й географічно визначено усі тогочасні торговельні шляхи та головні центри міжнародної торгівлі, через які Русь-Україна здійснювала товарний експорт і імпорт.

Послідовне вивчення давньоруської міжнародної торгівлі різних напрямів з концентрацією уваги на ареалі Придніпров'я привело автора у багатьох випадках до нових висновків щодо конкретних її явищ. Зокрема, у дослідженні досить яскраво й переконливо обґрунтовано визначальну роль Києва — столиці Русі-України — в міжнародній торгівлі, що слід вважати значним досягненням даної праці.

Чимало місця в рецензованій монографії відведено дослідженню торгівлі Русі-України з Візантією, що до завоювання її турками-османами (1453 р.) славилася як визначний центр середньовічної цивілізації на Близькому Сході і басейні Чорного моря з кінця IV ст. до середини XV ст. Політичні й торговельні відносини Київської Русі з Візантією займали помітне місце в державній політиці руських князів. У праці звернута увага на те, що військові походи київських князів у Болгарію, яка належала до володінь візантійських імператорів, сприяли утворенню торговельних взаємовідносин між цими великими середньовічними державами. Економічні зв'язки привели до тісного духовного спілкування Київської Русі з Візантією, а згодом і прийняття християнства (988 р.) руським населенням, яке хрестилося за грецьким православним обрядом.

Звертає на себе увагу розгляд в монографії відомого з літописів середньовічного шляху «з варяг у греки», що нібито існував вздовж Дніпра і зв'язував Скандинавію з Візантією. Такого шляху не існувало. Насправді з Києва до Чорного моря проходили три торговельні шляхи — Грецький, Солянний і Залозний, якими товари доставлялися до Константинополя з Київської Русі та з Візантії — до Києва. Прямого шляху з Скандинавії до Чорного моря і Візантії ретельним дослідженням не виявлено. Автор даної праці вважає його «історіографічним міфом».

Окрім Візантії, значними торговельними партнерами Київської Русі за часів середньовіччя стали країни Арабського халіфату, Хазарський каганат, країни Кавказу, Близького і Середнього Сходу, Середньої Азії. Автор праці підкреслює, що «...Русь підтримувала торговельні зв'язки з країнами Сходу по двох головних напрямках — через Каспійське і Чорне моря» (с. 46). При цьому підкреслюється переважające значення чорноморських шляхів.

В рецензованій монографії наголошується на розвитку торгівлі Київської Русі з країнами Середньої і Західної Європи (Польщею, Чехією, Баварією, Сілезією, Угорщиною, а також Францією, Фландрією, Англією, Іспанією). На західному напрямкові міжнародної торгівлі Київської Русі значними торговельними центрами стали Прага, Краків, Регенсбург, Бреславль та інші міста. Тут же аналізуються тогочасні митні статуту — Раффельштеттенський і Остригомський, що сприяли розвитку торговельних стосунків між державами, а також торговельні шляхи з Києва на захід. Торговля Києва в північно-західному напрямі відбувалася через торговельні шляхи по Дніпру, Західній Двині, Північному Бугу, Німану, Прип'яті. Важливими торговельними центрами стали міста Туров, Пінськ, Дрогичин, Новгород, Полоцьк та інші. У поморських містах з'явилися колонії давньоруських купців, які вели там постійну торгівлю. Особливе значення мала торгівля через польський порт на Балтійському морі — Гданськ.

У спеціальному розділі монографії аналізується асортимент товарів і головні напрями еволюції зовнішнього товарообігу між Київською Руссю і країнами середньовічного світу. На міжнародні ринки Русь поставляла чимало важливих товарів ремісничі та ювелірні вироби, льон, хутра, сіль, коні, хліб тощо. З Візантії, країн Сходу і Західної та Середньої Європи до Київської Русі надходили шовк, посуд, різні вина, зброя, одяг, предмети християнської культури, книги, західноєвропейські ремісничі вироби тощо.

Матеріали монографії дають усі підстави для висновку, що значний розвиток міжнародної торгівлі Київської Русі став реальним фактом завдя-

ки її державній могутності й незалежності. Українська державна ідея матеріалізувалася в сталій економіці, високій культурі, активній міжнародній політиці великих київських і галицько-волинських князів, а також менш значних місцевих володарів часів роздроблення руських земель.

У другій частині рецензованої праці йдеться вже про наступний, складний і трагічний період історії України, коли вона зазнала руйнівного удару татаро-монгольських орд хана Батия (1240 р.), а потім мусила терпіти 400-річне панування татаро-монгольської Золотої Орди, Великого князівства Литовського і королівства Польщі (40-і роки XIII — 40-і роки XVII ст.). Україна втратила державну незалежність і стала безправною колонією іноземних татаринів.

На с. 90—95 рецензованої книги наводиться й обґрунтовується досить цікава думка про те, що татаро-монгольське панування не змогло припинити традиційну торгівлю розгромленої Русі-України із сусідніми державами. Автор спирається на свідчення палського легата до Золотої Орди П'єро Карпіні (1245 р.) і французького дипломата Гійома де Рубрука (1255 р.), які в різний час відвідували Київ і Крим, де зустрічалися з місцевими та іноземними купцями. Навіть підкреслено певну активізацію міжнародної торгівлі українських земель. У той час висувалися нові українські торговельні центри: Львів, Кам'янець-Подільський, Володимир, Луцьк та інші; відроджується економіка й торгівля Києва, який знову займає провідні позиції в міжнародному товарообміні. Усі ці нові явища засвідчують високий рівень дослідження економічної історії.

У спеціальному розділі рецензованої монографії розглядається торгівля земель України з Московським князівством, що адіяновалися Дніпровським і Донським водними шляхами, а також суходолом через Путивль і далі до Києва. Підкреслюється певна інтенсивність російської торгівлі у самому Києві і транзитом через Київ з південними країнами басейну Чорного моря та Балканського півострова (с. 116). Досить докладно аналізується митна політика Росії, Литви і Польщі в XV—XVI ст. Згадується й участь українського козацтва в міжнародній торгівлі, позитивний і негативний вплив війн і мирних договорів на товарообмін між державами.

В монографії акцентується увага на торгових стосунках земель України з багатьма країнами Європи від середини XIII ст. до середини XVII ст.: Польщею, Литвою, Чехією, Угорщиною, Молдовою, Німеччиною, Францією, Пруссією, Іспанією та іншими країнами. Входження земель України до складу Великого князівства Литовського і королівства Польщі (Речі Посполитої) об'єктивно сприяло зовнішній торгівлі, бо Литва і Польща мали тісні зв'язки з економічно розвинутими країнами Західної Європи. Міжнародна торгівля сприяла прилученню населення земель України до європейської цивілізації, живила ідею повернення українцями втраченої державності. В книзі досить ґрунтовно досліджено митні статuti, складське право, міжнародні ярмарки, де бували українські купці, шляхи західної торгівлі, торговельні центри в Україні (Володимир, Луцьк, Львів, Київ та інші) і за її межами (Вроцлав, Гданськ, Торунь, Прага, Познань).

У «Висновках» (с. 189—194) конкретизуються і зводяться в єдину систему наукові відкриття й узагальнення дослідженого матеріалу: міжнародна й внутрішня торгівля сприяли економічному поступу Русі-України, зародженню, формуванню й консолідації української нації, розвитку державної ідеї та боротьби народних мас за її здійснення. Київська Русь в монографії розглядається як велика середньовічна Українська держава, а її роздроблення на князівства не означало припинення чи обмеження ринкових відносин на українських землях, які залишилися складовою частиною європейської (західної, східної і південної) торгівлі з багатьма країнами середньовічної доби, здійснювали свій помітний вклад у цивілізацію.

Високо оцінюючи монографію О. Ф. Сидоренко «Українські землі у міжнародній торгівлі», слід висловити і деякі зауваження та побажання. Так, джерельну базу праці можна було б значно розширити за рахунок матеріалів зарубіжних архівів (польських, англійських, французьких, німецьких, шведських та ін.). Особливе значення мали б матеріали про

торгівлю українськими товарами у польських, чеських, угорських містах на ярмарках і торгах, транзит їх у країни Західної Європи, діяльність митниць. Використання додаткових матеріалів не могло б кардинально змінити висновки, але зробило б їх повнішими й більш аргументованими.

Зосередивши увагу на головних домінуючих проблемах міжнародної торгівлі українських земель, О. Ф. Сидоренко не розкрила ролі Запорозької Січі у розвитку товарообігу в південному напрямку (Кримське ханство, Туреччина). З поля зору дослідниці випав і матеріал з історії вірменських та грецьких колоній в Україні, їх участь у торгівлі й виробництві товарів на ринок. Не знайшла належного висвітлення роль європейської імміграції у міжнародній торгівлі України. Можна було б значно більше уваги приділити формуванню торговельного капіталу в Русі-Україні часів середньовіччя.

В монографії помітна нерівномірність у висвітленні міжнародної торгівлі українських земель у різні періоди. Адже міжнародна торгівля українських земель не лише сприяла їх економічній та політичній консолідації, а й наближала перемогу Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. В праці зачеплено чимало дискусійних питань, з яких авторка своєї концепції чи позиції не визначила.

Однак, незважаючи на всі ці недоліки й недоробки, рецензована праця є завершеним оригінальним науковим дослідженням великої і складної проблеми з економічної історії України. Вона містить широкий спектр різноманітної інформації з питань розвитку виробництва і ринкових відносин, є вагомим вкладом у сучасну історичну науку.

Г. Я. СЕРГІЄНКО (Київ)

О. П. Ресня

**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І РОБІТНИЦТВО.
(СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ
1917—1920 рр.).**

К. Поліграфішва, 1996. — 265 с.

До останнього часу одним з найбільш політизованих напрямків новітньої історії України був комплекс питань, пов'язаних з процесом національного державотворення 1917—1920 рр. Численні аспекти цієї проблеми вивчалися переважно на основі гіперболізації всесвітньо-історичної місії пролетаріату як творця нового суспільства та його керівного ядра — комуністичної партії.

Утвердження України як самостійної й незалежної держави актизувало наукові дослідження, присвячені періоду 1917—1920 рр., що характеризувався небаченим за своїм розмахом та змістом соціальним вибухом, бурливим зростанням національно-визвольних змагань народів колишньої царської Росії. Перед науковцями стоїть складне завдання відтворення цілісної правдивої картини подій тих років, оцінення її від ідеологічних нашарувань і перекручень, що мали місце за радянського режиму. Це повною мірою стосується історії робітничого класу України, його місця та ролі у бурливих подіях революції й громадянської війни.

Вивчення питань, пов'язаних із становищем пролетаріату України в період визвольних змагань, викликало появу цілого масиву літератури — від суто наукових до чисто агітаційно-пропагандистських видань.

З'ясувалося, що не всі проблеми висвітлені об'єктивно й вичерпно. Рецензована книга д. і. н., професора О. П. Ресня своїм змістом, основними положеннями і висновками має певною мірою вирішити це завдання.

Поданою аналіз стану розробки проблеми дослідження, автор виділяє три групи праць: учених радянського часу, зарубіжних науковців, сучасних вітчизняних істориків.

Слід зазначити, що О. П. Реєнт при розгляді цих праць не лише критично оцінює доробок попередників, а й творчо переглядає власні наукові позиції. Відчувається, що це не кон'юнктурний підхід до справи, а новий ступінь сприйняття та осмислення минулого, що постає на якісно новому світоглядному, методологічному та джерельному підґрунті. Це є свідченням безперервного наукового пошуку пізнання минулого.

Оцінюючи внесок учених радянської доби у вивчення проблеми, автор рецензованої книги зауважує, що науковці змушені були керуватися догматичними положеннями комуністичної доктрини про історичну роль робітничого класу в революційному оновленні світу, його гегемонію щодо інших верств населення, диктатуру пролетаріату, керіанку й спрямовуючу силу авангарду робітництва — більшовицької партії тощо. Таким чином, у радянській ідеологічній системі робітничий клас вивчився наріжним каменем фальсифікацій, з якого починалося висвітлення багатьох суспільних явищ.

Разом з тим дослідник констатує також досягнення радянської історіографії у вивченні різних аспектів історії робітничого класу, які не втратили свого наукового значення і сьогодні. Не залишилися поза увагою й здобутки західних істориків, зокрема, представників української еміграції. Окремий параграф присвячено основним напрямкам переосмислення пореволюційної історії та ролі в ній робітничого класу України новітньою вітчизняною історичною наукою. Праця містить узагальнення всього досвіду дослідження проблеми, його об'єктивне трактування, без чого неможлива подальша пошуково-аналітична робота.

Вражає джерельна база, на якій творилася книга. Її склали матеріали 32 фондів ЦП центральних і обласних архівів України та Російської Федерації. Серед них найбільший масив документів залучено з фондів радянських установ. Разом з тим, автор чи не вперше в дослідників використав документи Генерального секретаріату Української Центральної Ради і Ради Міністрів Української держави саме в контексті досліджуваної проблеми. Архівні документи істотно доповнюються великою кількістю опублікованих джерел, розміщених у пресі, матеріалами стенографічних звітів, протоколів різноманітних нарад, з'їздів, а також статистичними зведеннями, які відображали становище робітників України у 1917—1920 рр.

Переосмислення О. П. Реєнтом соціально-політичних та економічних змін у середовищі робітничого класу України у 1917—1920 рр. спирається на маловідомі й ще не використані у науці джерела. Це, безумовно, має надзвичайно важливе значення для утвердження об'єктивних уявлень про зміст і напрямки визвольної боротьби українського народу в один з переломних моментів історії. При цьому автор виявляє незвичайний хист аналітичного підходу до використаних джерел та літератури, вміння порівнювати різні точки зору й знаходити з належною достовірністю відповіді на поставлені питання.

Абстрагуючись від ідеологічної заангажованості більшості попередніх праць на цю тему, варто наголосити, що досі серед них не було таких, в яких пролетаріат став би предметом послідовного й цілісного вивчення протягом усього періоду 1917—1920 рр. У радянській історіографії він розглядався переважно в контексті існування більшовицького режиму в Україні у різний час, що істотно деформувало загальну картину, спрощувало реалії. Отже, вперше історія робітництва України у 1917—1920 рр. подается як перманентний процес, що дало можливість оцінити його соціально-політичні акції під впливом тих чи інших режимів, а також відповідних змін у власному середовищі.

В праці обґрунтовано розкриваються особливості розвитку українського пролетаріату в складі Російської імперії. Рельєфно подані глибокі наслідки русифікації робітників України, що спричинилася до його індиферентності в умовах національно-визвольної боротьби й створювала сприятливий ґрунт для поширення великодержавного шовінізму в Україні.

Розглядаючи питання про взаємостосунки пролетарських верств і Центральної Ради, О. П. Рєєт наголошує, що реалізація ідеї української державності сприяла поляризації суспільно-політичних сил в Україні, які деякий час зберігали леву одностайність після Лютневської революції. На конкретному матеріалі розкрито хиткість позицій Центральної Ради у робітничому середовищі, показано, що спирання російської соціал-демократії (як більшовиків, так і меншовиків) на пролетаріат промислово розвинутих регіонів України забезпечило їй перевагу у боротьбі з національно-патріотичними силами. Перековлює і доказово реконструює ва розстановка й еволюція політичних сил в Україні.

Особлива увага в книзі приділяється характеристиці становища робітничого класу в період існування Української держави. У виданні показано, що, незважаючи на декларативні заяви про охорону робітничих інтересів, режим Скоропадського здійснював ряд репресивних кроків щодо робітництва, внаслідок чого виникли інтенсивний страйковий рух і дестабілізація Української держави. Так само неадалою була спроба Директорії знайти підтримку серед робітничого класу України попри соціальну радикалізацію своєї внутрішньої політики.

Висвітлення становища робітничого класу в умовах «єрадянського режимів» вдало доповнено матеріалом про антиробітничу політику білогвардійських властей.

Безперечним науковим досягненням автора є глибоке дослідження соціальних змін у середовищі робітничого класу України за більшовицької влади. На основі широкої джерельної бази розкрито позиція робітництва в ході тотального одержавлення економіки, запровадження воєнно-комуністичних засад господарювання. Дослідник обґрунтовано доводить, що, незважаючи на декларації більшовицьких лідерів щодо робітничих, комуністичний режим фактично закріпив відчуження працюючих від засобів виробництва, перетворив їх у безправний компонент новоствореної тоталітарної системи. В книзі розкривається справжня суть так званого «єробітничества» управління господарством, радянського апарату, що було ширмою, за якою «відчувалася жорстка рука амільного режимера — більшовицької партії». Поява «комісарських» посад у керівних органах промисловості свідчила, що до арсеналу комуністичної партії на довгий час увійшла практика всепроникливого партійного нагляду у вирішенні економічних завдань, хоча робітники й дістали представництво у промисловій адміністрації.

Численні документи, вивчені автором, надали йому можливість по-новому підійти до висвітлення таких специфічних питань, як правельштування і проблема зайнятості пролетаріату, розкрити причини та наслідки невдалих спроб налагодити ефективну організацію й дисципліну праці. По-суті, вперше в історіографії О. П. Рєєт розкриває масштабні прояви непокори робітничих мас радянському режиму в формі страйків, протидії різним заходам владних структур, недотримання виробничої дисципліни тощо. З логіки викладу виходить, що широка націоналізація підприємств породила нові форми соціальних суперностей між новим власником-державою і робітниками, причому з тенденцією до загострення й зростання. Поряд з об'єктивними факторами, як-то: розруха, військові дії, різке погіршення становища робітничого класу спричинили соціально-економічні експерименти більшовиків, наслідками яких стали розвал інфраструктури, господарський хаос, різке погіршення умов життя трудящих верств.

Значний інтерес викликає розгляд у книзі культурологічних процесів у пролетарському середовищі. Не можна не погодитися з автором у тому, що прищеплення робітничому класу ідеології класової непримиренності призвело до ослаблення гуманістичного змісту культурних перстворень, в яких він брав участь, втраті орієнтирів на загальнолюдські цінності.

Відаючи належне вченому за глибоке і вдумливе дослідження поставленої ним проблеми, варто разом з тим висловити деякі зауваження.

Цільком слушно сприймаючи робітництво України як неординарну категорію суспільства, диференційовану за національними, соціальними та

політичними озаками, автор все ж, на наш погляд, не зміг досить чітко окреслити його кількість та якісні параметри. Справа в тому, що загальна кількість пролетаріату в Росії (а відповидно і в Україні) зростала в радянській історіографії з кожним роком. До його складу включалися ремісники, сільські наймити, а згодом і члени сімей робітників. Тому загальна кількість робітництва України, наведена автором (3,5 млн. чол.), потребує пояснення, кого саме віднесено до пролетарів. Вимагає уточнення і кількість євреїв-робітників в Україні (60—80 тис. на стор. 5), тоді як на стор. 7 стверджується, що вони становили 32 % від усіх працюючих у промисловості.

Досить точно подаючи розстановку політичних сил в Україні, О. П. Реєнт разом з тим допускає певні неточності у розкритті особливостей взаємовідносин Центральної Ради з різними верствами міського населення. На с. 41—43 має місце підміна понять: «зрусифіковане робітничє населення міст» і «міські дрібнобуржуазні верстви». Саме останні становили більшість в основних центрах України й їх позиція щодо Центральної Ради не завжди збігалася з робітничою.

Підлягає сумніву теза, що на жовтень 1917 р. завершився процес розвалу дрібнобуржуазного табору і з трьох партійно-політичних течій утворилися дві — революційно-демократична, пролетарська і контрреволюційна, буржуазна (с. 55—56). Оскільки листопадові вибори до Установчих зборів дали перевагу соціалістичним партіям, немає підстав твердити про розвал так званого дрібнобуржуазного табору, як, до речі, і про морально-політичну перевагу революційних сил. Подальший перебіг подій показав, що есери й меншовики відігравали роль «третьої сили» в ході громадянської війни, що безапеляційно й необгрунтовано заперечувалося більшовиками.

Можна зробити закид авторові також і в дещо довільній інтерпретації історичного матеріалу. Відомо, що не гетьман П. Скоропадський дав згоду на вивезення німцями з України значної кількості продовольства та сировини (с. 62), а це відбулося на основі торговельної угоди, підписаної урядом УНР. Не можна погодитися з твердженням, що гетьман неодноразово закликав народ України до відновлення єдиної й неділимої Російської імперії (с. 63). Він це не робив жодного разу.

Правильно визначаючи основні напрями політики Директорії у робітничому питанні, дослідник усе ж не уникнув окремих суперечливих і неточних оцінок їх діяльності. Не можна погодитися з думкою про причетність «буржуазно-демократичного крила Директорії» до єврейських погромів або що з «відставкою В. Винниченка процес розвалу Української держави значно прискорився» (с. 70). Для цього були більш вагомими і глибокими причинами.

Характеризуючи участь робітників у господарських перетвореннях більшовиків, автор не врахував з належною послідовністю різний рівень масштабів націоналізації промисловості у 1919 і 1920 рр., у зв'язку з чим варто було б повніше показати становище робітників на приватних підприємствах, яких було чимало в Україні. З поля зору дослідника фактично випала така форма мілітаризації виробництва, як трудові армії, що займали значне місце у воєнізованій економіці України.

Однак висловлені зауваження не знижують у цілому високої наукової рейтинг праці О. П. Реєнта, яка є вагомим внеском у розвиток вітчизняної історичної науки.

Політичні та соціально-економічні процеси в сучасній Україні вимагають від усіх верств суспільства чіткого визначення у ставленні до розбудови Української держави. Це неможливо здійснити без урахування історичного досвіду орієнтації та поведінки різних соціальних груп в екстремальних, переломних моментах історії, зокрема, у часи визвольних змагань. Ця обставина надає книзі О. П. Реєнта додаткової актуальності.

В. М. КУРИЛО (Київ),
О. С. ЛИСЕНКО (Київ)

І. М. Кулинич, Н. В. Кривець.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ
В УКРАЇНІ.

Київ, Інститут історії України НАНУ. — 272 с.

Історія німецьких колоністів в Російській імперії завжди привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, починаючи з кінця XVIII ст. В міжвоєнні та повоєнні роки інтерес до цієї тематики помітно зменшився (особливо в СРСР), але з 80-х рр. розпочався бурхливий розвиток досліджень з неї. Останнім часом вийшов друком цілий ряд праць, зокрема таких відомих істориків, як доктор А. Айсфельд, професор Д. Брандес, професор Ф. Гольцешевський та ін. У 90-ті рр. українська історична наука також почала вивчати до цієї проблеми надзвичайний інтерес.

Рецензована праця, безсумнівно, зацікавить як професійних дослідників, так і ширше коло читачів. Автори виходять з того, що розвиток українського етносу є продуктом взаємодії автохтонного українського генотипу та прогресивних західноєвропейських ідей лібералізму, вивольного руху, демократичного устрою, технологічного прогресу тощо. Монографія, що відтворює реалії минулої епохи, позбавлена штампів колишньої єрадянської науки. В цьому плані особливо виділяється розділ, написаний І. М. Кулиничем, що охоплює XVIII—XIX ст. Дослідник аналізує уведені ним до обігу джерела, переосмислює та інтерпретує деякі відомі документальні й нарративні матеріали, що дає змогу трактувати історію України з методологічних позицій М. Грушевського.

Особливість історії України полягає в тому, що протягом багатьох століть вона була відкрита водночас як позитивному впливу західноєвропейської культури, так і руйнівним навалям воєнних сусідів. Отже, тут зустрілися три цивілізації: католицька західноєвропейська, православна східнослов'янська та тюрко-мусульманська.

У XVIII ст. одним з найбільш досвідчених носіїв європейської технології в галузі сільського господарства були німці. Початок їх масового переселення в землі Російської імперії розпочався на підставі Маніфесту Катерини II від 4 грудня 1762 р. та наступних державних актів. Кінець XVIII — початок XIX ст. виявився дуже складним періодом для колоністів. Багато з них вмирали від голоду, колоду та хвороб. Винні в цьому були часто місцеві чиновники, які привласнювали державні гроші, що їх виділяв уряд для сприяння переселенцям. Можливо, слід було б у книзі докладніше розповісти про мужність колоністів та їхнє вміння пристосовуватися до надзвичайно важких умов існування.

Після перших років страждань та боротьби за виживання в незначних природних та державно-адміністративних умовах колоністи, не втративши свого менталітету, дали адекватну відповідь на виклик історії. В третьому десятиріччі XIX ст. значна група колоній досягла вищих показників у сільськогосподарському виробництві в порівнянні з місцевим населенням. Врешті-решт вільна праця й майстерність забезпечили німцям високі прибутки, нагромадження капіталу, який вкладався у господарство, що з кожним роком набувало сили. У читачів, які ознайомляться з розділом монографії, присвяченим цьому періоду, не залишиться сумнівів щодо реального внеску німецьких колоністів у розвиток сільського господарства України, особливо в галузі скотарства, вівчарства, садівництва, виноградарства. Оскільки державні органи в XIX ст. піклувалися про задоволення потреб поселенців та поширення їх досвіду, елементи цивілізованого господарства перетворилися у свого роду фермент, що прискорювало зростання виробництва, торговельної, промислової та загальної культури селянства на півдні Російської імперії.

У книзі розкривається структура повсякденного життя німецьких колоністів, показано їх трудові звичаї, що допомагали їм досягати найкращих результатів у виробництві. Автор переконливо висвітлює велику роль

німецьких колоністів у розвитку ринкового господарства, поширенні європейських форм торгівлі, що позитивно впливало на виникнення в аграрному секторі відповідної інфраструктури (виробничої, фінансової, кредитної тощо) та на формування нових соціальних відносин, особливо після реформи 1861 р., коли на селі почався прискорений розвиток капіталізму. За участю німців набуло значного розмаху виробництво нової сільськогосподарської техніки (наприклад, на о. Хортиця, в Одесі тощо).

І хоча так чи інакше мова про це йшла в інших дослідженнях, у рецензованій праці на роздум читачеві представлено безліч фактів, що свідчать про визначну роль німецьких переселенців у розвитку саме фермерського шляху капіталізації аграрного сектора, на відміну від юнкерської моделі, за яку виступали впливові кола багатих землевласників. Під тиском останніх колоністи в 70-ті рр. були позбавлені деяких прав, що призвело до переселення в Америку певної кількості німецьких родин.

У книзі розкриваються роль церкви у житті німецьких колоністів, їх діяльність на освітній сфері та в галузі медицини. Так, на кошти колоністів було відкрито чимало лікувальних та навчальних закладів.

Вперше у вітчизняній історіографії автор простежує процес морально-політичної переорієнтації нащадків переселенців. У другій половині XIX — на початку XX ст. значна кількість українських німців відчувала особисту відповідальність перед новою Батьківщиною. В монографії наведено багато фактів патріотичних дій німців у роки Вітчизняної війни 1812 р., російсько-турецької війни 1828 р. Так, під час війни з турками всі десять колоній Лібентальської округи навколо Одеси ухвалили, щоб кожний господар мав запас вівса та ячменю для армійських коней і пароківні підводи для перевезення вантажів. А під час Кримської війни колоністи доклали величезних зусиль для допомоги пораненим і хворим солдатам.

Перша світова війна поклала початок новому етапу в історії німецьких колоній в Російській імперії. Відомо, що ще в 1914—1915 рр. чимало німців у лавах російської армії чесно виконували свій воїнський обов'язок. Проте вже у 1916 р. мали місце німецькі погроми. Російська реакція намагалася спрямувати невдоволення народу проти «інородців» та «іновірців». До подібних методів вдавалися власті і згодом, вже в роки радянської влади.

У розділі VIII (20—30-ті рр.) Н. В. Кривець наводить багато архівних матеріалів про загибель німецьких колоній. Мабуть, було б доцільним чіткіше окреслити дві тенденції щодо питання про найменшості на селі. Справа в тому, що місцеві українські органи влади проводили у 20-ті рр. політику поступового залучення німецьких поселенців до загального суспільного розвитку. Частина колоністів висловлювала бажання створювати колективні господарства (наприклад, у птахівництві тощо), тобто не заходилося у повній опозиції щодо радянської влади. Однак у другій половині 20-х рр. тиск Москви ставав дедалі жорсткішим, аж поки у 1929 р. не почалася «революція зверху», яка не щадила нікого.

Останній етап морального, політичного і фізичного вичищення талановитого народу розгорнувся в роки другої світової війни. Ще і досі ми не знаємо точних даних про кількість загинувших німецьких поселенців в таборах. Ще і досі ми не чули справжнього покаяння з боку Росії, яка є офіційною правоприемницею СРСР. Українська адміністрація виявилася також неспроможною виконати обіцянки відносно допомоги етнічним німцям.

Боржниками почувать себе і науковці України, які вивчають історію та культуру німців в Україні. Рецензована книга певним чином започаткує прогалину, що існує в дослідженні цієї теми.

А. С. ЗАВ'ЯЛОВ (Дніпропетровськ)

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА.

Документи і матеріали у двох томах.

Том 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р.

К., Наукова думка, 1996. — 591 с.

Серія «Джерела новітньої історії» видавничого проєкту «Пам'ятки історії України» поповнилась новим цінним збірником, якого вже довго чекала наукова громадськість. Зусиллями фахівців Інституту історії України Національної Академії наук України та Центрального Державного архіву вищих органів і управління (відповідальний редактор академік В. А. Смолій, керівник упорядників — доктор історичних наук В. Ф. Верстюк) створено фундаментальну працю, здатну пролити світло на один із найпритягальніших моментів за всю історію визвольної боротьби українського народу. Це початковий етап української революції, коли імпульси руху, його напрям, масштаби, характер зумовлювала Українська Центральна Рада.

До першого тому, що хронологічно охоплює події з 4 березня по 9 грудня 1917 р., відібрано 250 документів. Окрім матеріалів фонду Центральної Ради, що налічує 80 одиниць зберігання, залучено документи, які відклалися в результаті діяльності державних установ Української Народної Республіки, знаходяться в особистих фондах учасників подій, містяться у тогочасній періодиці.

Велика кількість документів потрапила на сторінки друкованого видання вперше. Читачі дістали унікальну можливість ознайомитись з найповнішою колекцією матеріалів про Центральну Раду, найголовніші напрями її діяльності.

Збірник дозволяє отримати найповнішу уяву про сім сесій Центральної Ради, засідання Комітету Малої Ради, роботу Генерального секретаріату. Зібрані матеріали розкривають політичну, організаційську і законодавчу діяльність Ради.

Мовою документів розповідається про складний, суперечливий процес створення, розвитку Української Ради, удосконалення її структури, визначення функцій, поступове перетворення з міської (київської) громадської організації, створеної групою національно свідомої інтелігенції, на визначального чинника національно-демократичної революції, ініціатора, натхненника і керівника широкомасштабного, багатопланового процесу українського відродження, головного інституту народжуваної в складній боротьбі державності.

Дослідники одержали можливість на чіткій документальній основі поглянути значимої різноманітності, який існував у літературі щодо чисельного персонального складу Центральної Ради на різних етапах її життєдіяльності, визначення національної, соціальної та партійної належності її членів. І хоч через певні недосконалості історичних джерел досягти абсолютної точності не вдається, все ж максимально наблизитись до істини, перевірити, зіставити конкретні цифрові дані можна.

Збірник дає значну кількість цікавої інформації про роль різних політичних партій у Центральній Раді, зокрема про переважачий вплив українських соціалістичних партій — Української соціал-демократичної робітничої партії і Української партії соціалістів-революціонерів — на вибір орієнтирів суспільного розвитку, формування, здійснення відповідного політичного курсу. Наочною є й картина зміни розстановки партійних сил в керівному органі українського національно-визвольного руху, у його структурах — перехід проводу з рук українських соціал-демократів до українських есерів.

В документах книги відбилася конкретна участь у діяльності Ради, її органів сотень учасників подій. Природно, що найбільшою мірою це стосується провідників української революції — М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, С. Петлюри, М. Міхновського, М. Порша, Д. Ан-

товнича; Д. Дорошенка, Б. Мартоса, М. Ковалевського, П. Христюка та багатьох інших. Читач зможе зіставити погляди, платформи непересічних особистостей, відчути атмосферу життя Центральної Ради, складності і стосунках між її діячами.

У всій величчю видання вимальовує постать незмінного Голови Центральної Ради Михайла Сергійовича Грушевського, показує його незаперечний авторитет у теоретичному обґрунтуванні і відстоюванні інтересів, завдань українства, у виробленні стратегії української революції, виборі чергових кроків і лозунгів боротьби. Під впливом передусім М. Грушевського політичний рух в Україні розвивався в напрямі зміцнення демократичних підвалин життя, започаткованих Лютневою революцією, максимально дотримуючись рамок легітимності і розраховуючи на обов'язковість торжества принципів справедливості.

Переважає більшість фотопілюстрацій книги — це портрети провідних діячів Центральної Ради. І, безперечно, зображення багатьох облич вітчизняний читач побачить вперше.

Зі сторінок книги досить рельєфно постають кроки українського національного центру в розбудові власної держави, добре змотивованими виглядають основи її віхи — всі три універсали. Відповідне обґрунтування одержує еволюція поглядів керівників Центральної Ради — від ідеалу широкотериторіально-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної республіки Росії до делати більшого розуміння необхідності запровадження самостійної державності.

Читач зможе одержати інформацію і про соціальну політику Центральної Ради, а також її зусилля в інших галузях суспільного життя.

Документи тому розкривають дуже складні, часом драматичні і навіть трагічні стосунки Центральної Ради з Тимчасовим урядом та Радою Народних Комісарів. Є змога неупереджено проаналізувати всеростаючу складність переплетіння соціальних і національних аспектів тогочасного суспільного буття в Україні.

Фундаментальності видання значно додає ґрунтовна передмова. Вона не просто містить необхідні пояснення до наступних документів, а віддзеркалює концептуальні підходи колективу вчених, що працювали над книгою, засвідчує ставлення авторів до зібраних матеріалів та подій, які в них відтворюються. Викликає симпатію спокійний, виважений тон вступної статті, аргументованість висновків, логічність міркувань. Історики кінця ХХ століття далекі від ідеалізації діяльності Української Центральної Ради. Звертаючись до видрукованих у томі документів, інших джерел, вони відзначають серйозні прорахунки, недоліки, навіть суттєві помилки лідерів тогочасного українства, намагаються вилучити основні причини історичних поразок Центральної Ради.

Велике смислове навантаження несуть і численні примітки до документів. Їх автори теж прагнули не лише до формальних уточнень, додаткової інформації, а й до того, щоб реалізувати в них власне бачення відтворених у збірнику процесів.

Як і будь-яка праця, рецензований збірник не в усьому бездоганий. До нього, зокрема, не включено стенограми ряду засідань Центральної Ради, які залишаються донині нерозшифрованими. Є мало підстав сподіватись на те, що після кількарічної спеціальної роботи кращих фахівців у цій галузі, що реалізувалася у рецензованому збірнику, згадану прогалину невдовзі буде ліквідовано.

Незрозумілою (окрім, звичайно, суто технічного аспекту) залишається кінцева грань книги, поділ між першим і другим томами.

Збірник як цілісне видання (включаючи і аналітичну передмову, і науково-довідковий матеріал) викликає бажання висловити і ряд власних міркувань, що не в усьому збігаються з відстоюваними у книзі.

Безумовно, позитивно оцінюючи прагнення авторів простежити утворення Центральної Ради як поетапний процес, а не одномоментний акт, не можна, однак, не наголосити на необхідності аналізу всіх без винятку до-

кументів, що збереглися, а не лише тих, які підтверджують версію, до якої скляються укладачі книги. Так, у передмові особливо наголошується на тому, що роковини утворення Центральної Ради відзначалися 7/20 березня 1918 р. і що саме цю дату як день утворення Ради називав на ювілейному засіданні у своїй промові М. Грушевський. До речі, останнього не було в Києві ні 3—4, ні 7 березня 1917 р. А ось «Вісті з української Центральної Ради» в своєму першому числі 19 березня 1917 р. недвозначно заявляли, що «Українська Центральна Рада у Києві організувалася 4 марта» (с. 44). Є й інші документи, що мають підпис «Центральна Рада» ще до 7 березня 1917 р. Думається, що в пошуках оптимального варіанта зайве протиставляти одну дату іншій, а, навпаки, слід віддати перевагу «в'язувати їх», «планово» вписувати в природний історичний процес, кожен наступний крок якого міг бути вагомим, значимішим за попередні, хоч і не ставлячи під сумнів уже зробленого або применшуючи його роль.

Авторам, звичайно, може не подобатись, що суспільний поступ в 1917—1918 рр. набрав не такого характеру і суті, як це хотілось би бачити сьогодні. Однак при всьому своєму бажанні історик змінити минулого не може. Він повинен прагнути якомога об'єктивніше вилучити причини того, що сталося. З цього погляду не в усьому можна погодитись з одним із ключових тверджень: «На долю Центральної Ради і створеного нею українського уряду — Генерального Секретаріату — випало завдання колосальної ваги: відбудувати національну державу в момент крайньої несприятливий — у час світової війни, деструктивного розвитку революційного процесу, невирішеності соціальних, політичних, економічних проблем, які, мов хвилі стихії, накопчувалися одна за одною на щойно закладені засади нової державності» (с. 5).

Мабуть, не зайвим було б поставити питання: а кому і коли в історії створювалися сприятливі умови в моменти становлення тільки-но завойованої (а не дарованої) національної державності? І чому українці мали сподіватися на виняток?

Важливе й наступне. Народження української державності передусім було результатом саме революційного процесу, який кваліфікується як деструктивний. І майбутнє цієї державності найбільше залежало від здатності керівників української справи поєднати державотворчі зусилля з подальшим поглибленням революційних перетворень.

В теорії це добре розуміли керівники Центральної Ради, передусім М. Грушевський та В. Винниченко. Однак на практиці вони прагнули якщо не проігнорувати дію глибинних суспільних детермінант, то, принаймні, загальмувати її, розчленивши цілісний процес, надати окремим його частинам різку динамічності, інтенсивності. Врешті, це й стало однією з головних причин невдач всієї справи українського відродження, що змушені були визнати самі ж лідери національно-демократичної революції.

У світі зазначеного наряд чи виправданно говорити про прагнення українських соціал-демократів надати Центральній Раді радикально-соціалістичного характеру (с. 7), що врешті і вдалось зробити (с. 8). Соціалізм УСДРП все ж був більше поміркованим, аніж радикальним. Наряд чи адекватно оцінював УСДРП і УПСР О. Лотоцький, коли вважав їх уособленням настроїв «безоглядного максималізму» (с. 14): Як відомо, є безліч протилежних свідчень не менш авторитетних діячів і вчених.

Очевидно, на концепцію передмови справило вплив бажання оцінювати діяння Центральної Ради з позицій сьогоденних проблем і досвідів державотворення, а не через проникнення у сутність історичних обставин 1917 р. Тоді, можливо, з більшим розумінням і меншою критичністю можна було б поставитись до концепції революції, відстоюваної М. Грушевським (с. 9, 14—15).

В книзі запропоновано оригінальний, свіжий погляд на розвиток жов-

твевих подій у Києві (с. 27—28), хоч хотілося б бачити його більше аргументованим.

На жаль, зустрічаються в книзі дрібні, хоч і прикрі неточності. На с. 11 говориться про те, що «восени виникла ідея проведення Всеукраїнських установчих зборів». Однак така ідея оформилась значно раніше, знайшла відбиття уже в I Універсалі, Статуті Генерального секретаріату, інших документах, включених до збірника. Восени ж розпочалась практична підготовка до проведення виборів на збори.

Петербург ще з початком імперіалістичної війни стали називати Петроградом (с. 24).

Нечипор Григорій декілька разів згадується як Н. Григор'єв (с. 20, 53). Ісаак Крейсберг пишеться то Й. Крейсберг (с. 17), то І. Крейсберг.

Якщо вже йти не за позначенням документа, а реальним фактом, то IV Універсал було ухвалено не 11, а 12 січня 1918 р. (с. 32).

Самоліквідація партії боротьбистів сталася не влітку, а в березні 1920 р. (с. 53).

Звісно, вказані недоліки та похибки зовсім не применшують наукової цінності книги. Вона незаперечно посідає своє гідне місце у вітчизняній історіографії, дією сприятиме поглибленому вивченню історичного досвіду.

А науковий, та й більш широкий читачський загал із зацікавленням чекатиме на появу другого тому такого потрібного видання.

В. Ф. СОЛДАТВНКО (Київ)

В. О. П'яхо (Донецьк)

Про час заснування м. Бахмута

В опублікованій у першому номері журналу за 1995 р. замітці В. Подов пропонує прийняти за час заснування м. Бахмута (Артемівська Донецької області) не безпідставну дату — 1571 р., а більш реальною — 1701 р. Відомості про те, що місто з'явилося саме в цьому році, зустрічаються в більшості видань минулого століття¹. При цьому дослідники спиралися на грамоту Петра I від 14 жовтня 1704 р. ізюмському полковникові Ф. Шидловському в зв'язку із суперечкою між слобідськими і донськими козаками за соляні промисли на Бахмуті². В ній наведено доводи кожної із сторін і рішення царя передати промисли казні, а поселення приписати до Ізюмського полку. У цьому документі зазначається, що мешканці Тора відкрили «в прошлом-де 1701 году... место на речке Бахмуте, где соль варить прибелнее торского, и стога города Тору без вайшего великого государя указа... перешли все на ту речку Бахмут»³. Звідси і пішла запропонована В. Подовим дата, яка не може вважатися безсумнівною, оскільки розповіді слобідських козаків — не дуже надійне джерело.

Більш достовірні відомості зібрані поручиком П. Язиковим, якого за розпорядженням царя від 14 серпня 1702 р. белгородський воевода направив на Бахмут для перевірки скарг. У складеній ним описній книзі зазначалося: «На новопоселенном месте, на речке Бахмуте, жителей русских: торских, и маяцких и иных городов — 36 человек; черкас изюмского полку, торских и маяцких жителей — 112 человек; донских казаков — 2 человека, в том числе один сказал: черкаской станицы, живет на речке Бахмуте в куреніе прикащиком у донского-ж казавка наездом для варения соли; другой — Дурновской станицы, на Бахмуте пришел для варения соли. У тех у всех жителей: 29 словарных колодезей, 49 дворов, 49 изб, 11 амбаров, 48 куреней и землянок»⁴. Отже, у слободі, яка тільки що виникла, налічувалося 150 чоловіків (про жінок нічого не повідомлялося). Наявність 48 куренів та землянок свідчить, що частина з них не були постійними мешканцями, а прийшли для виварки солі. Водночас існування в слободі 49 дворів і 49 хат ставить під сумнів повідомлення про те, що поселення виникло в 1701 р.

Із скарги донських козаків довідуємося, що козакі Сухарівського юрту при гирлі р. Бахмут (вперше згадується в 1666 р.) у 1683 р. розвіяли соляні джерела на Бахмуті і виварювали там сіль. А із скарг козаків Ізюмського полку можна дійти висновку, що вони, насамперед торяни і маячани, до того, як оселитися на Бахмуті, користувалися місцевими луками для випасу худоби, заготіли сіна на зиму, тримали там пасіки⁵. Отже, торяни і маячани добре знали про якість тамтешньої ропи, яка у 7 разів (за даними початку XVIII ст.) перевершувала ропу соляних торських озер. Тому не дивно, що після розорення татарами навесні 1697 р. соляних заривць і посаду при Торському острові вони почали переходити на Бахмут і завели там постійне солеваріння⁶. Про це свідчить склад населення Бахмутської слободи у 1702 р. Того року вони звернулися до царя й белгородського воеводи з проханням дозволити їм збудувати на Бахмуті острог, в якому можна було б заховатися від «кочових орд» та від «свавільних запорожців», котрі завдавали їм великих збитків⁷.

В описних книгах, складених улітку 1704 р. капітаном Белгородського солдатського полку Г. Скорихіним за вказівкою воеводи, читаємо: «На речке Бахмуте построен город по обе стороны речки Бахмута стоячим дубовым острогом, в нем двои проезжие вороты; по мере того городка в длину чера

речку Бахмут 61 сажень, поперечь — 17 сажень, а жилия в том городке никакого нет. Подле того городка, вверх по реке Бахмуту, с правой стороны на посаде построена часовня, близ часовни построены полковые Изюмского полку для пошлинного сбора, из Семеновской канцелярии, для мостового проеху таможенная изба, и ратуша Изюмского полку; да около той таможи и ратуши в разных местах построены для торгового промыслу Изюмского полку казаков и торских и маяцких жителей всяких чинов людей 15 амбаров, 9 кузниц. Вблизи города на реке Бахмут построена торговая баня и отдана на оброк; в том же городе построились и живут дворами Изюмского полку казаков 54 человека, разных городов всяких чинов русских людей — 19 человек; да на реке Бахмуте устроены у солеварных колодцев Изюмского полку казаков и разных городов 140 сковород солеварных, да разных городов всяких чинов людей 30 сковород»⁴.

Наведені вище відомості про стан поселення на р. Бахмуті, на наш погляд, не викликають сумніву, що не недавно засноване поселення, а постійні жителі з'явилися там з 1697 р. Цю дату підтверджує повідомлення про м. Бахмут у книзі І. Кирилова, написаній в 1726 р.: «Город Бахмут, построен был деревянной острог тому лет с 30... а в 710-м году на том месте учинена земляная фортеция, стоит тот город подле реки Бахмута, а вкруг посаду с трех сторон зделан полисад, а с четвертую — вал земляной»⁵.

Повідомлення про те, що Бахмутська сторожа покляла початок місту, вперше з'являється в 1863 р.⁶, а твердження про заснування Бахмута в 1571 р., що зустрічається у книзі Феодосія⁷, кочує з видання до видання ось вже понад 100 років. Місцева влада Артемівська при в'їзді до міста спорудила в 1971 р. величезну стелу з його гербом і датою заснування — 1571 р. Це значить, що місто ототожнюється з Бахмутською сторожею, яка називається в переліку донецьких сторож за той рік. Однак донецькі сторожі розташовувалися на лівому березі Сіверського Дінця, за 35 верст від сучасного міста. До того ж сторожа не була укріпленням, а лише місцем зустрічі загонів сторожової та станичної служби, яка спостерігала за переправами на Сіверському Дінці і повідомляла воеводам порубіжних міст про місця вторгнення татар на «російський» бік річки та напрямки, якими вони можуть вдертися в межі Московської держави. Спільною в неї з містом Бахмутом є лише назва від однієї й тієї ж річки. Тому безпідставно приписувати м. Артемівську зайвих 126 років.

¹ Географический словарь Российского государства, сочиненный... А. Шекатовым. — М. 1801. — Т. I. — С. 367; Стрелочный энциклопедический словарь. — СПб., 1847. — Т. I. — С. 179; Гербель Н. Изюмский свободской казачий полк. — СПб., 1852. — С. 50—52, іші видання.

² Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. I. — С. 351. — 372 (далі — ЗООИД).

³ Там же. — С. 352.

⁴ Там же. — С. 354.

⁵ Там же. — С. 358—359.

⁶ Российский державный архив давних актов, ф. 210, Белгородський стіл, стб. 1610, врк. 92.

⁷ ЗООИД. — Т. I. — С. 355.

⁸ Там же. — С. 364.

⁹ Крижов І. К. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1977. — С. 201.

¹⁰ Городские поселения в Российской империи. — СПб., 1863. — Т. 2. — С. 140.

¹¹ Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Ч. 2. — С. 2.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Т. В. Чухліб (Київ)

Науково-практична краєзнавча конференція «Семен Палій та Фастівщина в історії України»

Постать Семена Палія, який був фастівським полковником Правобережної Гетьманщини в останніх десятиліттях XVII — на початку XVIII ст., довгий час привертала увагу не лише вітчизняних науковців, але й митців — літераторів, художників, скульпторів. Незважаючи на те, що діяльність козацького ватажка висвітлювалася у багатьох наукових та науково-популярних працях, до цього часу залишилася досить велика кількість недосліджених питань, пов'язаних з біографією С. Палія та подіями очолюваного ним національно-визвольного руху на правобережних українських землях.

Саме тому 22 травня 1996 р. у м. Фастові Київської області відбулася науково-практична краєзнавча конференція «Семен Палій та Фастівщина в історії України». Її організаторами виступили Інститут історії України НАН України та Фастівський державний краєзнавчий музей, у приміщенні якого й відбулося пленарне засідання. В роботі конференції взяли участь провідні історики, археологи та краєзнавці України, які займалися даною тематикою.

Вступним словом конференцію відкрила директор місцевого музею Т. В. Неліна (Фастів). Вона відзначила, що успішний початок співпраці краєзнавчого музею з академічною установою допоможе висвітлити безліч «білих плям» регіональної історії, сприятиме формуванню історичної свідомості жителів Фастівщини. Було зачитано вітання до учасників конференції від директора Інституту історії України НАН України, акад. НАН України В. А. С мо л і я (Київ). У ньому, зокрема, зазначалося, що С. Палій по праву входить до когорти найвизначніших історичних осіб України і саме тому проведення цього форуму стане значним внеском у дослідження складних проблем вітчизняної історії.

Наукову частину конференції відкрила канд. іст. наук, доцент кафедри загальної історії Українського державного педагогічного університету ім. М. Драгоманова В. В. К р и ж а н і в с ь к а (Київ). У своїй ґрунтовній доповіді вона проаналізувала шоденники польських сеймів, які, на її думку, є цінним джерелом з історії національно-визвольної боротьби на Правобережжі, адже неодноразово згадують С. Палія та його соратників. Доповідь канд. іст. наук, наукового співробітника Інституту історії України НАНУ Т. В. Ч у х л і б а (Київ) була присвячена висвітленню складних взаємовідносин між козацькою адміністрацією С. Палія та урядами польських королів Яна III Собеського й Августа II Саксонського. Відзначалося, що фастівський полковник намагався добитися збереження інститутів української державності не лише військовим, а й дипломатичним шляхом. У виступі канд. іст. наук, ст. наук. співробітника Фастівського музею Л. Г. Ч и г о в с ь к о ї (Фастів) говорилося про маловідомі сторінки повстання на Фастівщині під проводом оверцукного полковника Дем'яна Децика (1665 р.). Вона також вказала на незадовільний стан збереження археологічних пам'яток на Київщині, що торкаються періоду діяльності С. Палія. Молодший науковий співробітник Богуславського краєзнавчого музею П. Б. Г о г у л я (Богуслав) у своєму повідомленні розкрив діяльність одного з найближчих соратників С. Палія Самуся (Самійла Івановича). Змістовним був виступ молод. наук. співробітника місцевого музею С. Д. Л и с е н к а (Фастів), який навів дані про кількість архео-

логічних знахідок на Фастівщині, що значно доповнюють інформацію писемних джерел про часи існування фастівського полку під керівництвом С. Палія. Про те, як усвідомлюють школярі свою приналежність до славної історії рідного краю, розповів учитель середньої школи № 1 м. Фастова, аспірант УДПУ ім. М. Драгоманова П. Б. Полянський (Фастів).

На жаль, з різних причин на конференцію не прибуло багато запрошених учасників, які, проте, надіслали тексти своїх виступів, що були зачитані перед присутніми. Серед них — доповідь д-ра іст. наук, проф. Ю. А. Мицика (Дніпропетровськ) «Нові дані до історії постання С. Палія в архівосховищах Польщі»; голова Українського геральдичного товариства А. Г. Гречила (Львів) «До питання про сучасний герб і прапор Фастова»; д-ра техн. наук, члена Українського геральд. т-ва І. І. Єремєєва (Київ) «Герб Палія родини «Гурко»; канд. іст. наук, доц. Вінницького педінституту О. К. Струкевича (Вінниця) «Співробітництво та протистояння С. Палія й І. Мазепи в українській історіографії»; молод. наук. співробітника ІУ НАНУ, канд. іст. наук В. В. Станіславського (Київ) «Правобережні та запорозькі козаки у боротьбі з Кримським ханством (кінець XVII ст.»; пров. наук. співробітника Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського І. М. Ситого (Чернігів) «Реліквії С. Палія в Чернігівському музеї»; ст. наук. співробітника Білоцерківського державного краєзнавчого музею В. А. Козаченко (Біла Церква) «Місце С. Палія в історії Білої Церкви»; вчителя історії, аспіранта ІУ НАНУ А. М. Муляра (Хмельницький) «Роль козаків в історії південно-східних воєводства Правобережжя (початок XVIII ст.)» та інші.

По закінченні конференції була прийнята ухвала, в якій відзначався незадовільний стан охорони та збереження археологічних пам'яток на Фастівщині. Була також підтримана ініціатива про якнайшвидше спорудження у м. Фастові пам'ятника на честь славетного козацького полковника С. Палія. Вирішено видати збірник матеріалів, куди б ввійшли тексти доповідей і виступів, які були оголошені під час конференції.

**В. Ф. Мещеряков (Харків),
В. К. Міхєєв (Харків), С. І. Посохов (Харків)**

Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи»

Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи» відбулася 15—17 листопада 1995 р. у Харківському державному університеті. Завданням конференції оргкомітет бачив у тому, щоб підбити підсумки розвитку вітчизняної історичної науки, накреслити магістральні шляхи її подальшого поступу як у найближчій, так і у віддаленій перспективі. У зв'язку з такою спрямованістю основну увагу учасники зосереджували на методологічних питаннях, на проблеми історіографії та джерелознавства.

До складу оргкомітету конференції ввійшли провідні українські історики: директор Інституту історії України НАНУ, акад. В. А. Смолій; віце-президент НАНУ, директор Інституту археології НАНУ, акад. П. П. Толочко; зав. відділом регіональних досліджень Інституту історії України НАНУ, голова Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, акад. П. Т. Тронько; зав. відділом історії України XIX — поч. XX ст. Інституту історії України НАНУ, проф. В. Г. Сарбей; ректор ХДУ, проф. В. А. Свіч та ректор Гуманітарного інституту «Народна Українська Академія», проф. В. І. Астахова й ін.

Безпосередньо функцію проведення конференції виконувала робоча група, яку очолювали заступники голів Оргкомітету проф. В. К. Міхеєв і доц. В. Ф. Мещераков. До її складу ввійшли викладачі та аспіранти кафедри історіографії, джерелознавства й археології ХДУ, доцент Ю. В. Буйнов (декан історичного факультету), С. М. Куделько (відповідальний секретар конференції), В. Г. Пікалов, С. І. Поєхов та ін.

У конференції взяли участь близько 100 науковців. Зокрема, з доповідями та повідомленнями виступили понад 50 учасників. Серед них були фахівці з 15 міст України (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Миколаїв, Ужгород, Херсон, Кам'янець-Подільський, Житомир, Кіровоград, Переяслав-Хмельницький, Острог, Щорс, Черкаси), а також вчені з Російської Федерації (Брянськ, Воронеж). Найчисленнішою була делегація з Києва, яку представляли такі відомі історики, як С. З. Заремба, В. І. Наулко, Ю. А. Пішчук, А. В. Сандецький, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, Н. А. Шиптаїн. Значною була група харківських учених: професори В. І. Астахов, В. Я. Білоцерківський, А. І. Влштейн, В. К. Міхеєв, І. К. Рибалка, О. Ф. Скакун, В. І. Танцюра та ін., які представляли ряд харківських вузів (держуніверситет, педуніверситет, юридичну академію, авіаційний інститут, інститут культури, «Народну Українську Академію»). Серед запрошених були директор Харківського художнього музею В. В. Мизгіна, директор Харківського історичного музею А. А. Цевба, директор Державного архіву Харківської області В. В. Резнікова, голова Харківського відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців І. Ю. Саратова, начальник Управління освіти по Харківській області О. Л. Сидоренко, зав. відділом української бібліотеки ім. В. Г. Короленка В. О. Ярошик та ін.

З привітаннями до учасників конференції звернулись Президент України Л. Д. Кучма, Голова Верховної Ради України О. О. Мороз, віце-прем'єр України, акад. І. Ф. Кураєв, Президент НАН України Б. Є. Патон, голова Харківської обласної держадміністрації О. С. Масельський та ін. Урочисте відкриття конференції відбулося в Малому актовому залі ХДУ.

Вступним словом конференцію відкрив акад. В. А. Смолій. З великою зацікавленістю учасники та гості конференції заслухали доповіді, які були проголошені на пленарному засіданні: «Якої «вітчизинської історії» бракує нам сьогодні» проф. В. Г. Сарбея, «Творчий доробок школи «Аннали» — найвище досягнення світової історичної думки ХХ ст.» проф. Л. В. Таран, «Історична наука та освіта в Харківському державному університеті: підсумки та перспективи» проф. В. К. Міхеєва.

Доповіді та повідомлення за Іх тематикою розподілялися на кілька груп: 1) методологічні й загальноісторіографічні питання; 2) підсумки та перспективи вивчення окремих проблем історії України; 3) історичне краєзнавство; 4) творча спадщина істориків України.

Найчисленнішою була перша група, яка значною мірою і визначила обличчя конференції. При всьому розмаїтті проблем, що виносилися на обговорення, стрижнем розмови були питання: яка історична наука потрібна нам сьогодні, як ми маємо ставитися до нагромадженого у попередні десятиліття знання, на чому слід насамперед зосередити увагу у найближчій перспективі? Відповіді, які пролунали, виявили великий широкий спектр думок. Їх аналіз дає можливість зробити висновок про те, що українська історична наука знаходиться на етапі «кризи парадигми» (за Т. Куном), коли старі підходи у науці вже не працюють, а нові ще далеко не оформилися і не засвоєні науковим товариством.

Гасло, під яким виступив В. Г. Сарбей («За народознавчу історію України»), зібрало чимало прихильників. Цей заклик передбачає вихід на ті обрії, що вже значною мірою опанувала західна історична наука під

різними назвами: «історія повсякденності», «соціальна історія», «нова історична наука» і т. д. Підтримку багатьох учасників одержала й висловлена ним теза про рішуче відмовлення від перетворення історії в арсенал будь-якої ідеології і зброю будь-якої політики. І хоча на практиці досягти цього вваряд чи можливо, для тих, хто зібрався на цьому науковому форумі, була зрозуміла суть висловлювання: історична наука має відповідати статусу сучасної науки. У зв'язку з цим великим актуальними були ті доповіді, в яких концентрувалася увага на категоріальному апараті історичної науки (С. І. Михальченко, А. В. Санцевич), інституціоналізації окремих її галузей (І. І. Колесник, Т. М. Попова, Є. Г. Сінкевич), взаємодії історичної науки й історичної свідомості (А. І. Епштейн), традиціях і новаціях у підготовці фахівців-істориків (В. І. Чеснокова), проблемах джерелознавства (М. П. Ковальський) та ін.

Цікавими були повідомлення з проблемної історіографії. Доповідачі розглянули в історіографічному плані ключові моменти історії України: добу національного відродження кінця XVIII — першої пол. XIX ст. (В. В. Кравченко), суспільно-політичний рух другої пол. XIX ст. (С. І. Світленко), періоди революцій, громадянської війни, непу та наступних перетворень (В. В. Калініченко, Б. А. Кругляк, І. К. Рибалка, В. Ф. Солдатенко).

Історіографічну спрямованість мали теми з історичного краєзнавства. Дослідники цих питань зосередили увагу на загальних тенденціях у розвитку краєзнавства, на поточних завданнях, які стоять перед краєзнавцями і вченими-істориками (А. М. Аббасов, Д. Д. Данилюк, П. М. Тригуб).

І. В. Верба, О. І. Журба, Г. М. Курас свої виступи присвятили вивченню життєвого шляху та наукових досягнень відомих фахівців, мислителів, громадських діячів, чий імена назавжди увійшли в українську історіографію.

На заключному засіданні були підбиті підсумки роботи, обговорено проєкт рішень конференції.

На жаль, дехто з учасників не зміг прихати на цю зустріч, але до початку конференції були надруковані «Матеріали» (обсягом більше 20 друк. арк.), які дали змогу ознайомитися з їх ідеями.

Конференція не була обмежена тільки науковою частиною. В її ході відбулася зустріч акад. В. А. Смоляк та проф. В. Г. Сарбєв зі студентами історичного факультету ХДУ. Культурна програма складалася з відвідання Харк. акад. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка, знайомства з чудовим фольклорним колективом Слобожанщини «Муравський шлях», відвідання музею Г. С. Сковороди у с. Сковородівка Золочівського району, де провів останні роки свого життя відомий український філософ.

Під час роботи конференції відбулася презентація нового харківського видання: «Історія та теорія історичної науки й освіти (Харківський історіографічний збірник)». Проблеми, які стояли на конференції, потребують напруженої роботи, обміну думок, творчого пошуку. А це, в свою чергу, викликає необхідність існування спеціалізованого видання. Будемо сподіватися, що «Харківський історіографічний збірник» зможе повною мірою виконати покладені на нього функції. Другий випуск цього збірника планується присвятити висвітленню ходу саме цієї конференції, яка, на наш погляд, безсумнівно, буде сприяти розвитку історичних та історіографічних досліджень в Україні, активізує пошук нових підходів у джерелознавстві, подальшу розробку методів історичного дослідження.

Любомир Вєнар (США, Кент)

Створення Міжнародного академічного комітету для відзначення 130-річчя М. С. Грушевського

В 1996 р. українська спільнота в Україні та діаспорі відзначила 130-річчя від дня народження найвидатнішого українського історика М. С. Грушевського. В жовтні 1995 р. на Міжнародній історичній конференції, що відбулася в Київському держуніверситеті ім. Т. Шевченка, проф. Любомир Вєнар — голова Українського історичного товариства і співорганізатор конференції проголосив 1996 рік «Міжнародним роком Михайла Грушевського». Тоді ж було вирішено з подачі Президії УІТ в Україні, Європі, Америці, Канаді й Австралії організувати Міжнародний академічний комітет. Протягом кількох місяців цей Комітет (загальний) та Організаційний ексекутивний були оформлені. Членами стали відомі вчені з України і діаспори, які працюють у різних наукових установах та університетах. Міжнародний академічний комітет очолює голова УІТ Любомир Вєнар — дійсний член НТШ і УВАН, лауреат медалі НТШ ім. М. Грушевського (Львів, 1994). Співголовами в Організаційному комітеті стали Михайло Брайчевський — голова осередку УІТ у Києві, проф. Києво-Могилянської академії; Микола Ковальський (Острів) — проректор Острозького вищого коледжуму і голова осередку УІТ ім. М. Грушевського в Острої; Олег Романів (Львів) — голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, генеральний секретар Саїтової Ради НТШ Ексекутивними секретарями стали Андрій Григорович (Канада), Тамара Булат (США), Дмитро Злепко (Німеччина), Володимир Мотика (Австралія), Володимир Ричка (Київ), Олександр Сидоренко (США).

Комітет має свої відділи в Австралії, Америці, Канаді, Західній Європі й Україні. Слід зазначити, що в Комітеті є президенти УВАН (США і Канада), усі голови НТШ та осередків УІТ, професори українських університетів, голови професійних установ (МАУ, Асоціація університетських професорів, голови асоціації українців у США, Австралії, Польщі й інших країнах). Академічний комітет допомагає організувати конференції, ювілейні зустрічі, виставки тощо, присвячені великому синові України. Комітет співпрацює з «Організаційним комітетом для підготовки та відзначення 130-річчя від дня народження М. Грушевського», що утворився в листопаді 1995 р. у Києві на основі Указу Президента України, а також з представниками (послами, консулами) Української держави в США, Канаді й Європі.

Заплановано у співпраці з Міжнародним академічним комітетом провести відповідні конференції в Києві, Львові, Острої, Ужгороді, Вінніпегу, Торонто, Нью-Йорку, Бостоні, Варшаві, Парижі, Чикаго, Клівленді та інших містах.

Міжнародний комітет також підтримує наукову і видавничу діяльність університетів та наукових установ, які розбудовують грушевськознавство. В 1996 р. заплановано видати перший міжнародний збірник «Михайло Грушевський: дослідження і матеріали (УІТ й інші установи, Київ — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен)». В 1997 р. з'явиться англійський переклад монументальної «Історії України-Руси» (Канадський ін-тут українських студій, Альбертський ун-тет) й інші видання. По можливості Комітет надаватиме моральну підтримку важливим видавничим проектам з грушевськознавства в Україні, Америці, Канаді, Європі й Австралії. Він також планує неперіодично видавати свої бюлетені з інформаціями про діяльність наукових установ, науково-видавничі проекти, публікації праць М. Грушевського та про нього. Заплановано також у журналі «Український історик» друкувати інформації з різних наукових конференцій, що проводитимуться в Україні й діаспорі.

Члени Комітету в Америці: Марко Антонович (УВАН), Тамара Булат (УВАН), Любомир Винар (УІТ, УВАН), Любомир Гайда (УНІГУ, УІТ), Ася Гумецька (Амер. асоц. укр. студій), Тарас Гунчак (Україн. науково-досл. центр), О. Домбровський (УІТ), Ігор Каменецький (Асоц. унів. професорів), Василь Маркус (НТШ), Василь Омельченко (УВАН), Ярослав Падох (НТШ), Л. Рудницький (НТШ), О. Сидоренко (Міжн. т-во М. Грушевського), Роман Шпорлюк (УНІГУ), Дмитро Штогрин (НТШ), Богдан Ясінський (Конг. б-ка). Члени Комітету з України: Михайло Врайчевський (УІТ), В'ячеслав Брюховський (Києво-Могилянська академія), Ігор Гририч (НАНУ), Ярослав Грицак (УІТ), Я. Дайкевич (НАНУ), Л. Дубровіна (НАНУ), Ярослав Ісаєвич (МАУ, НАНУ), М. Ковальський (УІТ, НАНУ), П. Кононенко (Київ. ун-тет), Юрій Мицик (УІТ), Лариса Крушельницька (НАНУ), Олег Купчинський (НТШ), Світлана Панькова (УІТ), Володимир Ричка (НАНУ), Олег Романів (НТШ), Леонід Решодько (Київ. ун-тет), Валерій Смолій (НАНУ), Павло Сохань (НАНУ), Олег Мазурок (Ужгород. ун-тет, НТШ).

Члени Комітету з Австралії й Європи: Ігор Гордієв (НТШ), Володимир Мотика (УІТ), Марко Павлишин (Асоц. українців в Австралії), Роман Микитович (НТШ).

**Алфавітний покажчик матеріалів,
надрукованих у журналі в 1996 р.**

Кучма Л. Д. Доповідь на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького	4
Темко Г. Д. Будівництво Збройних Сил України: проблеми і перспективи	4
СТАТТІ	
<i>Новий погляд на проблему</i>	
Шабелько Ф. М. Битва біля Синьх Вол 1362 р.: маловідомі та неznані аспекти	2
Якименко М. А. (Полтава). Ставокленні селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 — 1918 рр.)	1
<i>До 150-річчя заснування Кирило-Мефодіївського товариства</i>	
Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі	1
<i>До 400-річчя Берестейської унії</i>	
Віляков Г. Ф., Вілякова О. Г. Берестейська унія в працях польських істориків ХХ ст.	4
Кочан Н. І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристик розвитку та втілення ідеї унії церков	1
Тимошенко Л. В. (Львів). Архітектура Берестейської унії 1596 р.	2
Флоря Б. М. (Росія, Москва). Східні патріархи і західноруська церква	1
Харішнін М. В. Українська церква між двома уніями (1569 — 1596 рр.)	4
<i>130-річчя від дня народження М. С. Грушевського</i>	
Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського	5
Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.	5
Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради	5
Копиленко М. Л., Копиленко О. Л., М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави	5
Макаров В. І. (Росія, Єлаца). Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова	5, 6
Пиріг Р. Я. Грушевськоманівські стави та перспективи розвитку	5
Приставайко В. І., Шаповал Ю. І. Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі газетних документів ДПУ-НКВС	5
Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)	5, 6
Сакада Л. Д. Діяльність істориків українського зарубіжжя в оброне імені М. С. Грушевського	6
Сакада Л. Д., Любимир Венгар. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали)	5
Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції	5
<i>Проблеми української медієвістики</i>	
Гурбик А. О. Волочна помра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст.	4
Моця О. П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень	4
Русина О. В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — початку XVII ст.	4
<i>З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін</i>	
Бузало В. Й., Табачник Д. В. Історія ордену Трудового Червоного Прапора УСРР. 1921 — 1933 рр.	4
<i>З історії релігії та церкви</i>	
Греко-католицька церква в 1944 — 1991 рр.	4
Людвигенко В. І. (Львів). Єретично-раціоналістичні рухи в Україні XV — XVI ст. (до питання генези та еволюції «пожиловених»)	4

До 10-річчя Чорнобильської трагедії

Васюта С. І. <i>(Львів)</i> . Соціально-екологічні проблеми Чорнобильської катастрофи	3
Кориня Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів	2, 4
Райдуніна Т. П. Чорнобиль: факти і документи	3

З історії Другої світової війни

Коваль В. С. Невідомий варіант плану «Барбаросса»	3
Рік 1941-й партизани України	3
Ясєв Г. Є. Про роботу пошуківих об'єднань України	3

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936 — 1956 рр.)	6
Михайло Марченко	1, 2, 3
Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика	1

До 400-річчя з часу народження Петра Могили

Резікевич Костянтин <i>(Румунія, Бухарест)</i> . Зв'язки київського архієпископа Петра Могили з молдавськими князівствами	3
---	---

• • •

Головки М. Л. Проблеми сучасного професійного року в Україні	3
Зубар В. М. Деякі питання історії Північного Причорномор'я наприкінці II — на початку III ст.	4
Кульчицький С. В. Державотворчий процес в Україні (ідеї першого п'ятиріччя)	6
Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України	6
Погребінська І. М. Правове та економічне становище сарєв в Україні (кінець XIX — початок XX ст.)	4
Пуцько В. Г. <i>(Росія, Калузь)</i> . Світські елементи в духовній культурі стародавнього Києва	3
Сергієнко Г. Я. Правобережжя України: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80 — 90-ті рр. XVII — початок XVIII ст.)	3
Скіба В. Й. Про трактат С. Оріховського «Напучення польському королеві Сігизмунду-Августу»	3
Хеттмаєр Бертія <i>(Швейцарія)</i> . Пляши Орлика у Швейцарії 1716 — 1719 рр.)	3
Шин Н. А. З історії Київської духовної академії	3

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Сарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття	2
Яценко Б. І. <i>(Ужгород)</i> . Українські джерела «Історії Російської» В. М. Талцива	1

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

Котляр Ю. В. (сміт Березнегувате Миколаївської обл.). Висунська народна республіка (1919 р.)	1
Лушпадин О. І. Питання про кривеську автономію у 1918 р.	1

Українці за рубежем

Литвинюв П. П. <i>(Росія, Єлаці)</i> . Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX — на початку XX ст.	2
---	---

• • •

Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст.	2
Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908 — 1914 рр.)	2
Степанов Ф. І. <i>(Маруполь)</i> . З історії переселення болгар у Південну Україну в 50 — 60-х роках XIX ст.	1

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Пилипенко С. М. <i>(Севастополь)</i> . Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40 — 70-ті роки XVIII ст.	6
Шевченко О. М. Україна і Росія у світлі релігійно-культурних взаємин другої половини XVII — XVIII ст.	1

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Золотарьов В. А. (<i>Харків</i>), Шаповал Ю. І. «Коліань у проведенні ліній партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона — заслужника народного внутрішніх справ УРСР)	1
Мейс Джеймс (<i>США, Вашингтон</i>), Солдатенко В. Ф. Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника	2, 3
Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римсько-католицького священника на тлі державного ягеляу	6

ПО СТОРІНКАХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПЕРІОДИКИ

Венгрженевский С. Свадьба Тютюша Хмельницького	2
--	---

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Голод в Україні 1946 — 1947 років	1, 2
-----------------------------------	------

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Бережинський В. Г. Віяні Київської Русі з поцінками	6
---	---

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Історія Київської Русі на сторінках хроніки П. Демитровича «Компендіум» (уривки)	6
--	---

ОГЛЯДИ

Маслов О. О. (<i>Сумська обл., сел. Шалигіно</i>). Сторінками журналу «Слов'янські воєнні дослідження»	6
--	---

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Михальчук Василь (<i>Франція, Париж</i>). До статті «Інтернаціоналізм: химера чи реальність?»	1
Пірко В. О. (<i>Лондон</i>). Про час заснування м. Бальмута	6

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Бойко М. К. (<i>Чернівці</i>), Сілкин А. В. Г. Д. Казьмирчук. Декабристовединіс: ітоги и проблемы. 1917 — 1993 гг.	2
Боровський Я. Є. О. П. Моца, В. М. Ричка. Київська Русь від язичництва до християнства	6
Водотика С. Г. (<i>Харсон</i>), Хмарський В. М. (<i>Одеса</i>), А. Д. Бачинський. Сим Задунайська, 1775 — 1828: історико-документальний нарис	4
Зав'ялов А. С. (<i>Дніпропетровськ</i>), І. М. Кулнич, Н. В. Кринець. Нариси з історії німецьких колоній в Україні	6
Котлар М. Ф. Давня історія України	2
Котлар М. Ф., П. Толочко. Київська Русь	6
Курило В. М., Лисенко О. Є., О. П. Ресні. Українська революція і робітництво	6
Сергієнко Г. Я., О. Ф. Сидоренко. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.)	6
Солдатенко В. Ф. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том I	6
Сущко О. О., Вигровський М. Ю., М. В. Коваль. Україна: 1939 — 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії	4
Харитонов В. Л. (<i>Харків</i>), Н. Верт. Історія советского государства	2
Якубовський В. І. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), І. С. Винокур, П. А. Горішній, Бакота. Столиця давньоруського Подніззя	4
Ясь О. В., О. Ожолбин. Студії з історії України	2

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Апатов С. І. (<i>Одеса</i>). Третя одеська зустріч «Російсько-українські відносини: нашість і розвиток»	5
Бобильова С. Й. (<i>Дніпропетровськ</i>). Міжнародна наукова конференція «Нічці в Україні»	2
Ляо бомир Винар (<i>США, Кент</i>). Створення Міжнародного академічного комітету для відзначення 130-річчя М. С. Грушевського	6
Винокур І. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Вітренко В. В. (<i>Новгород-Волинський</i>). Всеукраїнська науково-креднавача конференція «Звігль дренній і вічно молодий»	1

Вовканич І. І. (<i>Ужгород</i>), Мадіссон О. В. Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні й Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди»	5
Герста І. П. (<i>Тернопіль</i>). Конференція у Тернополі «Вогдан Хмельницький: уроки історії та реалії сьогодення»	3
Гречило А. В. (<i>Львів</i>). П'ята наукова геральдична конференція та розвиток сучасної мискої гербоворчості в Україні	4
Григор'єво В. Г. Науково-практична конференція «Професійковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності»	2
Григор'єва Т. Ф. VII Всеукраїнська конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції й сучасність»	2
За шкільник Л. О. (<i>Львів</i>). Друга українсько-польська наукова зустріч у Львові	2
Козіна Н. І. Літня програма по вивченню сучасної грецької мови в Афінах	2
Кривцова В. М. Захист докторської дисертації О. М. Лебенюком	4
Кулинич І. М. Створення Міжнародної асоціації дослідників історії та культури німців в Україні	3
Любченко В. Б. Всеукраїнська науково-освітня конференція «Кирило-Мефодієське товариство: люди і долі, ідеї і традиції»	5
Матях В. М., Струкевич О. К. (<i>Вінниця</i>). Міжнародна наукова конференція «Вогдан Хмельницький та його доба»	2
Мещеряков В. Ф. (<i>Харків</i>), Міхєєв В. К. (<i>Харків</i>), Посохов С. І. (<i>Харків</i>). Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи»	6
Сахада Л. Д. До 30-річчя Українського історичного товариства	2
Сарбей В. Г. Конференція з історичних і сучасних проблем столиці України	4
Світленко С. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Міжрегіональна науково-практична конференція «Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва»	4
Терентьєва Н. О., Ішуніна Н. В. Міжнародна наукова конференція «Слов'янські культури і сучасна цивілізація»	2
Терентьєва Н. О. Друга міжнародна наукова конференція «Україна — Греція: історія та сучасність»	1
Чухліб Т. В. Вшанування пам'яті І. О. Гуржін	1
Чухліб Т. В. Науково-практична краєзнавча конференція «Семен Палія та Фастівщина в історії України»	6
<u>Кругляк Борис Абрамович</u>	3
<u>Санцевич Анатолій Васильович</u>	3
<u>Стоян Лидио Кузьмич</u>	2
<u>Шевченко Федір Павлович</u>	1
<u>Шлепаков Арнольд Миколайович</u>	5
* * *	
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1996 р.	6

СОДЕРЖАНИЕ

130-летие со дня рождения М. С. Грушевского

Рублев А. С. Михаил Грушевский первый год в Советской Украине (попытки реконструкции) <i>(Окончание)</i>	3
Макаров В. И. <i>(Елец, Россия)</i> . Переписка М. С. Грушевского и А. А. Шахматова <i>(Окончание)</i>	25
Сакада Л. Д. Деятельность историков украинского зарубежья по защите имени М. С. Грушевского	38

К 60-летию Института истории Украины НАН Украины

Коваль М. В., Рублев А. С. Институт истории Украины НАН Украины: первое двадцатилетие (1936 — 1956 гг.)	50
---	----

СТАТЬИ

Кульчицкий С. В. Государственнотворческий процесс в Украине (итоги первого пятилетия)	69
Лавров Ю. П. Об идеях и организационных основах Союза освобождения Украины	79

Трибуна молодого автора

Пилипенко С. М. <i>(Совстопол)</i> . Внешняя торговля Крымского ханства в 40—70-е годы XVIII ст.	91
--	----

История в лицах

Ковалец Н. С. Евгений Перкович: силуэт римско-католического священника на фоне государственного атеизма	101
---	-----

Документальные очерки

Бережинский В. Г. Войны Киевской Руси с печенегами	115
--	-----

Из историографического наследия

История Киевской Руси на страницах хроники П. Демитровича «Комендиум» (отрывки)	120
	122

Обзоры

Маслов А. А. <i>(Сумская обл., пос. Шалышино)</i> . По страницам журнала «Славянские военные исследования»	125
--	-----

Критика и библиография

Когляр Н. Ф. П. Толочко. Киевська Русь	128
Боровский Я. Е., О. П. Моца, В. М. Ричка. Киевська Русь від князівства до християнства	132
Сергиенко Г. Я., О. Ф. Сидоренко. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.)	134
Курц В. М., Лысенко А. Е., О. П. Рент. Українська революція і робітництво	137
Завьялов А. С. <i>(Алпропетровск)</i> . І. М. Кулїнич, Н. В. Кривець. Нариси з історії німецьких колоній в Україні	141
Солдатенко В. Ф. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том I	143

Письма в редакцию

Пирко В. А. <i>(Лонецк)</i> . О времени основания г. Бахмута	147
--	-----

Хроника и информация

Чухлиб Т. В. Научно-практическая краеведческая конференция «Семен Палый и Фастовщина в истории Украины»	149
Мещеряков В. Ф. <i>(Харьков)</i> , Михеев В. К. <i>(Харьков)</i> , Посохов С. И. <i>(Харьков)</i> . Всеукраинская научная конференция «Историческая наука на пороге XXI ст.: итоги и перспективы»	150
Винар Любомир <i>(США, Конн.)</i> . Создание Международного академического комитета для ознаменования 130-летия М. С. Грушевского	153

Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1996 г.	155
---	-----

НОВІ ЮВЕН

- Археологический ежегодник за 1993 год. — М.: Наука, 1995. — 368 с.
- Аршинов П. История махновского движения, 1918—1921. — Запорожье: Дикое Поле, 1995. — 240 с.
- Верига В. Листопадний рейд. — К.: Видео ім. Опени Телеві, 1995. — 190 с.
- Верт Н. История советского государства, 1900 — 1991. — 2-е изд. — М.: Прогресс-Академия: Вест Мир, 1995. — 544 с.
- Вокх Х. К. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — 335 с.
- Волинські грамоти XVI ст. — К.: Наук. думка, 1995. — 245 с.
- Вологонос Д. Семь вождей: Галерея лидеров СССР. В 2 кн. — М.: Новости, 1995.
- Кн. 1. Владимир Ленин; Иосиф Сталин; Никита Хрущев. 495 с.
- Кн. 2. Леонид Брежнев; Юрий Андропов; Константин Черненко; Михаил Горбачев. 479 с.
- Дем'янов В. О. Що було до Русії: іст. русія у «Велесовій ювізі» та сучас. іст. відомостях. — Рівне: Азалія, 1994. — 42 с.
- Доценко В. Д. Морской биографической словарь. — СПб.: Logos, 1995. — 496 с.
- Европейська політика: від регіональних конфліктів до Першої світової війни: 36. наук. ст. — Чернівці: Чернів. держ. ун-т, 1995. — 120 с.
- Заборовської Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький: Нарис про життя і служіння церкви та народної (1865—1944 рр.). — Ів.-Франківськ: В.я., 1995. — 63 с.
- Забівава Л. М. Аграрна реформа П. А. Столыпина в документах і публікаціях кінця XIX — початку XX віка. — М.: Ін-т економіки РАН, 1995. — 178 с.
- Иосифе Г. Семнадцатый год: Ленин, Керенский, Корнилов. — М.: Наука, 1995. — 238 с.
- Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. — К.: Либідь, 1995. — 223 с.
- Книга Пам'яті: Воїнам-примучанам, які загинули у Великій Вітч. війні 1941—1945 рр. — Чернівці: Виконком Прилуц. міськ. ради нар. деп., 1995. — 186 с.
- Книга Пам'яті України: Донецька обл. — Донецьк: Донбас, 1994. — 495 с.
- Книга Пам'яті України: Закарпатська обл. Т. 1. — Ужгород: Карпати, 1995. — 663 с.
- Книга Пам'яті України: Кировоградська обл. Т. 1. — Кировоград: Центр. Укр. Изд-во, 1995. — 1335 с.
- Книга Пам'яті України: Полтавська обл. Т. 1. — Полтава: Полтав. літератор, 1995. — 466 с.
- Книга Пам'яті України: Рівненська обл. Т. 1. — Львів: Каменяр, 1994. — 694 с.
- Книга Пам'яті України: Тернопільська обл. У 3 т. Т. 1. — Львів: Каменяр, 1995. — 783 с.
- Книга Пам'яті України: Чернівецька обл. Т. 1. — Чернівці: Прут, 1994. — 734 с.
- Козій М. За чулу справу. — К.: Основа, 1995. — 259 с.
- Кравченко М. Ю. Большевики и скинхеды: история взаимоотношений в послеоктябрьский период: Октябрь 1917-го — начало 30-х гг.: Моногр. — Волгоград: Перемена, 1995. — 119 с.
- Львівський В. Релігія і церква в історії України. — К.: Рада, 1995. — 96 с.
- Літопис Української Повстанської Армії. Т. 20. Показки до «Літопису УПА», №. 1. 1 — 19 т. — Торонто; Львів: Літопис УПА, 1992. — 525 с.
- Літопис Української Повстанської Армії. Т. 22. УПА в світлі польських докум. Кн. 1. Військовий суд оператив. групи «Віспа»: 3 укр. й англ. реза. — Торонто: Літопис УПА, 1992. — 631 с.
- Лозко Г. Українське народознавство. — К.: Зодіак-ЕКО, 1995. — 368 с.
- Міщенко М. О. Народний календар. — К.: Веселка, 1995. — 126 с.
- Муковської І. Т. Воїни-українці в бою на Курській дузі: (Літопис ратного подвигу). — К.: Укр. енцикл., 1995. — 39 с.
- Регіони України: пошук стратегії оптимального розвитку. — Х.: Харьк. гос. ун-т, 1994. — 303 с.
- Філософія середньовіков: Хрестоматія. Кн. 2. Філософ. мысль Візантин, России и стран Евразии. — СПб.: Балт. ГТУ, 1995. — 105 с.
- Хроника рабочего движения в России: Апр. — дек. 1912 г. Ч. 2. — М.: Ін-т истории РАН, 1995.
- Кн. 1. 168 с.
- Кн. 2. 318 с.
- Юрьев С. Ф. С чем в бой ходили и что на себе носили: Словарь-справочник по отеч. формированию. — М.: Анкил-Винн, 1995. — 104 с.